

СПИСАНИЕ

НА ДРУЖЕСТВО НА ЗАВЪРШИЛИТЪ
ВИСШЕТО ТЪРГОВСКО УЧИЛИЩЕ—ВАРНА



Главенъ редакторъ С. Т. ЧОЛАКОВЪ
Редактори: ИВ. ПАНДОВЪ и Ж. ПОПОВЪ

ГОДИНА I

1 9 3 6

КНИГА 4

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

I. СТАТИИ	стр.
Ц. Калянджиевъ, бившъ професоръ и ректоръ на Висшето търговско училище (В. Т. У.) — По поводъ петнайсетгодишната на Висшето търговско училище	253
Д-ръ Г. Свраковъ, изв. професоръ при В. Т. У. — Сжщина и значение на стопанската история	263
Н. В. Долински, ред. професоръ при В. Т. У. — Земедѣлскитѣ камари и тѣхната организация въ България	277
А. Кемилевъ — Паричното обръщение въ България	287
Ст. Чолаковъ, ред. доцентъ при В. Т. У. — Идеята за организираното народно стопанство	301
В. Гериловски, ред. преподавателъ при В. Т. У. — Основни понятия за баланса	341
Ив. Пандовъ, асистентъ при В. Т. У. — Теории за смѣткитѣ въ двойното счетоводство	345
II. КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ	
Въведение въ частно-стопанската наука отъ проф. д-ръ Д. Добревъ — София — Ст. Чолаковъ	368
III. ВЪТРЕШЕНЪ СТОПАНСКИ ПРЕГЛЕДЪ	
Регулиране на износа	371
Влиянието на девалвациитѣ върху българското стопанство	372
IV. ВЪНШЕНЪ СТОПАНСКИ ПРЕГЛЕДЪ	
Свѣтовната валутна политика въ надвечерието на девалвацията	373
Общоевропейски земеделски съюзъ	383
V. СТОПАНСКИ КНИГОПИСЪ	
1. Български	384
2. Чуждестраненъ	384

Списанието излиза тримесечно, съ повече отъ 25 печатни коли годишно. Абонаментътъ му е 120 лв. годишно за членове на дружеството (въ тѣхъ е включенъ и членскиятъ вносъ), 100 лв. за нечленове и 300 лв. почетенъ луксозенъ абонаментъ. Отдѣлна книга струва 30 лв. Списанието се изпраща само въ предплата.

Писма, пари и поръчки и изобщо всичко, което се отнася до администрацията, да се изпраща до нея, а не чрезъ редакцията. Адресътъ на администрацията е: Търг.-индустриална камара, Варна, телефонъ № 2855. Чековата сѣка на двото носи № 1373.

Редакционни сведения сж помѣстени на стр. 384 отъ книгата.

ОТКРИВА СЕ ПОДПИСКА
ЗА
ВТОРАТА ГОДИШНИНА
НА
СПИСАНИЕ

**НА ДРУЖЕСТВО НА ЗАВЪРШИЛИТЪ
ВИСШЕТО ТЪРГОВСКО УЧИЛИЩЕ—ВАРНА**

Главенъ редакторъ СТ. ЧОЛАКОВЪ

Редактори: ИВ. ПАНДОВЪ и Б. БОЙЧЕВЪ

Редовни сътрудници (по азбученъ редъ): проф. д-ръ Я. Арnaudовъ, Бойчо Бойчевъ, д-ръ Константинъ Войновъ, В. Герилowski, проф. Н. В. Долински, Ив. Пандовъ, проф. д-ръ Георги Свраковъ, д-ръ Стефанъ Спасичевъ, Константинъ Хр. Стояновъ, Станчо Чолаковъ и др.

Списанието печати статии и монографии, третиращи народо-стопански, частно-стопански и правно-стопански въпроси. Работитъ се отпечатватъ завършено и не може да бждатъ по-голъми отъ 1½ кола. Хонораръ до 100 лв. на страница—по преценка на редакционния комитетъ.

Излиза тримесечно — годишно 4 книги по 100 страници.

Абонаментъ 125 лв. годишно, платимъ наведнъжъ. Абонатитъ — дипломирани възпитаници на Висшето търговско училище въ Варна — не плащатъ отдѣленъ членски вносъ, ако искатъ да членуватъ въ Дружеството на завършилитъ.

Абонатитъ на списанието ще получаватъ презъ цѣлата година безплатно дружествения вестникъ „Академически вѣсти“—6 голъми двойни броя годишно.

Адресъ на редакцията и администрацията: Висше търговско училище — Варна.

Пощенска чекова смѣтка № 1373 — Дружество на завършилитъ Висшето търговско училище — Варна.

Варна, 31 декември 1936 г.

Драги колеги и абонати,

Съ настоящата юбилейна книга ний приключваме първата годишнина на дружественото научно списание. Започнало съществуването си въ едно време съвсемъ неблагоприятно за издания отъ наученъ характеръ, то се разви и укрепна съ една бързина, която изненада и самитъ насъ. Ценнитъ сътрудници, които ний успѣхме да привлѣчемъ, окончателното изчерпване на пълнитъ течения отъ първата годишнина, уголѣмениятъ обемъ на отдѣлнитъ книги и изрядната техника и външенъ видъ сж най-ценни указания за голѣмия успѣхъ на списанието.

Като изказваме на нашитъ абонати голѣмата си благодарностъ за ценната морална и материална подкрепа, която тѣ ни указаха, ний използваме случая да имъ направимъ следнитъ съобщения:

1. Презъ втората си годишнина списанието ще излѣзе пакъ въ 4 книги, но съ уголѣменъ обемъ—срѣдно около 6 в.м. 5 печатни коли, т.е. около 100. страници всѣка книга.

2. Ще бждатъ създадени два нови отдѣла, а именно: юридическо-стопански и анализа баланситъ на голѣмитъ държавни и обществени предприятия.

3. По решение на общото годишно събрание абонаментътъ на списанието заедно съ членския вносъ на дружеството е 125 лв. годишно. Абонаментътъ на списанието за нечленове, както и членскиятъ вносъ за неабонати на списанието е пакъ 125 лв. годишно.

4. Горещо молимъ всѣки колега да си направи трудъ и запише и внесе въ администрацията до 10 февруарий сумата отъ 375 лева за 3 нови абонати извънъ срѣдата на завършилитъ. Такъвъ колега, освенъ ценното съдействие, което ще ни укаже, ще получава презъ цялата година своето списание безплатно. Колега, който запише и предплати до 10 февруарий абонамента на 15 души извънъ срѣдата на завършилитъ, освенъ 5-тъхъ течения, които ще получава и пласира за своя смѣтка (на всѣки 3 течения — четвъртото безплатно), ще получи въ края на годината и едно шесто безплатно течение, отпечатано на свѣрхлуксозна хартия, подвързано съ кожа и украсено съ златни надписи. Съ правата отъ точка 4 се ползватъ и външнитъ лица, които искатъ да станатъ настоятели.

5. Администрацията на списанието е устроена върху съвършено нови основи и ще бжде най-прецизна въ своята дейность. Всички искания ще бждатъ изпълнявани веднага, а на писмата ще се отговаря най-късно една седмица следъ получаването имъ. Искания за неполучени

или недостатъчно получени книги отъ първата годишнина на списанието да се отправятъ до 20 януарий, за да бждатъ изпълнени до края на месеца. Втората книга е изчерпана напълно. Администрацията е готова да поправи и всички други опущения, искания за които биха били предложени до 20 януарий.

6. За по-голъма яснотъ въ смѣткитѣ, малцината неплатили или недоплатили абонамента си колеги се умоляватъ да не използватъ чековата смѣтка, а да се издължатъ съ пощенски записъ, отправенъ до редакторъ-администратора на списанието г. Бойчо Бойчевъ, редовенъ доцентъ при Висшето търговско училище.

7. Сумитѣ за нови абонаменти да се внасятъ въ пощенска чекова смѣтка № 1373 — Д-во на завършилитѣ Висшето търговско училище — Варна, като се използватъ приложенитѣ къмъ настоящия проспектъ вносни бележки.

8. Колегитѣ, които иматъ възможностъ, се умоляватъ да подпомогнатъ изданието, като авансиратъ абонамента си. По-състоятелнитѣ колеги се умоляватъ да запишатъ почетенъ абонаментъ, който струва най-малко 200 лева.

9. Презъ 1937 година „Академически вести“ ще се разпраца безплатно на всички дипломирани и имащи право да се дипломиратъ колеги, както и на всички абонати на списанието.

10. Адреситѣ на СПИСАНИЕТО за 1937 год., както за редакцията, така и за администрацията, сж:

Висше търговско училище — Варна.

11. Адреситѣ на „АКАДЕМИЧЕСКИ ВЕСТИ“ за 1937 год, както за редакцията, така и за администрацията, сж:

Търговско-индустриална камара — Варна.

12. Умоляватъ се колегитѣ да взематъ по-живо участие въ списването на дружествениитѣ издания, защото тѣ създаватъ името на нашата организация.

Съ колегиални поздрави

Гл. редакторъ Ст. Чолаковъ
Редакторъ-уредникъ Ив. Пандовъ
Ред.-администраторъ Б. Бойчевъ

Редакцията и администрацията на списанието честитятъ на абонатитѣ новата година.

С Ъ О Б Щ Е Н И Е.

Всички получатели на настоящата книга ще се смѣтатъ за абонати на втората годишнина на списанието (1937 г.).

Онѣзи отъ тѣхъ, които не желаятъ да бждатъ абонати, могатъ да задържатъ настоящата книга. Отказътъ си, обаче, да бждатъ абонати тѣ трѣбва да известятъ на администрацията (Висше търговско училище — Варна), най-късно до 1 февруарий 1937 год.

П О П Р А В К А

На 2-а страница отъ корицата на книга 4 (въ съдържанието)
вмѣсто

В. Гериловски, ред. преподавателъ при В. Т. У.

да се чете

В. Гериловски, ред. доцентъ при В. Т. У.

Колеги,

Ще направите неоценима услуга на списанието, ако авансирате веднага абонамента си за 1937 година.

Още по-голяма услуга ще направите, ако запишите трима нови абонати извънъ срѣдата на завършилитѣ и внесете въ администрацията абонамента имъ (375 лв.) до 10 февруарий. Тогава Вий ще получавате списанието и ще членувате въ дружеството безплатно.

Администрацията.

СПИСАНИЕ

НА ДРУЖЕСТВО НА ЗАВЪРШИЛИТЪ
ВИСШЕТО ТЪРГОВСКО УЧИЛИЩЕ—ВАРНА



Главенъ редакторъ СТ. ЧОЛАКОВЪ
Редактори: ИВ. ПАНДОВЪ и Ж. ПОПОВЪ

ГОДИНА I

1 9 3 6

СЪДЪРЖАНИЕ НА ГОДИНА ПЪРВА

I. СТАТИИ

	стр.
Д-ръ Я. Арнаудовъ, ред. професоръ и ректоръ на Висшето търговско училище, Варна (В. Т. У.) — Първи думи	1
Д-ръ Г. Свраковъ, изв. професоръ при В. Т. У. — Демографски причини на бъдещи войни	4
Ст. Чолаковъ, ред. доцентъ при В. Т. У. — Организиране на земеделското ни стопанство	19
Светославъ Грековъ, председател на Бълг. търг. параходно д-во и хоноруванъ доцентъ при В. Т. У. — Новиятъ законъ за търговските книги	36
Д-ръ Ст. Спасичевъ, икономистъ при Института за стопански проучвания при Държ. университетъ — Валутната политика на Англия следъ свѣтовната война	38
Бойчо П. Бойчевъ, ред. преподавателъ при В. Т. У. — Критични бележки по предписанията на търговското ни право за оценките въ годишните баланси	51
Н. В. Долински, ред. професоръ при В. Т. У. — Особеноститъ на българската аграрна конституция	81
Д-ръ Г. Свраковъ, изв. професоръ при В. Т. У. — За връзката между паритѣ и изравняването на платежния балансъ	98
Д-ръ Ст. Спасичевъ, икономистъ при Института за стопански проучвания при Държавния университетъ — Опититъ за стопански съглашения въ Дунавска Европа и мѣстото на България при тѣхъ	121
Йовчо Стефановъ, банковъ счетоводителъ — Стопанска характеристика на амортизациятъ и изравняването имъ въ баланса на предприятието	137
Н. В. Долински, ред. професоръ при В. Т. У. — Значението на нашето земеделско стопанство за народното ни стопанство	169
Д-ръ Ст. Спасичевъ, икономистъ при Института за стопански проучвания при Държавния университетъ — Чуждите капитали въ българските акционерни дружества	188
А. т. Желѣзковъ, у-ль въ Сръдното търговско у-ще — Варна — Счетоводството „Руфъ“ прототипъ на машинното счетоводство	223
Ц. Каланджиевъ, бившъ професоръ и ректоръ на Висшето търговско училище (В. Т. У.) — По поводъ петнайсетгодишнината на Висшето търговско училище	253
Д-ръ Г. Свраковъ, изв. професоръ при В. Т. У. — Сжщина и значение на стопанската история	263
Н. В. Долински, ред. професоръ при В. Т. У. — Земеделските камари и тѣхната организация въ България	277
А. Кемилевъ — Паричното обръщение въ България	287
Ст. Чолаковъ, ред. доцентъ при В. Т. У. — Идеята за организираното народно стопанство	301
В. Гериловски, ред. доцентъ при В. Т. У. — Основни понятия за баланса.	341
Ив. Пандовъ, асистентъ при В. Т. У. — Теории за смѣтките въ двойното счетоводство	345

III. КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Една нова нѣмска работа относно земеделските системи въ България — проф. Н. В. Долински	146
Годишникъ на Висшето търговско училище, Варна, година VIII — 1934/35, Варна 1936 г. — Г. С.	153
Погледъ върху социално-икономическата структура на нашето земеделско стопанство — Н. В. Д.	237
Въведение въ частно-стопанската наука отъ проф. д-ръ Д. Добревъ — София отъ Ст. Чолаковъ	367

III. ВЪТРЕШЕНЪ СТОПАНСКИ ПРЕГЛЕДЪ

Стопанското положение на България презъ изтеклата 1935 г.	66
Новитъ държавни заеми	70
Спогодба по външнитъ ни заеми	71
Откупването на Ипотекарната Банка	71
Търговскитъ монополи на Б.З.К.Б.	72
Стопанското положение на България презъ първото тримесечие на 1936 г.	158
За безработнитъ интелегенти — Д. Т.	159
Народното ни стопанство презъ първото полугодие на 1936 г.	239
Облекчителнитъ закони	241
Регулиране на износа	371
Влиянието на девалвациитъ върху българското стопанство	372

IV. ВЪНШЕНЪ СТОПАНСКИ ПРЕГЛЕДЪ

Край на единъ голѣмъ експериментъ въ Съединенитъ Щати	73
Банковата реформа въ Италия	76
Стопанското положение на Югославия презъ изтеклата година	78
Спогодба по външнитъ заеми на Югославия	78
Финансовото положение на Франция въ началото на 1936 г.	161
Стабилизация на руската рубла	162
Въвеждане на девизенъ режимъ въ Полша	165
Нови опити за девалвация въ Холандия	166
Монетната реформа въ Франция	243
Двестетѣхъ фамилии на Франция	247
Положението на пшеницата на международния пазаръ	250
Влиянието на кризата върху спестовността	252
Свѣтовната валучна политика въ навечерието на девалвацията	373
Общоевропейски земеделски съюзъ	383

V. СТОПАНСКИ КНИГОПИСЪ

1. Български	79, 167, 252, 384
2. Чуждестраненъ	80, 167, 384

СПИСАНИЕ

НА

ДРУЖЕСТВО НА ЗАВЪРШИЛИТЪ
ВИСШЕТО ТЪРГОВСКО УЧИЛИЩЕ — ВАРНА.

ПО ПОВОДЪ ПЕТНАЙСЕТГОДИШНИНАТА НА ВИСШЕТО ТЪРГОВСКО УЧИЛИЩЕ

ОТЪ

Проф. Ц. КАЛЯНДЖИЕВЪ

Отъ всички видове специално образование у насъ съ най-голъмо гостоприемство се ползува търговското, макаръ и другитъ видове, като земледѣлското, механо-техническото, дърводѣлското и др., да водятъ своето начало чакъ отъ освобождението на България.

Започнало своето съществуване съ едно срѣдно търговско училище въ 1884 година, срѣдното търговско образование, следъ единъ бавенъ темпъ на развитие въ течение на 20 години, продължава своя растежъ следъ 1904 год. съ откриването на още четири търговски училища — въ Варна, Бургасъ, Пловдивъ и София. Тъй че епохата преди Балканската война даде на България петъ срѣдни търговски училища, вънъ отъ дветъ частни практически въ София и Пловдивъ.

Качествениятъ съставъ на ученицитъ въ тѣзи училища, па и въ свищовското, бѣше редица години доста низъкъ. Единъ голѣмъ процентъ отъ ученицитъ бѣше нежелателенъ елементъ за гимназиитъ. Впрочемъ сжшъ бѣше и съставътъ на кандидатитъ за другитъ специални училища. Изобищо специалното образование преди войнитъ прибираще една голѣма частъ отъ отпадъцитъ на общото образование, вследствие на което и въ общественото мнение специалното училище и неговиятъ питомецъ се считаха за парии на българската образователна система. Напротивъ, гимназията и гимназистътъ бѣха аристокрацията на учебното дѣло.

Тая обществена психология имаше своитъ корени въ стопанската конюнктура на страната, водеща своето начало отъ доосвободителната, епоха, когато високата образованостъ, надъ обикновената грамотностъ откъсваше младежа отъ еснафската професия и го въвеждаше въ аристократическитъ за онова време занятия — учителското и духовното. Следосвободителнитъ години продължиха тая психология и отчасти даже я разшириха, предвидъ широкия просторъ за служебни кариери въ новоизградената по европейски типъ държава. Последната създаде нашата бюрократическа интелигенция съ нейното „бѣлоржчие“ и я откъсна отъ народнитъ маси, останали да живѣятъ съ доосвободителнитъ стопански форми, слаби да издържатъ новия и скъпъ държавенъ механизъмъ.

Като нова страна, която се развива въ стопанско отношение подъ натиска на външни влияния — капиталъ, кредитъ, техника и пр. България почна бързо да усвоява психиката на европейскитъ професионални съсловия и да се прониква отъ общата динамика на европейския и американския професионаленъ духъ. И понеже стопанското раздвижване на

единъ новъ народъ почва съ търговията и съ търговския и банковъ капиталъ, гдето знанието най-лесно прониква и се най-лесно нагажда, поради това и търговската наука и образованостъ се явяватъ като пионеръ на професионалната образователна система — изобщо за приложението на науката къмъ живота.

Войнитѣ, които отначало засилиха темпа на стопанското развитие, а сетне, при настъпилата криза, изостриха стопанската борба, засилиха значението на знанието за търговията и индустрията. Много интелигентни сили, импулсирани отъ добри материални перспективи, проникнаха въ оживеното стопанство и издигнаха на високъ пиедесталъ професионалния трудъ въ страната. Търговията, която отъ година на година растѣше за смѣтка на вътрешната и външна размѣна и се преплиташе съ новитѣ европейски методи, стъпи на широки и комплицирани кредитни начала и почна да изисква нови работници съ висока училищна подготовка. Първитѣ години следъ европейската война нуждата отъ школуване интелигентни сили бѣше толкова голяма, че много висши чиновници въ официалнитѣ банки напуснаха последнитѣ, за да се пласиратъ въ по-доходни кредитни и други стопански предприятия. Тогава именно започва и заливането на търговскитѣ училища съ много кандидати. Това издига търговското образование на сжщата почтена висота, както гимназията. Така че днешниятъ питомецъ — търговецъ вече съ гордостъ гледа презъ главата на гимназиста.

Изобщо следъ войнитѣ понятието за професионаленъ трудъ получи американско съдържание. До войнитѣ рѣдко бѣха онѣзи интелигентни хора — учители, чиновници, пенсионери и запасни офицери, които се занимаваха съ лозарство, овощарство, па и съ земледѣлие. Днесъ това е обикновено явление и то не се счита унизително за дългогодишнитѣ бюрократи. Колко младежи днесъ съ срѣдно образование работятъ презъ ваканционнитѣ месеци и изобщо въ свободното си време по постройките, шосета, ресторанти и така се издържатъ като студенти! А това е най-обикновено явление за американскитѣ, па и за европейскитѣ учебни заведения.

Този превратъ въ начинитѣ за добиване на прехрана рѣзко промѣни психиката на младежъта, направи я по-практична, по-предприемчива и издържлива въ живота; той вложи и повече материални и меркантилни мотиви въ нейнитѣ понятия за живота и въ нейнитѣ идеали.

Вследствие на горнитѣ условия и на американизирането на градската психика, наложено отъ бързото преобразуване и усложняване на търговията, се разви търговското образование до състоянието на хипертрофия. Къмъ петтѣхъ срѣдни търговски училища се прибавятъ още две — въ Стара-Загора и Търново. Наредъ съ това се откриватъ и нѣколко практически училища, нѣкои отъ които, използвайки либералния режимъ на съответното министерство, успѣха сжщо да се превърнатъ въ срѣдни. Съ една дума България, при своето скромно градско стопанство и търговия, се осѣя съ около две дузини срѣдни и практически търговски училища.

Тая аномалия споредъ мене се обяснява не само съ горнитѣ причини, но и съ липсата на добре организирано допълнително образование, което би освободило много младежи отъ желанието да свършатъ непременно срѣдно училище.

Горниятъ стопански и професионаленъ превратъ не закѣсна да по-

влияе и на другитѣ стопански форми и на свързанитѣ съ тѣхъ професионални училища и особено на механо-техническитѣ, като такива, които иматъ по-широкъ обхватъ въ индустрията, отколкото другитѣ съ по-тѣсна програма специални училища.

Тая година се отпразднува въ Русе 50 годишнината на професионалното образование у насъ — дата много важна, за да може да се направи единъ широкъ исторически прегледъ въ количественото и качествено развитие на това образование. За голѣмо съжаление полувѣковното празнуване на тоя тѣй важенъ сервизъ за трансформиране на нашето градско стопанство се ограничи само въ тържества и изложби. А първото нѣщо, което трѣбваше да направи Министерството на търговията, взело толкова живо участие въ тоя юбилей, бѣше изготвянето на единъ юбилеенъ сборникъ съ подробни данни за развитието на всѣко училище, за неговитѣ разходи и резултати, за пласмента на завършилитѣ и пр. Ако министерството не разполагаше съ нужния персоналъ за подобна работа, то можеше да използва много отъ сегашнитѣ и бивши ржководни лица на нашитѣ училища.

* * *

Националниятъ разгромъ на България следъ дветѣ войни наложи онзи критически прегледъ върху миналото, който въ подобни случаи е билъ логическо последствие и въ други държави. Много е естествено, че една отъ прицелнитѣ точки бѣше културата на страната ни, характерътъ на институтитѣ и нивото на интелигенцията, която излъчва отъ своята срѣда ржководнитѣ сили за стопанство, за държавенъ животъ и за обществени инициативи. Наредъ съ това войнитѣ, които сплетоха още повече страната ни съ чуждия свѣтъ, отъ своя страна сѣщо свързанъ съ много международни институции и акции, наложиха по-друга култура, манталитетъ и методи въ дейността на нашитѣ ржководни институти. Срѣдното образование, което до войнитѣ, когато търговията и кредитътъ вървѣха по отжпкани пѣтища, се считаше достатъченъ цензъ за единъ срѣденъ чиновникъ въ официалнитѣ банки и даже за директоръ въ единъ частенъ кредитенъ институтъ, следъ войната почва да се измѣства отъ висшето: последното дава технически работници съ по-дълбоко проникване въ новитѣ усложнени стопански условия.

Тѣзи мисли вълнуваха мнозина, па и мене, като организаторъ и вече десетгодишенъ директоръ на второто въ България срѣдно търговско училище. Въ 1908 година, като директоръ на последното, азъ бѣхъ командированъ въ Австрия, Швейцария и Германия, за да се опозная съ тамошнитѣ срѣдни и вечерни търговски училища. Не изпуснахъ да посетя и първото висше търговско училище въ Германия—лайпцигското, както и току що откритото такова въ Берлинъ. Колкото и да бѣше ясна целта и значението на подобно училище, азъ не смѣхъ да говоря публично за едно подобно заведение у насъ; наредъ съ това и срѣдното училище, което прекарваше своя организационенъ периодъ, не бѣше достатъчно асимилирано отъ бюджета на търговската ни камара; па и мойтъ духовенъ миръ не бѣше се достатъчно срастналъ съ него, макаръ и да имахъ вече осемгодишна преподавателска практика въ две търговски училища.

Идеята за едно висше търговско училище въ България узрѣ следъ Балканската война, когато се видѣ доста ясно нашата стопанска и културна голота. А войната е най-решителното, макаръ и много скжпо,

срѣдство за преценяване достоинствата и недостатѣцитѣ на единъ народъ. Друго обстоятелство, което насърди мене и хората въ камарата ни, начело на които стоеше достойния П. Г. Петровичъ, бѣше успѣшното привършване постройката на търговското училище, почната съ пожертвувания отъ членоветѣ на тогавашната камара и на редица варненски търговци и индустриалци. Смѣлостта бѣше толкова голѣма, че ний хората отъ тогавашния строителенъ комитетъ разширихме плана на зданието, като надстроихме още единъ етажъ за бъдащъ пансионъ, а може би, говорехме си на шега, и за бъдещата академия.

Решителната крачка за обсъждане въпроса за откриване на търговска академия въ Варна бѣше направена въ годишната сесия на камарата въ 1914 година въ връзка съ реферата на тогавашния директоръ на търговското училище. Въ тоя рефератъ се излагаше подробно тенденцията на тогавашната образователна система въ културнитѣ държави, наложена отъ новитѣ стопански форми; появата на реалното образование подъ влиянието на едрата търговия и индустрия; зараждането и развитието на търговското и на техническото и изобщо на професионалното образование, съ появата на висшитѣ имъ форми. Наредъ съ това правѣше се анализъ на нашето стопанско развитие и бързото му въвличане въ западно-европейския пазаръ; влиянието на кредита и на чуждия капиталъ върху нашата търговия и усложняването, поради това, на стопанскитѣ ни отношения, които не ще закъснѣятъ да наложатъ трансформацията и диференцията въ националния трудъ и въ съответнитѣ стопански институти. А това, казваше се въ реферата, ще доведе логически къмъ издигане качеството на работата и къмъ новитѣ методи на нейното организиране, което ще е възможно само при по-дълбоко познаване сжщността и механизма на отдѣлнитѣ стопански форми. Накрай се даваха въ реферата и малки данни за числото на служащитѣ съ висше образование въ най-важнитѣ наши кредитни институти, които данни още повече аргументираха нуждата отъ висше търговско образование за страната ни.

Следъ обсъждане въпроса горната сесия взе решение да се възложи на бюрото, заедно съ директора, да влѣзатъ въ споразумение съ правителството относно откриването на въпросното висше търговско училище. Заедно съ това се предвиди и сума за покриване на предварителнитѣ разходи. Това решение, обаче, не биде одобрено отъ Министерството на търговията, понеже то счете, че инициативата не би била по силитѣ на една българска търговска камара, отчасти и поради това, че надъ всички висше призрака на Европейската война.

Две години следъ свършването на войната (1920) въпросътъ се подига наново въ камарната сесия съ едно по-късо изложение, пакъ отъ директора на търговското училище. Понеже въ тая сесия присѣствуваха нови членове, дебатитѣ бѣха много оживени, като една частъ отъ провинциалнитѣ членове се обявиха рѣзко противъ откриването на Академията, мотивирайки се главно съ липсата на срѣдства. Въпрѣки това съ мнозинството на гласоветѣ се реши откриването на училището, като същевременно се предвиди сумата 300000 лв. за предварителни разходи и се приеха правилникътъ и програмата, които следъ едно продължително задържане въ министерството най-сетне бѣха одобрени отъ сжщото (на 28 септемврий 1920 година). Тукъ заслужава да се отбележи, че горното задържане се дължеше на отрицателното отношение на нѣкои висши

чиновници отъ министерството. Точка на това постави тогавашният министър Райко Даскаловъ. При първото лично ходатайство предъ него той незабавно потвърди правилника и програмата и съ най-насърдчителни думи пожела успѣхъ на новото дѣло на Варненската търговско-индустриална камара. Периодътъ отъ септемврий 1920 година до втората половина на 1921 година се използва за подготвителни работи по откриване на училището. Макаръ и цѣлиятъ горенъ етажъ на зданието, както и нѣкои стаи въ другитѣ етажи на търговското училище да бѣха свободни, трѣбваше да се приготи нуждната мобилировка. Библиотеката и учебнитѣ пособия, които тогава бѣха достатѣчни за сръдното училище, не можеха да задоволятъ едно висше учебно заведение. Още по-важна липса бѣ преподавателскитѣ персоналъ за едно висше училище отъ съвсемъ новъ типъ, още новъ даже за много европейски държави, като Чехия, Сърбия, Полша и др., които откриха подобни заведения почти едновременно съ насъ.

Поради горнитѣ липси бюрото на камарата реши да командирова въ странство, главно въ Австрия и Германия, директорътъ на търговското училище г. Цани Калянджиевъ съ цель: 1. да влѣзе въ връзки съ тогавашнитѣ руски академически организации, като потърси между тѣхъ подходящи кандидати за преподаватели; 2. да се запознае съ организацията на аналогични висши училища въ казанитѣ държави и посети преподаването имъ и 3. да набави основната стопанска и техническа литература за главнитѣ научни дисциплини, както и нуждитѣ учебни пособия.

Скоро следъ завръщането на директора отъ странство се състоя годишната сесия на камарата, въ която, следъ превъзможване на известни мъжнотии и изясняване на нѣкои недоразумения, се реши откриването на училището да стане въ есента на 1921 година.

До края на лѣтото 1921 година всички приготовления за откриване на училището бѣха привършени, една частъ отъ персонала бѣше назначена, съ хоронуванъ ректоръ начело. Самото откриване стана по много тържественъ начинъ на 2 октомврий въ присѣдствіето на Н. В. Царя, на представители на правителството и университета, на консулското тѣло, висшето духовенство и официалнитѣ власти. Отдавна градътъ Варна не бѣше виждалъ такова отбрано мнозинство на единъ културенъ празникъ.

Следъ водосвѣта, който се извърши отъ Негово Високо Преосвещенство Митрополитъ Симеонъ, сжщиятъ възхвали и благослови културното дѣло на варненци съ съдържателно слово, въ което между другото каза, че благодари на Бога за гдето му е далъ животъ, та следъ като е осветилъ хубата сграда за търговско училище, 10 години следъ това участвува въ ново тържество при откриването на Висшето търговско училище.

Назидателна и богата по съдържание бѣше речта на Негово Величество Царя, която тукъ предаваме въ пълния ѣ текстъ:

„Ваше Високо Преосвещенство,

Господинъ Председателю,

Почитаемо Събрание,

„Отговаряйки на любезната покана на Търговско-индустриална камара, Азъ дойдохъ съ радостъ въ Вашия хубавъ и близкъ Менъ градъ за да

присъствувувамъ при откриването на единъ институтъ, предназначенъ да даде мощенъ тласъкъ на нашия стопански и културенъ напредъкъ.

„Преди всичко, дължа да поздравя търговцитъ, индустриалцитъ и занаятчийтъ отъ района на Варненската камара за високопохвалната имъ инициатива да откриятъ тукъ една висша търговска школа — „бждаща алма матеръ“ за просвѣтенитъ труженици въ нашето икономическо поприще. Пропити съ високо гражданско съзнание, варненци сж били винаги въ първитъ редове на нашия общественъ животъ. И днесъ тѣ идатъ да попълнятъ една празнота и удовлетворятъ една назрѣла нужда за народното ни стопанство. Още веднъжъ българинътъ иде да манифестира своя предприемчивъ духъ и неутолимата си жажда за просвѣта, усъвършенствуване и напредъкъ.

„Следъ ужасния катаклизъмъ, който току-що преживя човѣчеството, цѣлитъ свѣтъ се зае трѣскаво съ пресъздаване на всички ония стопански блага и духовни ценности — придобивки на вѣковни цивилизации, които кървавото самоизтрѣбление бързо бѣ разрушило. Макаръ и болезнено засегнатъ, трезвиятъ, трудолюбивъ и енергиченъ българинъ не ще остане назадъ въ тоя общъ подемъ на цивилизованитъ народи. Той напруга здрави мишици и полага грамадни усилия, убеденъ, че съ свещенъ трудъ и въ благодатенъ миръ ще догони изгубеното, ще засили стопанската си мощъ и ще си осигури едно по-щастливо бждаще.

„Едно отъ главнитъ условия за развитието въ по-голѣми размѣри на нашето народно стопанство е засилване на икономическитъ ни връзки съ останалия свѣтъ. Това обстоятелство иде да увеличи нуждата отъ едно висше търговско училище у насъ, което, като култивира просвѣтитъ похвати на международната търговия, ще способствува за целесъобразното насочване и използване на българското производство и неговата обмѣна. И ние трѣбва да се поздравимъ, че новиятъ институтъ се открива именно въ Варна, нашето първо пристанище, защото морето е главната артерия, по която се извършва международната размѣна. Отъ тукъ учителитъ, напжтвайки и обогатявайки съ знания своитъ ученици, ще имъ сочатъ винаги морето — вѣчния и традиционенъ пжтъ на търговията и на взаимното опознаване и сближение на народитъ. Възпитаницитъ на тоя новъ институтъ ще иматъ да играятъ голѣма роля не само въ търговския ни и стопански животъ, но и въобще въ развоя на цѣлия ни напредъкъ, защото културното развитие на единъ народъ е въ прѣка зависимостъ отъ неговото икономическо процвѣтяване.

Менъ е особено приятно и считамъ за свой дългъ да подкрепя съ най-живо съчувствие всички ратници на труда, които работятъ за увеличението и правилното разпредѣление на материалнитъ и морални обществени блага и то именно въ тия тѣй трудни за Отечеството дни.

Съ тия чувства, азъ пожелавамъ горещо на първото българско висше търговско училище да крепне и се развива, като разпраща по всички кѣтове на родината просвѣтени и съзнателни граждани, които да заработятъ съ всички сили за благоденствието и напредъка на българския народъ“.

Трета по редъ бѣше речта на председателя на камарата г. К. Геновъ. Въ нея се излагатъ накжсо усилията на Камарата, за създаване на културни начинки, като професионални курсове, които се завършватъ съ откриване на срѣдното търговско училище и съ издигане на неговата

постройка. А като корона на тѣзи усилия се явява реализиране идеята за Висшето търговско училище.

Четвърти по редъ взе думата представителятъ на Държавния университетъ г. проф. Мишайковъ, който изрази сърадванията на най-висшия учебенъ институтъ въ страната по случай откриването на новото висше училище, което ще има да допълни сжществующата досега липса на стопански отдѣлъ при университета.

Последенъ взе думата ректорътъ г. Ц. Калянджиевъ. Неговата речъ бѣ до известна степенъ сбито изложение на първия му рефератъ за откриване на Висшето търговско училище, четенъ въ сесията на търговската камара въ 1914 год. Той изложи паралелизма между развитието на народното стопанство въ напредналитѣ държави и формитѣ на образователното имъ дѣло; отбеляза, че новото време, особено следъ войната, прави срѣдното търговско образование недостатъчно за ръководнитѣ сили въ общественитѣ служби и стопански предприятия, както и въ едрата търговия и индустрия и свързанитѣ съ тѣхъ кредитни институти. Сжщо така споредъ него научно подготвени стопански дейци сж нуждни за изброенитѣ учреждения и за бързо развиващото се кооперативно дѣло у насъ. Накрай въ речта си г. Калянджиевъ обрисова накжсо и типовеѣ на разнитѣ висши търговски и стопански училища въ културнитѣ държави, като указа и типа на нашето бждаще училище, отговарящъ на още недиференцираното наше народно стопанство.

Презъ време на тържеството се получиха много поздравителни телеграми и на първо мѣсто отъ Министра на просвѣтата г. Омарчевски и отъ Министра на търговията г. д-ръ Райко Даскаловъ, които се извиниха че, поради важни държавни работи, не могатъ да присжтствуватъ на тържеството.

* * *

Презъ първитѣ две години отъ сжществуването си училището се намираще подъ ведомството на Министерството на търговията.

Едва въ 1923 год., споредъ новитѣ измѣнения въ закона за просвѣтата при г. А. Цанковъ, то премина подъ това министерство, като за цельта се предвиди специална глава подъ името Висши стопански училища. Вътрешното управление на училището, отъ откриването му до 1 октомврий 1925 год., ставаше споредъ първоначалния правилникъ. Главенъ управителенъ органъ бѣше Върховниятъ училищенъ съветъ, състоящъ се отъ: 1. Председателя на Варнен. търг. инд. камара, 2. Кмета на гр. Варна, 3. Председателя на Варнен. постоянна комисия, 4. Ректора на училището, 5. Секретаря на Варнен. търг. инд. камара, 6. двама избрани членове на Варнен. търг. инд. камара и 7. трима избрани преподаватели отъ Акад. съветъ. Въ 1925 година живота на училището наложи нѣкои измѣнения въ правилника, като между другото отъ Върховния съветъ се остраниха Кмета на града и Председателя на Постоянната комисия, а представителитѣ на Камарата и на Акад. съветъ останаха по-равно.

Първиятъ преподавателски персоналъ бѣ избранъ отъ бюрото на Търг. камара по предложението на ректора. Следъ измѣнението на правилника, изборътъ на преподавателитѣ се предостави на Акад. съветъ, като Върховниятъ съветъ се превърна въ междиненъ органъ, докладващъ избора на Министерството на просвѣщенето.

На 21 август 1931 год. Министерството на просвѣщенiето одобри новъ правилникъ за дисциплината въ училището, както и такъвъ за дипломнитѣ изпити. До него време двата тѣзи правилници образуваха нераздѣлна частъ отъ общия правилникъ.

Въ течението на сѣщия периодъ станаха нѣколко промѣни въ програмата чрезъ въвеждане на нови дисциплини и изхвърляне на стари. Тѣзи промѣни докосваха главно икономическата и счетоводната материи. Не малко време отне и обсъждането положението на чуждитѣ езици, а именно, колко и кои отъ тѣхъ да бждатъ задължителни. Накрай Академическиятъ съветъ се установи на единъ задължителенъ езикъ, считайки за такъвъ и английскитъ, макаръ и той да не се изучава въ нашитѣ срѣдни училища.

Курсътъ на учението до 1 октомврий 1925 год. траеше 4 семестра, обаче следъ това, споредъ закона на г-нъ Цанковъ, той се разви въ 6 семестра, съ тенденция, напоследъкъ, да стане и осемъ.

* * *

Въ края на изтеклата академическа година Висшето търговско училище приключи 15 годишнината отъ своето сѣществуване. Една голѣма частъ отъ това време бѣ посветена на неговото организиране — работа мъчна и отговорна при нашитѣ условия и при факта, че то изникна като самостоенъ институтъ, пръвъ по своя родъ въ страната ни, лишена отъ здрави традиции за висшето образование. Голѣми мъчности и неприятности се срещнаха въ избора на подходенъ преподавателски персоналъ. За голѣмо съжаление отъ тѣхъ страдаше най-много ректорътъ, комуто се възлагаше търсенето на кандидати. Щастливо съвпадение съ откриването на училището бѣ наличността на руски емигрантски персоналъ, израстналъ въ научнитѣ и педагогическитѣ традиции на стари институти, богати съ своята организация и съ всемирно известни научни сили. На тѣзи г. г. колеги, училището дължи до голѣма степенъ бързото организиране на преподаването, изработването на научни курсове, организирането на семинаритѣ и внедряването на нужната дисциплина и редъ въ студентството. На нѣкои отъ сѣщитѣ господа главно се дължи първовременното издигане научния авторитетъ на института въ страната и вънъ отъ нейнитѣ предѣли.

Благодарение голѣмитѣ усилия на управителнитѣ тѣла на академията и на творческата работа на преподавателския персоналъ и отъ друга страна благодарение на факта, че тя до сега бѣше единствениятъ наученъ институтъ съ стегната организация, нейното развитие и ръстъ вървѣха правилно и съ засилващъ се темпъ. Това се вижда преди всичко отъ постоянното увеличение числото на студентитѣ, които за 15 години отъ 140 достигнаха кръглото число 1000 души. За тоя кжсъ периодъ сж свършили съ дипломенъ изпитъ около 1000 души, почти всички настанени въ всевъзможни видове държавни, обществени и частни стопанства и учреждения. Една значителна частъ отъ тѣхъ сж учители и директори въ разни професионални училища; други сж ръководители и достойни служители въ много кооперативни предприятия.

Навсѣкжде тѣзи млади културни работници оправдаватъ довѣрието на респективнитѣ шефове и управителни тѣла. Наредъ съ горното Академията принася своитѣ материални и културни облаги за гр. Варна.

който изгуби тъй много отъ войнитѣ и търси срѣдства и способности, поне отчасти да се компенсира за понесенитѣ загуби.

Обаче може ли Академията да очаква сжщото розово бъдаще и за напредъ? Това е сериозенъ въпросъ, преди всичко за онѣзи, които стоятъ на чело на този институтъ, за голѣмото число варненски граждани, което използва неговитѣ облаги, и за върховнитѣ органи въ страната, които носятъ моралната отговорностъ за бъдащата сѣдба на българскитѣ интелектуалци. Досега Академията ни дѣлѣше мегданъ въ борбата за служби съ Свободния университетъ, който, следъ като е билъ години наредъ предметъ на основателни критики, още продължава да играе ролята на висше училище. Втори конкурентъ въ заемане на службитѣ е билъ и продължава да бѣде Юридическия факултетъ, чийто кандидати се таксуватъ отъ разнитѣ министерства за многожгълни камъни, т. е. годни за сѣдии, адвокати, администратори, финансови инспектори, кметове, за компетентни по стопанскитѣ и финансови въпроси, за банкови чиновници и незнамъ още какво едновременно.

Тая година, съ откриването на Висшето търговско училище въ гр. Свищовъ и съ организирането на държавно-стопанския отдѣлъ при Юридическия факултетъ, се създаватъ още два конкурента за Варненската академия. За едно кжсо време се откриватъ въ малка, бедна земеделска България четири висши стопански училища, които ще трѣбва да воюватъ за своето сжществуване въ сегашнитѣ критически времена. А въ сжщностъ не всички отъ тѣхъ разполагатъ съ подходящи предпоставки за развитие, като помѣщения, инвентаръ, библиотеки и даже съ достатъченъ, подготвенъ педагогически персоналъ. При такива бедни условия се бързаше съ откриването на второто висше търговско училище, безъ да се приготви нужната материална обстановка и основния педагогически персоналъ.

Но фактитѣ вече сжществуватъ и България може да се хвали въ областта на висшето образование съ единъ културенъ *embarras des richesses*. Трѣбва да се търси изхода, т. е. пласментъ за свършващитѣ. Това е дългъ на държавата, която следъ като изпитва редица години мѣжнотии въ настаняване на сега излишнитѣ интелектуалци, се оказатѣ галантна къмъ стопанското и търговското образование, доведени до хипертрофия въ срѣднитѣ и въ висшитѣ училища.

Споредъ насъ изходътъ отъ това трудно положение, което ще се усложни още повече, когато следъ четири години и Свищовъ и Държавния университетъ ще почнатъ сжщо да поднасятъ на културния ни пазаръ своитѣ кандидати за служби, се състои въ следното. Трѣбва да се възложи на една междуведомствена комисия, състояща се отъ напълно компетентни и незаинтересовани хора, основната ревизия на законитѣ и правилницитѣ въ всички министерства, въ общинитѣ, банцитѣ и пр., уреждащи заемането на служби. Въ връзка съ резултатитѣ отъ тая ревизия трѣбва да се изработятъ нови закони и наредби, които да даватъ привилегии на кандидатитѣ съ търговско и стопанско образование. За последнитѣ трѣбва да се гарантиратъ не само чисто техническитѣ служби — книговодителъ, счетоводителъ, експертъ, банковъ и финансовъ инспекторъ, банковъ директоръ и пр., но и многото административни длѣжности въ министерствата, общинитѣ, митницитѣ, пошитѣ, желѣзницитѣ, изобщо тамъ, гдето господствуватъ търговски и стопански елементи. Сегашниятъ многохиляденъ персоналъ въ горнитѣ учреждения е израст-

налъ и се е възпиталъ главно въ голата формалистика, въ атмосферата на сухия бюрократизъмъ и подъ вѣчната „виправка“ отъ горе съ изобилие отъ окръжии. Поради това и всички наши канцеларии сж станали спирачки на живота. Днешниятъ интензивенъ темпъ на стопанство, на общественъ и индивидуаленъ животъ изискватъ друга държавна организация, други канцеларии, шефове и чиновници. И споредъ мене нова жива струя ще може да се внесе само съ висока култура, чийто носители, при днешното господство на стопанскитъ елементи въ държава и общество, сж носителитъ на високата търговска техника и на модернитъ икономически схващания. Това разбиране е възприето още преди войнитъ въ много държави и особено въ Америка, Англия и Германия. Тамъ даже отъ хора съ висше техническо образование, като инженери, архитекти и пр., когато тѣ сж натоварени съ ръководни служби, изискватъ и търговско стопанска подготовка, получена въ висши стопански училища. А голѣмитъ технически предприятия, като желѣзници, фабрики, параходни компании, трѣстове и пр., освенъ технически ръководители иматъ и търговски директори, които обикновено сж по-главнитъ лица въ тѣзи предприятия.

Доколко слабо се схваща у насъ нуждата отъ школувани въ търговско-стопанско отношение служащи, се вижда отъ последната наредба законъ за общинскитъ служители, за която ние изказахме нашето мнение на друго мѣсто.¹⁾

Друго срѣдство за осигуряване пласмента на вишиститъ търговци и икономисти е по-рѣзкото разграничение въ правата имъ отъ онѣзи съ срѣдно търговско образование. При днешния редъ, напримѣръ въ официалнитъ банки, които иматъ нѣколко хиляденъ служащъ персоналъ, всички категории съ срѣдно и висше образование, като гимназисти, агрономи, математици, юристи и пр. се явяватъ на единъ и сжщъ конкурсенъ изпитъ. Следователно, презумцията е, че всички видове висше и срѣдно образование за тѣзи банки сж идентични, т. е. че и математикътъ, и агрономътъ, и юристъ, и срѣдношколецътъ иматъ еднаква подготовка по счетоводство, баланси, икономически науки и т. н., както вишиста търговецъ. Иначе трѣбва да допуснемъ, че изпитътъ като срѣдство за оценка на знанията е толкова деградиралъ въ своитъ изисквания, че даже и гимназистътъ може да конкурира съ вишиста, да не говоримъ за онзи съ висше търговско образование. Споредъ насъ, изпитъ, който поставя въ една плоскостъ хора съ най-разнообразни цензове по съдържание и по степени, е голѣмо недоразумение, за да не кажемъ нѣщо по-лошо. Такъвъ изпитъ не е нищо друго освенъ едно перде, съ което се покриватъ читъ на некомпетентното общество.

Другъ абсурдъ. Финансовото и други министерства отъ редъ години рекрутиратъ своя висшъ персоналъ, като подначалници, инспектори и други сжщо изъ срѣдата на различни специалисти, като юристи, математици и пр. Ако това е било наложително преди 30 — 40 години, сега то е голѣма несъобразностъ, следъ като толкова хора съ висше търговско образование, добри познавачи на счетоводство, баланси, икономически дисциплини, стоятъ безъ работа.

Известно облекчение въ положението на бждащитъ вишисти тър-

¹⁾ Гледай Академически вѣсти, брой 2 и 3, 1936 г.

говци и икономисти може да стане следъ една ревизия на срѣдното търговско образование. Съ намаляване числото на училищата и на абитуриентитѣ въ срѣднитѣ училища ще се открие повече просторъ за вишеститѣ въ техническитѣ служби и по тоя начинъ ще се повиши качеството на работата и културата на срѣдния персоналъ.

Друго намаляване товара отъ срѣдното търговско образование може да стане, ако нѣкои отъ училищата получатъ по друго съдържание. Така нѣкои отъ тѣхъ могатъ да се приспособятъ повече къмъ чиновническата кариера. За тая целъ ще трѣбва да се съкрати програмата на нѣкои търговски и технически предмети и се даде повече мѣсто на юридическата материя, въ връзка съ държавното и общинското управление, съ организацията на службитѣ, съ канцеларския редъ, машинописъ, кореспонденция и на чуждия езикъ. А ние не можемъ да се похвалимъ, че имаме добъръ срѣденъ персоналъ въ нашитѣ канцеларии, който, при една по-висока култура и при интелигентно схващане на службата, би освободилъ отъ техническитѣ подробности своитѣ шефове, за да могатъ тѣ да се задълбочаватъ повече въ принципна и творческа работа. Всѣкиму, който се сблъсква съ нашитѣ канцеларии, е известно, че тѣ въ своитѣ низини страдатъ отъ голѣмъ автоматизъмъ. А новото време, което се стреми да приспособи знанието и къмъ най-грубата работа, има за целъ да направи челоуѣка въ всички области нейнъ истински вдъхновителъ и господарь.

Но съвременното и благоприятно разрешение на горнитѣ въпроси ще зависи не само отъ разбиранията, които господствуватъ въ върховетѣ, гдето често наддѣлватъ личнитѣ влияния и интереси на стари служащи, но и отъ съзнателното и организирано действие на самитѣ академиисти. Затова е желателно, щото тѣ, въ своето мнозинство, да се издигнатъ високо надъ личнитѣ си амбиции и дребнави интереси. Само при едно широко обществено схващане на своята професионална проблема, тѣ ще могатъ да импонираатъ предъ мѣродавнитѣ фактори въ страната и ще се наложатъ за едно справедливо дѣло, което ще е и въ интереса на държавното ни развитие.

СЖЩИНА И ЗНАЧЕНИЕ НА СТОПАНСКАТА ИСТОРИЯ.

отъ

Проф. д-ръ Г. СВРАКОВЪ.

Видниятъ руски историкъ професоръ М. И. Ростовцевъ вижда сжщината на историята като наука въ нейната задача „да обясни миналото на човѣчеството, да възстанови живота на човѣцитѣ съ всичкото му разнообразие и то тъй, както се е развивалъ той отъ най-стари времена, та до наши дни“.¹⁾

Съгласно това опредѣление, което отъ гледището на днешната историография едва ли може да бжде оспорвано, историята е една емпирическа културна наука, която трѣбва да даде една цѣлостна картина

¹⁾ История на стария свѣтъ. София, 1932 г. стр. 7.

на всички прояви на човършкия духъ въ миналото и то да ги даде едновременно въ тврхната индивидуалностъ и въ тврхната взаимна свързаностъ и зависимостъ — каузална, хронологическа или каквато и да е друга — доколкото такава съществува. Построяването на закони и търсенето на закономерностъ — дори и закономерностъ историческа — не е нейната задача. Тя не е теория, а е емпирика, действителностъ. Нейниятъ обектъ е индивидуалното събитие въ живота на човврчеството, така както то е дадено въ времето съ неговата особеностъ и неповторяемостъ.

Ако това е така за историята изобщо или, както можемъ да се изразимъ, за универсалната история, то така е и за отдврлнитвр нейни части — за политическата, културната, социалната, и т. н. истории, та и за стопанската история. Всички твр иматъ все същата задача: да дадатъ картината на миналото развитие на човврчеството, общо или на отдврлния народъ, въ оня обвргъ на проявата на човвршкия духъ, къмъ който се насочва вниманието на изследователя. Така погледната, стопанската история — която е предметъ на настоящитвр ни редове — не е нищо друго освенъ една културна наука, която иска да ни даде картината на стопанството — което също така е едно проявление на човвршкия духъ — така, както то се е развивало отъ първитвр му наченки до нашитвр дни.

* * *

Първоначалниятъ потикъ къмъ запазване спомена отъ миналото безсърнено се дължи на желанието да се получи удоволствието отъ повторното преживяване въ свврта на въображението на известни изврвнредни, надхвррлящи ежедневноста, събития, които сж ни направили силно впечатление и сж хвррлили своето отражение, преобразено въ повече или по-малко поетиченъ образъ, въ паметта. Въ това отношение поезията и специално епосътъ е първата история.

И следъ отдврлянето на историята отъ поезията, пълното ѝ освобождение отъ всврка поетичностъ и превррщането ѝ въ наука, т. е. въ едно отражение само на действителното, истински случилото се битие, все още дълго време, та може да се каже до последния ввркъ, обектъ на историята все още си остава изврвнредното и изключителното въ живота, неежедневното събитие. Историята дълго време бврше само политическа история. Тя включваше въ кржга на своитвр изучавания само голврмитвр събития въ политическия животъ — войнитвр, сраженията, промврнитвр въ управлението и т. н. Едва постепенно паралелно съ общото съживяване на интереса къмъ другитвр културни науки почватъ да се стремятъ къмъ обхващане и миналото на останалитвр културни прояви на човврчеството и то следъ като самитвр тия прояви въ съвременността сж станали обектъ на проучване. Така въ тия отрасли на науката теорията изпревари историята, както и самата тя отъ своя страна бврше изправена отъ практиката. Едва постепенно се създадоха отдврлнитвр клонове на историята. — историята на правото, езика, литературата, изкуството и пр. — които се развиваха като помощни науки къмъ вече обособенитвр съответни клонове на знанието — езикознанието, литературата, естетиката и т. н. Въ стопанската наука специално най-първо бврше разработена теоретическата политическа икономия и значително по-късно следъ нея се обособи отъ общата история стопанската история. Впрочемъ, отношенията между науката за стопанството отъ една страна и стопан-

ската история от друга през краткия период на развитието на тия две науки не винаги е било една и също. Промѣнитѣ на взаимоотношението, въ което се намиратъ тия две науки, заслужава нашето внимание, защото то въ голѣма степенъ разкрива и самата сѣщностъ на самата стопанска наука, респективно на стопанската история.

* * *

Стопанската история е неразривно свързана съ стопанската наука и е нераздѣлна частъ отъ нея. Изследвайки отношението, което сѣществува между политическата икономия и стопанската история, съвременниятъ германски икономистъ Карлъ Дийлъ¹⁾ различава петъ отдѣлни фази въ развитието на това отношение: 1. време на класическата икономия; 2. време на романтицитѣ; 3. време на старата историческа школа; 4. време на младата историческа школа и 5. съвременно положение, характеризирано най-добре съ схващането на В. Зомбартъ. Безъ да възражяваме по сѣщество срещу това дѣлене, ние смѣтаме — и това е въ полза на една по-голѣма простота и прегледностъ — че развитието може да се сведе до следнитѣ само три фази: 1. фаза на подчинение стопанската история подъ политическата икономия, която фаза исторически обхваща времето на класицитѣ и тѣхнитѣ съвременни противници; 2. фаза на замѣстване политическата икономия съ стопанската история — господството на историческата школа начело съ Г. Шмолеръ и 3. фаза на установяване положение на равновѣсие и взаимна зависимостъ между стопанската теория и стопанската история — В. Зомбартъ и групата, къмъ която той принадлежи.

Първата фаза собствено може да се характеризира и съ това, че стопанската история като наука още изобщо не е оформена. Самостоятелни стопанско-исторически изследвания — съ много малки и незначителни изключения, главно нѣкои по-късни студии изъ областта на историята на търговията — още нѣма, а и въ работитѣ по политическа икономия сж на лице само отдѣлни исторически факти, които икономиститѣ използватъ, за да илюстриратъ съ тѣхъ своитѣ получени по пътя на абстрактно-изолирващия методъ икономически закони. Физиократитѣ и специално Франсоа Кене се обявяватъ изобщо срещу историческата метода, понеже споредъ Кене, както това сочи А. Онкенъ, „историцитѣ по-скоро искатъ да задоволятъ любопитството, отколкото любознателността (на хората)“.²⁾ Това отрицателно становище се запазва за дълго време. Наистина, както и Карлъ Дийлъ отбелязва, въ съчиненията на класицитѣ — и най-вече при самия Ад. Смитъ и при Малтусъ, който дори принципиално срещу Д. Рикардо е застъпвалъ историческия методъ,³⁾ както и въ съчиненията на принципалнитѣ противници на класицитѣ, романтицитѣ (Адамъ Мюлеръ, Халеръ, Баадеръ и пр.), има множество стопанско-исторически данни, но тѣ нито сж строго научно, т. е. обективно, придобити и използвани, нито пъкъ представляватъ основа на самото проучване. За да достигнатъ до икономическата истина, класицитѣ — а

¹⁾ K. Diehl—Über die Zusammengehörigkeit wirtschaftstheoretischer und wirtschaftsgeschichtlicher Untersuchungen. Festgabe für W. Sombart. 1932 S. 21.

²⁾ Aug. Oncken — Geschichte der Nationalökonomie. II Aufl. Leipzig. 1920. S. 343.

³⁾ За становището на Малтусъ вижъ: L. Sommer — Zur Methode der exakten und historischen Nationalökonomie. Schmollers Jahrbuch. 52. 1928. S. 611 ff.

сжщото становище имат и тѣхнитѣ противници — не излизатъ отъ даденото, т. е. отъ историята, а тѣ излизатъ отъ построения по пжтя на абстракцията и дедукцията идеаленъ редъ — естествено-правовия редъ — съ който сравняватъ действителността, за да я отхвърлятъ или защитятъ. Историческиятъ данни за тѣхъ сж само помощно сръдство на изложението на тѣхното учение, една илюстрация подобна на картинките въ единъ букваръ. Въ тѣхната икономия впрочемъ и въ друго отношение нѣмаше мѣсто за една история. За тѣхъ стопанството е едно и непромѣнимо при всички народи и въ всички времена, владени отъ едни и сжщи непромѣнними закони и управлявано отъ тѣхъ. Тѣзи закони, споредъ основното схващане на класиците, не можеше да се повлияятъ отъ историческата обстановка, следователно и нейното изучаване се явява излишно.

Чисто илюстративното значение на историята въ класическата политическа икономия най-добре проличава отъ съчиненията на най-чистия класикъ Д. Рикардо. Само на мѣста той взема примѣри при своитѣ абстрактни разсждения отъ историята, но и при това въ повечето отъ случаите, когато той се обръща къмъ миналото, не се касае за едно действително минало, а за едно абстрактно конструирано минало. Най-добъръ примѣръ за това имаме при неговата теория за поземлената рента. При повърхностно четене на съответната глава отъ „Принципите“ се остава съ впечатление, че Рикардо проследява, какъ вследствие на постепенното сгъстяване на населението въ една страна исторически се появява поземлената рента като диференциална рента. Въ сжщностъ, обаче, Рикардо въ случая си служи съ една само абстрактна конструкция, която е свършено далечъ отъ истинския развой на нѣщата въ историята.

Втората фаза на отношение между политическата икономия и стопанската история се опредѣля отъ господството въ икономическата мисль на историческата школа. Историческата метода премина въ икономията отъ другитѣ обществени науки. Тя даде своитѣ блѣстящи резултати първо въ областта на правото (F. v. Savigny, Eihorn) и езиковедството (J. Grimm), а едва следъ това се пренесе и въ стопанската наука. Още първитѣ защитници на новия методъ въ политическата икономия, които образуватъ така наречената стара историческа школа — В. Рошеръ, Бруно Хилдебрандъ, К. Книсъ и въ голѣма степенъ Фр. Листъ — схващатъ значението на едно истинско научно третиране на стопанското минало, което трѣбва да даде материалъ, необходимъ, за да се достигне до познанието на самото стопанство. Безъ да сж противници на теорията — въ това отношение тѣ по-правилно, отколкото Г. Шмолеръ и неговитѣ сподвижници схващаха отношението между политическата икономия и стопанската история, сиречъ между теорията и емпириката — тѣ подчертаватъ голѣмото значение на опознаването промѣнчивата емпирика, както въ нейната съвременность, така и въ нейния исторически генезисъ. За тѣхъ нѣма чиста теория, нѣма вѣчни стопански закони. Бруно Хилдебрандъ рѣзко критикува чистата отвлѣчена теория на класиците. „Тѣ излизатъ, казва той, отъ схващането, че всички народо-стопански закони, понеже били обосновани отъ отношението на човѣка къмъ материалнитѣ блага, сж надъ времето и пространството, непромѣняеми при всички промѣни въ свѣта; тѣ забравятъ напълно, че човѣкъ,

като социално същество, винаги е дете на цивилизацията и продуктът на историята и че неговите потребности, неговото образование, неговите отношения къмъ веществените блага, както и къмъ хората, никога не оставатъ едни и същи, а така, както сж различни отъ мѣсто на мѣсто, така и исторически постоянно се промѣнятъ и напредватъ съ общата култура на човѣчеството“.¹⁾ Отъ тукъ и неговото схващане за стопанската наука като историческа наука: „Тя не е абстрактна наука, която подобно на естествените науки да дава еднакви закони за всички отношения въ времето и пространството, а тя има за задача да изследва последователно историческия ходъ на развитието както на отдѣлните народи, така и на цѣлото човѣчество и по този начинъ да достигне до познанието на звеното, което работата на съвременниците трѣбва да прибави къмъ веригата на общественото развитие. Политико-икономическата културна история въ съгласие съ историята на общото политическо и правно развитие на народите и статистиката сж единственият сигурни основи, върху които може да се изгради едно здраво продължение на икономическата наука“.²⁾

Това схващане се налага напълно въ политическата икономия подъ патронажа на Густавъ Шмолеръ при така наречената млада историческа школа. Наистина водачътъ и учителъ на тази школа Шмолеръ не отхвърля по принципъ напълно теорията, нито намалява нейното значение. За него тя е все пакъ крайната целъ на стопанското изследване. Историята само трѣбва да даде материалъ, за да може по пътя на индуктивния методъ да се дойде до една теоретическа генерализация. „Историко-емпирическиятъ материалъ, казва той, както и всѣко добро наблюдение и описание, служи за това да се илюстриратъ и верифициратъ (удостоверяватъ) теоретическиятъ положения, да се посочатъ границите, до които известни истини иматъ валидность, още повече, обаче, той служи за да се получатъ отъ него индуктивно нови истини. Особено въ комплицираната областъ на народното стопанство само възъ основа на историческото изследване може да се върви напредъ; напимѣръ безсмислена е всѣка чисто абстрактна аргументация по отношение влиянието на въвеждането на машините върху работническата заплата, или по отношение влиянието на производството на злато върху стойността на парите и т. н. Още по-вѣрно е това по отношение на развитието на родо-стопанските институции и теории, както и по отношение на въпроса за общия стопански напредъкъ“. И той заключава: „Ето защо Книйсъ има право, като твърди, че изучаването на историята е нераздѣлна задача отъ тази на политическата икономия“.³⁾

Онова, обаче, което имаше съдбоносно значение за положението, въ което се постави стопанската история при историческата школа, бѣше не това принципално становище на Шмолеръ, а неговото мнение, че разполагаемиятъ исторически материалъ съвсемъ още не е достатъченъ, за да може да се пристъпи къмъ исканата генерализация. Той остро напада старата историческа школа, че тя въ това отношение е прибързала,

¹⁾ B. Hildebrand — Die Nationalökonomie der Gegenwart und Zukunft 1848. S. 29.

²⁾ Предговорътъ къмъ първата книжка на издаваните отъ Хилебрандъ — *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*. Bd. I. 1863. стр. 3.

³⁾ G. Schmollers Artikel „Volkswirtschaft, Volkswirtschaftslehre usw“, im *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. 3. Aufl. Bd. VIII. S. 462.

като отъ недостатъчния исторически материалъ, съ който е разполагала, се е стремѣла да създаде една обща икономическа теория. Споредъ него задачата, която се изпрѣчва предъ съвременната икономия, е да събира исторически материалъ за бъдация градежъ. При това докато авторитѣ отъ старата школа все пакъ въ историческото развитие търсятъ естествени закони и естествено-научна закономерность,¹⁾ младата школа вече ясно подчертава, че стопанството не е едно постоянно положение, а е едно развитие, въ което нѣма вѣчни закони и въ което се преплитатъ множество влияния и мотиви, така че то може да бѣде само исторически разяснено. „Народното стопанство, казва К. Бюхеръ, е резултатъ на общото минало културно развитие; то е подхвърлено на промѣни сѣщо така, както и всѣко отдѣлно стопанство... И всички народо-стопански явления сѣ историко-културни явления, та който иска научно да ги обхване и ги обясни въ тѣхното закономерно развитие, трѣбва да разбере, че тѣхнитѣ съществени белези и законътъ на тѣхното развитие нѣматъ абсолютенъ характеръ, т. е., че тѣ не се отнасятъ за всички времена и всички културни отношения“.²⁾ Съ съзнанието за този исторически характеръ на стопанскитѣ прояви, многобройнитѣ последователи на школата (освенъ Г. Шмолеръ на първо мѣсто, още Л. Брентано, К. Бюхеръ, Шьонбергъ, Г. Кнапъ и пр.) се хвърлиха съ голѣма жаръ въ разработване историята на стопанството. Резултатътъ бѣше едно огромно количество отъ монографии на исторически теми, но бѣше пренебрегнато обхващането на цѣлото развитие и разработването на теоретическитѣ понятия; грамаденъ трудъ бѣше употребенъ за преработването на историческитѣ източници и архиви, безъ, обаче, да се пристѣпи къмъ теоретическото генерализиране, което поставяше като крайна целъ на тия изследвания Г. Шмолеръ. Положението заприлича на положението на човѣкъ, който трупa градивенъ материалъ, но натрупаниятъ отдавна достатъчно материалъ не почва да го възидва въ една сграда — сѣеше се безъ да се мѣси. Икономическата наука бѣше идентифицирана съ стопанската история, отъ която по-нататкъ не се излизаше.

Това положение на господство на стопанската история върху политическата икономия, на емпириката върху теорията, скоро разкри своитѣ слаби страни. Това, което школата създаваше, при едно внимателно вглеждане се явяваше вече не като стопанска история, а като стопанска хроника или лѣтописъ. Детайлнитѣ описания на минали стопански форми, които често се появяваха, може да се оприличатъ на бездушни фотографии, които наистина предаватъ вѣрно външността, но оставятъ за наблюдателя закрыта вътрешната сѣщност на нѣщата. Школата даде множество прекрасни исторически изследвания, много прибързано формулирани стари теории бѣха опровергани и поправени, а съ отрицанието на съществуването на едно вѣчно и непромѣнимо стопанство тя разкри значението на стопанската история и съ това и пѣтя на нейното по-нататъшно развитие, но самитѣ й изследвания не даваха нищо нито за разработването и опознаването на съвременното стопанство — което въ края на краищата е основната

¹⁾ За противоречието въ това отношение при Рошеръ и Книйсъ сравни: M. Weber — Roscher und Knies und die logischen Probleme der historischen Nationalökonomie. Gesamelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre. Tübingen 1922.

²⁾ K. Bücher — Die Entstehung der Volkswirtschaft. 16. Aufl. 1922. S. 85.

задача на политическата икономия — нито пъкъ допринасяха нищо за политическото повлияване върху това стопанство. Единствена теорията бѣше, която можеше да одухотвори тия мъртви картини на миналото, а тя липсваше. На едно мѣсто въ своя голѣмъ курсъ Шмолеръ, сравнявайки теорията съ историята, казва: „Да се познаватъ фактитѣ, казва Лотце, не е наистина всичко, но е нищо голѣмо; да се подценява това познание затова, защото се иска повече, това прилича само на ония хезиодски глупци, които не могатъ да разбератъ, че понѣкога половината е по-добра отъ цѣлото. Ласалъ веднѣжъ по отношение на сѣщото мисли: материя безъ мисълъ все пакъ има една относителна стойностъ, но мисълъ безъ материя има значение само на една химера“¹⁾. Пазейки се да не изпадне въ тази химера, историческата школа бѣше се задоволрила само съ едната половина — тя въ всѣки случай не представляваше пълна ценностъ.

Незадоволителността на положението породила спора около методитѣ на политическата икономия. Въ този споръ отъ едната страна бѣха привърженицитѣ на историческия методъ, а отъ другата страна — чиститѣ теоретици. За едниѣ политическата икономия бѣше само стопанска история, за другитѣ тя бѣше чиста абстрактна теория.

При тая контроверза около въпроса се явиха работитѣ на В. Зомбартъ, които опредѣлятъ третата фаза на отношенията между политическата икономия и стопанската история.

Голѣмото и епохално съчинение на Зомбартъ върху „Модерния капитализъмъ“ представляваше на времето си една новостъ въ науката за стопанството. Зомбартъ разрешаваше методологическия споръ на практика, като даваше една единъ видъ синтеза на теорията съ историята. Въпрѣки че още при появяването си „Модерниятъ капитализъмъ“ бѣше отреченъ едновременно отъ историчитѣ, които не го признаваха за история, и отъ теоретичитѣ, които не искаха да видятъ въ него теория, прокараниятъ въ него методъ на обединение историческото и теоретическо изследване се оказа извънредно плодотворенъ за стопанската наука и намѣри признанието на по-младата генерация учени. Взаимодействието между теория и история въ това съчинение не остави изследването да се изгуби въ незначителни детайли и сега за пръвъ пътъ вмѣсто една хроника на отдѣлни индивидуални исторически явления, ние имаме една жива история на ония стопански прояви, които опредѣлятъ характера на стопанството въ неговото развитие.

Зомбартъ самъ съ голѣма яснота ни дава своето схващане за отношението между политическата икономия и стопанската история въ своята голѣма методологическа работа „Тритѣ политически икономии“²⁾. Тѣзи две науки за него сѣ само две части на общата наука за стопанството и то две неразривно свързани части, съставлящи, така да се каже, две страни на една и сѣща работа.

За Зомбартъ историята като наука не е нищо друго освенъ емпирика въ областта на културнитѣ науки. Тя е обхващане на „действителното, на проявитѣ въ времето и пространството, на живота и взаимно-

¹⁾ G. Schmoller—Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre. I Bd. 1920. S. 104.

²⁾ W. Sombart — Die drei Nationalökonomien. Geschichte und System der Lehre von der Wirtschaft. 1930. Къмъ въпроса и нашата рецензия „В. Зомбартъ и методологията на политическата икономия“. Стопанска мисълъ. III. 1932 стр. 109.

действието“ (стр. 309). Тя обхваща ония прояви, въ които се изразяватъ действията на животѣ хора. Задачата на стопанската наука е да ни даде разбирането на тая действителностъ, но това разбиране не може да стане безъ помощта на една теория и нейнитѣ срѣдства. Затова оня икономистъ, който не е едновременно теоретикъ и историкъ, нѣма едно пълно познание, т. е. не може изобщо да даде едно разбиране на стопанството. Теорията преди всичко трѣбва да ни даде помощнитѣ срѣдства, съ които може да стане обхващането на действителността — понятията и тѣхната изразна форма терминологията. Следъ това тя трѣбва да ни даде и общото схващане за стопанството и неговитѣ форми, защото безъ това ние не можемъ да ограничимъ стопанството и да го обхващамъ въ неговитѣ конкретни исторически особености.

Това тѣсно преплитане на теорията съ емпириката, на теоретическата политическа икономия съ стопанската история, което дава В. Зомбартъ, постави стопанската история на здрави основи. То същевременно оправдава напълно изказаното отъ историка на германското стопанство v. Inema-Sternegg мнение, че стопанската история може съ успѣхъ да бѣде написана само отъ икономистъ¹⁾, респ., следователно, отъ човѣкъ, който добре познава икономическата теория. То, обаче, поражда и въпроса за смисъла на самата стопанска история като наука. Защо, съ каква целъ и на кѣде води заниманието съ стопанската история?

* * *

Ако се спираме на значението на стопанската история, погрѣшно би било да се мисли, че тя не е нищо друго освенъ единъ складъ на материяли безъ самостоятелно значение въ услуги на опредѣлени други науки. Стопанската история, т. е. познаването стопанското минало на човѣчеството е преди всичко сама по себе си самостоятелностъ и тя създава самостоятелни ценности. Както епичниятъ бартъ и неговитѣ слушатели сж изпитвали удоволствие при пѣсенята или разказа за миналитѣ подвизи и герои, така и съвременниятъ културенъ човѣкъ изпитва известно душевно удовлетворение, когато предъ неговитѣ очи се разкрива културното или стопанско минало на народа му или човѣчеството, когато въ картината на миналото може да види разликата между онова, което е било нѣкога и това, което е днесъ, когато едновременно му стане ясно постепенния напредѣкъ, съ който като съвременникъ може да се гордѣе, и връзката, която съществува въ този напредѣкъ и която му дава основание да мисли, че и неговото време и неговата дейностъ, колкото и да е незначителна, отъ своя страна ще бждатъ вмѣкнати въ общия ходъ и ще дадатъ основата на едно бѣдаще развитие, въ което ще продължаватъ вѣчно да живѣятъ. Безъ подобенъ интересъ къмъ културата и нейното минало стопанската история като наука изобщо не би съществувала. Въ този смисълъ на едно чисто духовно благо, обаче, тя е единъ луксъ и заниманието съ нея е една игра или едно удоволствие. Въ това отношение ползата отъ нея се крие само въ обстоятелството, както се изразява В. Зомбартъ, че тя „прави живота на отдѣлни лица по-пълненъ, по-богатъ, по-хармониченъ“.²⁾ Така схванатъ нейниятъ смисълъ, задачата ѝ се състои въ това да разшири образованието

¹⁾ v. Inema-Sternegg — Deutsche Wirtschaftsgeschichte. I. Leipzig 1879 S. X.

²⁾ Die drei Nationalökonomien. стр. 335.

на човѣка, да го направи „културенъ“ човѣкъ и да формира мирогледа му.

Но една подобна луксозна наука, предназначена само за „удоволствие“, която въ най-добъръ случай е полезна само *de usum scholarum*, въ нашия вѣкъ на демократизация и материализъмъ едва ли може да съществува, ако тя не служи и за нѣщо друго, ако тя не е съ нѣщо полезна на човѣчеството въ постигането на неговитѣ цели. И действително, както историята изобщо, така и стопанската история въ този смисълъ е и полезна наука. Въ що се състои нейната полза?

Отъ казаното по-горе проличава ползата отъ стопанската история преди всичко за стопанската наука. Безъ широкия исторически базисъ, който може да даде познанието на стопанското минало, никакво пълно познание и разбиране на съвременното стопанство не е възможно. Първо, то не е възможно, защото съвременното стопанство е резултатъ на миналата стопанска действителностъ, която продължава да живѣе въ настоящото, като опредѣляща неговата същностъ сила и, следователно, безъ познанието на това, което е било, не може да имаме познание и разбиране и на това, което е днесъ. Второ, теорията не е нищо друго освенъ познание, за възможноститѣ, вѣроятноститѣ и действителното битие. Това познание, обаче, не може да се извлѣче само отъ настоящето, а трѣбва да почива и върху битието въ миналото, което тъкмо е реализирана възможностъ и вѣроятностъ.

Но ако стопанската история има такова голѣмо значение за политическата икономия, респ. за стопанската теория, то не по-малко е нейното значение и за стопанската политика. Практическото въздействие върху стопанството, което въ нашитѣ дни придобива все по-голѣмо и по-голѣмо решително значение, е възможно само възъ основа едно добро познаване на стопанската действителностъ, която, както видѣхме, е отражена въ историята. Въ своята практика хората винаги сж се влияли и ръководили отъ опита на миналото. Въ това влияние въ най-голѣма степенъ се крие голѣмото значение, което винаги се е отдавало на историята. Защото, колкото и да е различно стопанството въ различнитѣ епохи, колкото различни да сж отношенията на хората къмъ стопанството, все пакъ вѣнъ отъ съмнение е, че има известни постоянни елементи, които поради природното въ човѣка оставатъ непромѣнени,¹⁾ така че отъ наблюдението на историята можемъ да се научимъ, какъ човѣчеството реагира на известни мѣроприятия и какви срѣдства има то на разположение за постигане на целитѣ си. Историята никога не се е отказвала да бжде учителъ на народитѣ и тя е изпълнявала винаги тази си роль съ успѣхъ. „Винаги, казва Х. Зивекингъ, науката въ това отношение излиза отъ становището, че човѣшката натура си остава въ своята същностъ непромѣнена. Затова миналото може да ни научи, какви велики планове съществуватъ и кои сж срѣдствата за тѣхното осъществяване. Въ тази смисълъ Плутархъ е писалъ своитѣ примѣрни характеристики и затова Макиавели въ своитѣ *Discorsi* върху Ливиусъ въ противовесъ на дребнавата политика на своето време сочи на величието на

¹⁾ „Ние можемъ да предсказваме само това, което е общо въ действителността, и тъкмо за това ние можемъ да се справимъ въ нея. Ако свѣтътъ не би билъ опростенъ по пътя на генерализацията, то не ни се би отдало неговото пресмѣтане и господство“. H. Rickert. *Kulturwissenschaft usw.* S. 43.

Римъ“.¹⁾ Безъ добро познаване на стопанската история не е възможно една сигурна въ своитѣ постижения стопанска политика, защото въ общественитѣ науки, въ които липсва всѣка възможностъ за произвеждането на предварителни експерименти, само стопанската история, при едно правилно схващане на нейнитѣ данни, може да ни посочи, какво е действието и какви сж послѣдицитѣ на едно или друго мѣроприятие въ областта на стопанството.

Ние преживѣваме едно време не само на усилена намѣса на държавата въ хода на стопанския животъ, но сжщевременно едно време на постоянно предявявани искания за коренни преобразования на стопанския и социаленъ редъ. Мнозина политици и дейци на новопреобразувания търсятъ аргументи за плановѣтѣ си отъ историческото минало. Тѣ ни сочатъ на едни или други прояви на миналото, като на изгубенъ идеалъ и искатъ тѣхното възстановяване—възстановяване на „доброто старо време“—или пъкъ чрезъ тѣхъ, обратно, искатъ да докажатъ нелепостта на исканията на своитѣ противници. Разбира се, за една точна и правилна преценка на тия исторически аргументи се изисква едно точно и сигурно познаване на посочванитѣ обстоятелства и общата стопанска обстановка, при която тѣ сж били проявени. Познаването на стопанската история е предпоставка за това, отъ гдето и нейното голѣмо значение за всѣки единъ съвремененъ културенъ човѣкъ, който не иска да върви като слѣпецъ следъ демагозитѣ, а се стреми да се отнася критически къмъ въпроситѣ, за да може да даде предпочитанието си само на едно правилно и основателно искане за реформи.

* * *

За точното опредѣление сжщността и значението на стопанската история се налага да бжде разгледанъ и още единъ чисто методологически въпросъ: да се опредѣли точно самото съдържание на стопанската история, нейниятъ конкретенъ обектъ и съ това да се разграничи тя и отъ останалитѣ науки.

Ние опредѣлихме задачата на стопанската история въ това да презададе миналото на стопанството. Стопанството като такова, обаче, не сжществува въ действителността. Това, което е реално, сж отдѣлни културни прояви, които ние отнасяме къмъ стопанската дейность. Кои отъ тия прояви и какъ стопанската история трѣбва да обхване въ тѣхното стопанско развитие, за да имаме картината за миналата стопанска действителность предъ себе си? — това е въпроса, на който трѣбва сега да отговоримъ.

„Действителността, казва Х. Рикертъ, е природа, ако ние я наблюдаваме съ огледъ на общото, тя е история, ако ние я наблюдаваме съ огледъ на особеното и индивидуалното“.²⁾ Прокараното отъ Рикертъ дѣление, следователно, е мислено чисто логически и не се корени въ самия обектъ на изследването. Не природа и история сж дветѣ противоположности, а природни науки и исторически, респективно културни науки. Природни науки сж всички ония науки, които подреждатъ явленията съ огледъ на тѣхната общевалидна закономерность, а исторически

¹⁾ H. Sieveking — *Wirtschaftsgeschichte vom Ausgang der Antike bis zum Beginn des 19 Jahrhunderts*, Berlin 1921. S. 5.

²⁾ H. Rickert — *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*, 6. Aufl. 1926. S. 55.

науки — всички, които искатъ да „разбератъ“ явленията въ тѣхната особеностъ и индивидуалностъ (отгдето и отличаването при Зомбартъ на подреждаща и разбираща метода). Въ природнитѣ науки — това е решителното отличие — понятията се образуватъ съ огледъ да обхванатъ онова, което е общо въ дадени явления при всички обстоятелства (вънъ отъ времето и пространството) и при тѣхъ се изпуска отъ предвидъ всичко останало, което не е общо, а е индивидуално; при културнитѣ респективно историческитѣ науки пъкъ тъкмо обратно понятията се образуватъ съ огледъ на индивидуалното и особеното, което характеризира тѣхната сжщностъ. Естествено, това индивидуално и особено е възможно да се отдѣли само възъ основа на общото и затова винаги дълбоко нѣкжде въ историческото изследване лежи общото и общитѣ понятия, отъ гдето и необходимата взаимна свързаностъ между теорията и историята, която, напримѣръ, изпѣква при В. Зомбартъ. Историческо понятие, примѣрно взето, е цената въ срѣдновѣковното занаятчийско стопанство съ нейнитѣ особености на цена, създадена чрезъ въздействието на традицията, черквата и цеховитѣ организации, а не явяваща се като последица отъ действието на свободнитѣ сили на търсенето и предлагането (капиталистическа цена!), но тия индивидуални понятия сж разбираеми за насъ само при предпоставката, че имаме предварително общото понятие „цена“. Ние ще разберемъ въ нейнитѣ индивидуални особености кризата отъ 1815 год. само при общото понятие „криза“ и т. н.

Отъ казаното следва, че обектъ на стопанската история трѣбва да е стопанската действителностъ въ нейната индивидуалностъ и особеностъ, както е дадена тя въ историята. На насъ, обаче, веднага ни става ясно, че ние не можемъ нито въ настоящето, а още по-малко въ миналото, да уловимъ и задържимъ въ паметъта си всички стопански прояви на действителността, докато сжщо така ясно трѣбва да ни е, че само улавянето именно на всички прояви ни дава пълно познание на тази действителностъ. Да се отдѣлятъ само нѣкои прояви като по-важни, а другитѣ да се оставятъ, изглежда недопустимо по две съображения: първо, изборътъ на това, което е важно и което е неважно, ще бжде винаги крайно субективенъ и второ, ясно е, че взаимната зависимостъ и преплетеностъ между отдѣлнитѣ прояви е така голѣма, че действително е невъзможно да се намѣрятъ неважнитѣ, важнитѣ и най-важнитѣ прояви. Въ най-добъръ случай всѣки подобенъ подборъ би билъ една нищо незначеща абстракция.

За методологията на стопанската история въ частностъ е отъ най-голѣмо значение обстоятелството, че стопанството е резултатъ отъ дейността на едно мнозинство индивиди, че то е масова проява. Въ стопанството и стопанската действителностъ нѣма герои или ако има, тѣхнитѣ геройски подвизи не се регистриратъ, понеже тѣ се губятъ въ безчетъ многото отдѣлни стопански дейности. Дейността на отдѣлния човѣкъ въ стопанството, взета сама по себе си, е безъ значение за самия обликъ на стопанството, колкото и тя да носи индивидуални особености. Че въ XII или XIII вѣкъ нѣкой търговецъ може и да е билъ обхванатъ отъ капиталистически духъ и, следователно, се явява представител на капиталистическата стопанска система, е вѣроятно и възможно, но то е безъ значение за стопанската история, защото не то е характерната особеностъ за стопанството на тая епоха — една ластовичка не

прави пролѣтъ. Отъ друга страна сжщо така е безсѣмнено, че има известни нестопански фактори — техника, право, политика и пр. — които влияятъ върху стопанството и които бидейки неповторяеми събития не може да не се взематъ предвидъ при наблюдение хода на историята. Какъ тогава при тоя масовъ характеръ и множество индивидуални влияния ние ще можемъ да обхванемъ стопанската действителностъ?

В. Зомбартъ — ние сме принудени постоянно отново да се връщаме къмъ последния опитъ да се установи методиката на стопанската история като емпирическа икономия — се спира и на този въпросъ. Той ограничава съдържанието на стопанската история въ две направления: споредъ отдалечеността и, следователно, живостта на събитията спрямо съвременната действителностъ и второ, въ повторемостта на отдѣлното събитие. Той конструирва една „съвременностъ“ — въ сжщностъ всичко, което е действителностъ, е вече минало, е история — и спрямо нея различава три отдѣлни дѣла на историята: 1. история въ тѣсенъ смисълъ (*Geschichte*, ние бихме казали съвременна история); 2. история въ широкъ смисълъ (*Historie*, история) и 3. антикваренъ дѣлъ. Първиятъ дѣлъ обхваща проявитѣ, които сж още живи въ съвременността; живи, което ще рече, че сж осезаеми, влияещи и действащи върху чувствата и ума на хората. Мнозина автори виждатъ въ тѣхното описание (напримѣръ въ описанието на модерния капитализъмъ) не стопанска история, а политическа икономия. Вториятъ дѣлъ се характеризира съ това, че въ съвременността продължава да се чувствува само неговото отразено влияние, но не и самитѣ събития на това време — сръдновѣковниятъ цехъ, меркантилизма и т. н. Най-сетне антикварна история е миналото, което не е въ никаква — или изглежда да не е въ никаква — връзка съ съвременността — история на примитивнитѣ народи, история на майтѣ и ацекитѣ (отъ гледището на западноевропейската култура) и т. н.

Това разграничение историята на три дѣла, споредъ нашето мнение, едва ли има голѣмо методологическо значение. То е твърде много зависимо отъ случайно избраната изходна точка на изследователя, за да може да бѣде полезно. Отъ гледище на една стопанска история като самоцель, то изобщо нѣма значение — за нея е еднакво важна стопанската история, напримѣръ, на сръдновѣковното Търново и на съвременния Лондонъ — при предпоставка, разбира се, че сж еднакво увлѣкателно описани. Ако ли пъкъ на стопанската история се гледа като на материаленъ складъ за политическата икономия, то и тогава това дѣлене не може да се спази: за да извлѣчемъ понятието на затвореното стопанство за насъ древноегипетското стопанство и стопанството на съвременнитѣ селяни ще е сжщо така важно, както, напримѣръ, стопанството на старитѣ егепци и стопанството на майтѣ въ Америка.

Ограничението на стопанската история въ смисъла, въ който го иска въ това отношение Зомбартъ, е възможно само като се вземе за основа изходната точка на отдѣлния изследователъ и следователно е сжвършено субективно обосновано. Само авторътъ на едно изследване може — субективно — да опредѣли, кое историческо явление той смѣта за достатъчно ценно, за да бѣде освѣтлено и описано: дали цеховата организация изобщо или сръдновѣковниятъ цехъ въ България или организацията на египетскитѣ занаятчии, занимаващи се съ балсамиране на трупове. Споредъ това се опредѣля и областта, която той трѣбва да обхване, като въ нея трѣбва

да включатъ по възможностъ всички прояви, които сж характерни за това понятие и които могатъ достатъчно да го обрисуватъ. Съ огледъ на всичко това намъ се струва, че ще е правилно, ако различаваме два типа история — една първична и една вторична. Първичната история е за самата наука. Тя — действителността сама по себе си въ цѣлия свѣтъ — трѣбва да се има предвидъ отъ учения изследователъ, когато той иска да ни предаде миналото. Тая първична история никога не е написана и надали може да бѣде написана. Вторичната история е тази, която се пише и която ни дава не самата действителностъ, а уловимата за нашия умъ нейна картина (не фотография!).

По-важенъ е вториятъ принципъ на ограничение съдържанието на стопанската история, който ни дава В. Зомбартъ. Историческитѣ явления сж безспорно еднократни прояви, неповторяеми въ сжщата историческа обстановка съ абсолютно сжщата еднаквостъ, но това не значи, че отдѣлното историческо явление е една абсолютно единична проява. Тѣ не се повтарятъ, но тѣ се срѣщатъ почти еднакви много пжти. Зомбартъ нарича срѣщащитѣ се многократно исторически явления колективни прояви; тѣ именно представляватъ множеството отъ стопанскитѣ прояви. Тѣхното описание представлява сжществената частъ отъ стопанската история. Нѣкога самъ Зомбартъ бѣше нарекълъ метода на описанието на многократнитѣ прояви социологическа метода.¹⁾ Сега въ близостъ съ Х. Рикертъ той вижда обекта на историята въ описанието на „икономическия индивидъ“, т. е. „на една дадена или схваната като цѣлостъ смислова конструкция, битието на която се състои отъ повече или по-малко многобройни колективни явления“.²⁾

При тия предпоставки лесно ще ни стане ясно, че предаването на действителността не е трудно, понеже историята не трѣбва, значи, да ни даде една абсолютно точна фотография на действителността, а само една картина за нея. Както художникътъ не е нужно да ни нарисува действително и най-малкитѣ линийки и порички на лицето, за да познаемъ въ него модела, така и историята може да изостави второстепенното и да даде обединено само срѣщащото се многократно, и по този начинъ да ни даде посрѣдствомъ характерното и сжщественото действителността въ нейната особеностъ и индивидуалностъ. Много естествено, че и при тази метода улавянето на „характерното и сжщественото“ си остава дѣло на субективната преценка и възможностъ на изследвателя. Научната обективностъ и полезностъ на изследването зависи отъ достатъчно ясната представа, която изследването дава за отдѣлната историческа индивидуалностъ и която представа не трѣбва да е свързана съ субективна преценка за самото явление и неговото значение.

Съгласно съ досега казаното излиза, че стопанската история е частъ отъ общата наука за културата, защото стопанството като проява и обективизация на човѣшкия духъ е частъ отъ културата. Естествено е, че като се наблюдава само една частъ отъ тази цѣлостъ, която ние наричаме култура, не ще да е възможно да се абстрахираме напълно отъ останалитѣ части или, обрѣзи на сжщата цѣлостъ, понеже отдѣлитѣ части

¹⁾ W. Sombart — Der moderne Kapitalismus. Bd. I Vorwort XVII.

²⁾ W. Sombart — Die drei Nationalökonomien. S. 316.

сж винаги здраво и живо срастнати помежду си. Между стопанството и останалитѣ части на културата сжществуватъ постоянни взаимни влияния, които трѣбва да бждатъ обхванати и при проучването на стопанството и представляватъ частъ отъ него. Затова между стопанската история и другитѣ части на историята сжествува постоянна връзка. Преди всичко стопанската история е неразривно преплетена съ историята на стопанската политика, защото влиянието на държавата и изобщо публично-правнитѣ власти върху стопанството е вънъ отъ съмнение и множество стопански прояви не сж изобщо разбираеми безъ познание на съответнитѣ мѣроприятия на стопанската политика, отъ които сж били повлияни. Изучаването развитието на държавнитѣ и стопански институти и тѣхнитѣ мѣроприятия съставя значителна частъ отъ стопанската история. Не по-малко значение за нея има и историята на стопанскитѣ и стопанско-политическитѣ идеи и учения, които въ известни времена сж били отъ голѣмо значение за стопанството и стопанската политика; достатъчно е като примѣръ да посочимъ на голѣмото и безсѣмнено влияние на идентѣ на либерализма презъ XVIII и XIX вѣкове и пр. Сжщо така е вънъ отъ съмнение голѣмото влияние на религията и църквата. Сжществени прояви на стопанството може да бждатъ разбрани само при правилно схващане историческата връзка, която сжествува между тѣхното развитие и религиознитѣ направления отъ дадено време; голѣмитѣ работи на М. Веберъ върху значението на протестантизма и специално калвинизма за развитието на капитализма винаги ще сочатъ на ролята на религиозно-историческитѣ елементи въ стопанската история. Отъ друга страна самата политическа история винаги се преплита извънредно тѣсно съ стопанската история. Голѣмитѣ политически събития сж имали най-силно отражение върху стопанския животъ и въ отдѣлни случаи характернитѣ за една стопанска епоха прояви явно включватъ въ себе си влиянието на едно или друго политическо положение. По сравнение съ това значение на политическитѣ елементи ние сме на мнение, че правото и историята на правото е отъ по-малко значение за стопанската действителностъ и нейното отражение въ историята, понеже правото се явява само форма на стопанскитѣ идеи или положения, но не и самостоятеленъ факторъ, който влияе отъ вънъ върху стопанството или пъкъ представлява самостоятеленъ елементъ отъ него. Затова, докато въ миналото често пжти стопанската история не бѣше нищо друго освенъ само история на правнитѣ норми, ние днесъ сме наклонни да изискваме вмѣсто това предаване само на външната форма, предаването и описването на самата стопанска действителностъ въ историята.

Опредѣлянето по-точно на отношенията между стопанската история и останалитѣ части на историята, както и къмъ другитѣ културни науки, тукъ нѣма смисълъ. Не трѣбва, обаче, никога да се забравя, че стопанската история е само частъ отъ културната история, а не представлява културната история сама по себе си. Така нареченото материалистическо схващане на историята — единъ ранъ продуктъ на буржуазния мирогледъ, който по-късно К. Марксъ поставя въ основитѣ на комунистическото вѣрую — идентифицира познанието на стопанството съ познанието на културата и стопанската история съ културната история изобщо. Това гледище отдавна е превъзможнато. Още въ началото на настоящия вѣкъ

М. Веберъ — безспорно единъ отъ най-добритѣ познавачи на идейнитѣ движения и тенденции на времето си и затова отъ значение като свидетел въ това отношение — М. Веберъ можеше недвусмислено да изкаже мнението си, че „материалистическото схващане на историята господствува само въ главитѣ на несведующитѣ и дилетантитѣ“, защото „свеждането (на историята) само къмъ икономически причини е напълно недостатъчно по отношение която и да е област на културата, нито даже по отношение на стопанскитѣ прояви“.¹⁾ Сега, тридесетъ години по-късно, следъ голѣмитѣ марксистки експерименти, отхвърлянето на материалистическото схващане едва ли може да срещне каквато и да е сериозна научна критика. Въ действителностъ нито К. Марксъ, нито който и да е отъ материалиститѣ е доказалъ, какъ стопанството (фактически при Марксъ производителнитѣ сили) опредѣля историческото развитие, нито пъкъ нѣкой е можалъ да отрече взаимодействието между „основата“ и „надстройката“, т. е. между стопанскитѣ отношения и духовната култура. За днешното схващане едно взаимодействие и взаимно влияние между отдѣлнитѣ обсъзи на културата е вънъ отъ съмнение. И при това схващане все пакъ познанието на стопанския животъ, съ други думи казано на стопанската история, като основа на живота изобщо, е необходимо, защото — да употрѣбимъ думитѣ на сжия М. Веберъ — „безъ това познание не е мислимо плодотворно изследване на никоя голѣма областъ отъ културата“.²⁾

* * *

Въ насъ стопанската история сподѣля сѣдбата на историята изобщо. Младежъта не я обича и не се интересува много отъ нея. Голѣмото разпространение на разни исторически книжлета и квази исторически романи, които се четатъ повече, може би не промѣня нищо въ това отношение. Сериозното занимание съ историята е рѣдко нѣщо. Напрасно това е така. Правилното развитие на българския общественъ животъ изисква едно по-дълбоко познание на историята отъ онова, което обикновениятъ гражданинъ у насъ има. Тия ни редове имаха за задача именно да обърнатъ внимание върху това значение на историята и по-специално на стопанската история за българина и за българския стопановедъ.

ЗЕМЕДѢЛСКИТѢ КАМАРИ И ТѢХНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ ВЪ БЪЛГАРИЯ.

отъ

Проф. Н. В. ДОЛИНСКИ.

Земедѣлското население е най-неорганизиранитѣ слой на населението въ съвременнитѣ държави. Причинитѣ за това явление сж многобройни. Наредъ съ това, че земедѣлското население е многобройно и поради условията на работата си е разхвърлено по цѣлата територия на страната, обстоятелство, прѣчащо за успѣха на обединението и организацията, немалко е значението и на историческитѣ причини, а именно

¹⁾ M. Weber — Die „Objektivität sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis; jetzt in Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre S. 167/169.

²⁾ M. Weber — Wirtschaftsgeschichte. Leipzig 1924. S. 16.

страшната социална деградация на земеделското население, която през дългия исторически процес довежда свободното население на селата до състояние на робство, на зависимост, на крепостничество. Тази социална деградация на земеделското население е имала най-пагубни последици за по-нататъшния живот и развой на това население, като отслаби въ него духът на свободата и на независимостта и чрез това понизи не само вънът отъ него, но и въ собственото съзнание на земеделското население неговото социално значение и достойнство. По такъв начинъ както неблагоприятнитъ социално-исторически причини, така и особеноститъ на бита и на упражняваната професия сж прѣчили много за организираността на най-многобройния слой на съвременното общество — на земеделското население.

Въ връзка съ казаното не бива да ни очудва обстоятелството, че градското население и хората отъ неземеделскитъ професии още отъ началото на сръдновековнието вече се организиратъ въ професионални обединения, целящи защитата на тѣхнитъ професионални интереси; но земеделското население не познава организациитъ подобни на занаятчийскитъ цехи и на търговскитъ гилдии. Противопоставено на организираното градско и неземеделско население, селското и земеделското население винаги е било въ по-неблагоприятни условия.

И новото време се характеризира съ сжщитъ тенденции — организираностъ на хората на неземеделската дейност и неорганизираностъ на земеделското население. Но къмъ това се присъединява и нѣщо ново. Не само подтикътъ къмъ организираностъ, който идва отъ самото заинтересувано неземеделско население, довежда до многобройнитъ форми на неговия организиранъ социално-стопански животъ — професионалнитъ сдружения на индустриалцитъ, занаятчийтъ, търговцитъ и работниците; картелитъ и трѣстоветъ; съюзяването на работодателитъ и на хората на наемния трудъ и т. н., но и държавната властъ сама покровителствува и насърчава тѣхния стремежъ къмъ организираностъ, като дори възлага на тия професионално-съсловни сдружения и обединения и публично-правни функции, както е, напимѣръ, съ търговско-индустриалнитъ, съответно съ занаятчийскитъ камари. Съ тѣзи организации държавата не само признава правото на самоуправление на казанитъ групи неземеделско население, но възлага на тѣзи автономни тѣла и функциитъ на управление, т. е. делегира на тѣхъ частъ отъ своитъ права и пълномощия и ги осигурява съ парични източници.

Естествено би било да възникне въпроса, не би ли било по-необходимо подобни привилегии да се даватъ не на онѣзи слоеве отъ населението, които и безъ държавна поддръжка сж поели здраво пътя къмъ самоорганизираността, а тѣкмо на земеделското население, което си остава неорганизирано и което чрезъ държавно насърчение би могло да се пробуди къмъ самоорганизиране? Но фактитъ си оставатъ факти. И поради това ние виждаме, че изминаха много години на активно съществуване за търговско-индустриалнитъ камари, докато се заговори за организация на земеделски камари.

Както се знае, търговскитъ камари изникватъ преди всичко въ Франция. Ако това наименование — *chambres des commerce* — се появява за пръвъ пътъ едва презъ 1650 г. (Марсилската търговска камара), то по сжщество такива организации съществуватъ въ Франция много по

отъ рано. Защото създадениятъ още въ 1607 г. въ Парижъ Conseil de commerce организира основитѣ на бѣдащитѣ търговски камари, особено следъ неговото реформиране отъ Колберъ презъ 1664 г. Подъ въздействието на Наполеонова Франция възникватъ търговскитѣ камари въ Германия въ самото начало на 19-и вѣкъ. Най-старитѣ германски камари сж тѣзи въ Майнцъ (1802 г.) и въ Кьолнъ (1803 г.)

Земедѣлскитѣ камари, напротивъ, се формиратъ едва въ края на 19-и вѣкъ въ Германия. И характерно е, че тѣзи земеделски камари не само не се създаватъ отъ горе, отъ държавната властъ, а наопаки стремежътъ къмъ тѣхната организация идва отдолу, отъ самото земеделско население, и трѣбва да преодолѣе спънки и прѣчки отъ страна и на държавната властъ и на обществото. Тѣ се появяватъ за първи пѣтъ въ Прусия съ закона за земеделскитѣ камари отъ 30.VI.1894 г. Прокарването на този законъ срѣща значителни затруднения, които се преодоляватъ само чрезъ коалицията на различнитѣ партии — консервативната, свободно-консервативната и националъ-либералната. Наистина, въ Франция, т. е. въ държавата, където се появяватъ неземеделскитѣ камари още презъ 17-и вѣкъ, земеделскитѣ камари били вече създадени презъ 1851 г., като за всѣки arrondissement се предвижда по една камара. Но животътъ на тѣзи нови институти е билъ толкова анемиченъ, че тѣ въ сжщностъ умиратъ. Характерно е, че следъ свѣтовната война, въ 1919 г., въ френския парламентъ се внася на ново законопроектъ за учредяването на земеделски камари въ всѣки департаментъ.

Сжщата тенденция въ развоя на камаритѣ виждаме и у насъ въ България. Ако ние имаме въ България търговско-индустриални камари още отъ 1894 г., благодарение на просвѣтената инициатива на Ив. Евст. Гешевъ, който прокара закона за търговско-индустриалнитѣ камари въпрѣки инертното държане на членоветѣ на Народното Събрание, ако, значи, търговско-индустриалнитѣ камари сжществуватъ у насъ вече надъ 40 години, то съвсемъ иначе стои въпросътъ за земеделскитѣ камари. Сжщо така, както въ Франция, и у насъ още преди войнитѣ е миналъ законъ за земеделскитѣ камари, но този законъ не е билъ приложенъ, и сега у насъ наново се подига въпросътъ за тѣхното учредяване. Ние сме на мнение, че този въпросъ трѣбва да се разреши въ положителенъ смисълъ и при това колкото по-скоро той бѣде разрешенъ, толкова по-добре ще бѣде както за прѣко заинтересуваното земеделско население, така и за косвено заинтересуваното цѣло население на нашата страна.

Какви сж, обаче, задачитѣ и целитѣ на земеделскитѣ камари, които даватъ основание да вѣрваме въ тѣхното полезно действие за земеделското население, и защо ние смѣтаме за нужно да подчертаемъ особено това полезно въздействие на земеделскитѣ камари върху българското земеделско население?

Задачитѣ на земеделскитѣ камари могатъ да се формулиратъ най-общо въ стремежа къмъ едно всестранно подигане на земеделското стопанство и чрезъ това къмъ едно трайно и сигурно покачване благосъстоянието на земеделското население. Тѣзи задачи очебийно съвпадатъ съ задачитѣ, които се мжчи да разрешава всѣка национална аграрна политика, като общо правило, чрезъ своитѣ централни и мѣстни органи. Че, наистина, това е така, ние виждаме отъ простото преброяване на онѣзи комисии, които осжществяватъ дейността, напримѣръ,

на прускитѣ земеделски камари. Тѣзи комисии сж извънредно многобройни: комисии за народното стопанство, за земеделието, за скотовъдството, за тороветѣ, за кредита, за кооперациитѣ, за образованието и т. н. На свой редъ и тѣзи комисии се подраздѣлятъ на още по-дребни подкомисии, напримѣръ, за коневъдство, говедовъдство, свиневъдство, овцевъдство, птицевъдство, лозарство, винарство, градинарство, овощарство, лѣсовъдство, риболовъ, и т. н.

Но ако такива сж задачитѣ на земеделскитѣ камари, то възниква въпросътъ: нѣмаме ли ние тогава едно удвояване на работата, защото сжитѣ задачи иматъ и централнитѣ органи на аграрната политика — въ частности Министерството на земеделието — и подчиненитѣ на тѣхъ мѣстни органи? И тогава, ако имаме това удвояване на задачитѣ, то очевидно едниѣ изпълнители на тѣзи задачи ставатъ излишни, и, разбира се, избирайки между Министерството на земеделието и неговитѣ органи, отъ една страна, и земеделскитѣ камари, отъ друга, нашиятъ изборъ трѣбва да падне върху Министерството и противъ камаритѣ. Ако ли пъкъ тукъ нѣма такова повтаряне на сжитѣ задачи, то въ какво се заключава различието въ дейността на едниѣ органи — Министерството — и на другитѣ — камаритѣ?

Отговаряйки на тѣзи въпроси, ние трѣбва да обърнемъ внимание, че между земеделскитѣ и търговско-индустриалнитѣ камари има пълна аналогия. Както търговско-индустриалнитѣ камари не правятъ излишна дейността на Министерството на търговията и индустрията, така сжщо и земеделскитѣ камари не отстраняватъ дейността на Министерството на земеделието. Защото, ако задачитѣ на едниѣ и на другитѣ сж сжщи, то начинътъ за извършването на тѣзи задачи, и органиѣ, които извършватъ, тѣзи задачи сж съвършено различни. И тъкмо поради тѣзи различия и сж извикани на животъ земеделскитѣ камари, тъй като много по-голѣми сж шансоветѣ за успѣшното извършване на голѣмитѣ задачи, когато тѣ се осществяватъ отъ различни страни, т. е. съ различни похвати и отъ различни видове изпълнители.

Министерството на земеделието има да разрешава общитѣ и принципиални въпроси на земеделската политика. За това Министерството схваща националното земеделско стопанство като частъ отъ общото народно стопанство: нуждитѣ на земеделието изобщо и въ всѣки даденъ моментъ трѣбва да се включватъ въ рамкитѣ на цѣлото народно стопанство. Затова Министерството, като органъ на суверенната властъ, се опира на властническата принуда, за да има възможность да преодолѣе частичнитѣ съпротиви и личнитѣ стремежи. Но затова пъкъ Министерството е и ще бѣде винаги единъ бюрократически и йерархически апаратъ. Земеделскитѣ камари сж законно-признато представителство на професионално-сѣсловнитѣ интереси. Тѣ, по самата задача на тѣхното съществуване, гледатъ на земеделието като на главна, ако не и на единствена форма на стопанската дейность. Отъ такова едно едностранчиво гледище, наредъ съ неизбѣжнитѣ неизгодни страни, се получаватъ и изгодитѣ: потребноститѣ и нуждитѣ на земеделското население се виждатъ по-правилно и по-ясно.

Земеделскитѣ камари се образуватъ отъ самото земеделско население, което по-добре отъ всички други усѣща какво го потиска, какво го боли. И ако е важно да се знае, какви сж болкитѣ на това населе-

ние, никой по-добре не ще ги формулира. Може би това население гръщи въ препоръжитъ за лѣкуването на тѣзи болки, но то безпогрѣшно опредѣля и локализира тѣзи недѣзи.

Такова едно знание е много важно, защото като се изхожда отъ него може да се мисли за една ползотворна политика.

Но този фактъ има и друго не по-малко важно последствие. Земе-дѣлскитѣ камари се конструиратъ отъ самото земе-дѣлско население и поради това между земе-дѣлскитѣ камари и земе-дѣлското население не може да сѣществува онова разстояние, което може да сѣществува и често сѣществува между властѣта и населението. Тази близостъ между земе-дѣлскитѣ камари и земе-дѣлското население, близостъ, която идва отъ обстоятелството, че камаритѣ се излчватъ отъ самото земе-дѣлско население, може да има извънредно голѣмо значение, когато се реали-зиратъ нѣкои мѣрки отъ областѣта на земе-дѣлската политика. По-голѣмата близостъ, по-голѣмото довѣрие, съзнанието за тождеството между насе-лението и неговитѣ органи — камаритѣ, може да улесни дори и немного популярнитѣ задачи; които много по-мѣчно биха могли да се извършватъ отъ бюрократическата принуда.

Съ други думи казано: за реализацията на земе-дѣлската политика прѣко и непосредствено се впряга грамадната сила на общественостѣта, която подига нови енергии къмъ инициатива, която отстранява много съпротиви.

Особено важни и благодатни последици могатъ да иматъ земе-дѣлскитѣ камари тъкмо въ нашата страна вследствие на специфичнитѣ черти и особености на нашето земе-дѣлско стопанство и на нашето земе-дѣлско население. Ний трѣбва да се спремъ на тѣхъ, разбира се, въ много бѣгли линии, само доколкото тѣ засягатъ основната ни тема, земе-дѣлскитѣ камари.

Известно е, че нашето земе-дѣлско стопанство се характеризира съ господството на дребнитѣ и срѣдни земе-дѣлски предприятия, съ екстен-зивното водене на земе-дѣлското стопанство, съ неговата предимно зър-нена ориентация, съ недостатъчността на капиталитѣ, съ изобилието на трудовитѣ сили, съ видимото натрупване на свѣрхнаселение и съ слабата научно-професионална подготовка на маситѣ отъ земе-дѣлското население. Отъ тѣзи характеристики се опредѣлятъ и самитѣ задачи на аграрната ни политика. Тя трѣбва да осигури на земе-дѣлското населе-ние възможността да извлѣча отъ неголѣмата земна площъ такова количе-ство плодове, което би осигурило благосъстоянието на това население и би му позволило оползотворяване на наличнитѣ негови сили. Тя трѣбва да научи населението да обработва земята не по начинитѣ, които отъ вѣкове се прилагатъ, а по тѣзи начини, които препорѣчва съвременната наука. Тя трѣбва да убеди населението да премине къмъ производството на такива култури, които отговарятъ не само на агрикултурно-техническитѣ особености на нашата земя, но и на аграрната конституция на нашия народъ. Тя трѣбва да осигури пазаритѣ на онѣзи култури, които препо-рѣчва на населението за произвеждане. Тя трѣбва да подпомогне земе-дѣлското население да модернизира своя инвентаръ, да го улесни при получаване на необходимитѣ за тази цель срѣдства и т. н.

Много се върши въ последно време въ тѣзи насоки, и всѣки, който се интересува отъ проблемитѣ на българското земе-дѣлие, съ удовлетво-

рение отбелязва, че се появяват яснитѣ очертания на българската аграрна политика, която, за съжаление, не, за нещастие, до неотдавна изобщо не е съществувала. Но отбелязвайки тѣзи радостни прояви на една истинска аграрна политика у насъ, ние не можемъ да не подчертаемъ, че всичко това се върши извънредно бавно. Но времето не чака и ние знаемъ, че нѣкои прояви на неблагоприятие въ нашето земеделско стопанство придобиватъ застрашаващи очертания. Такива сж, напиримѣръ, спадането на земеделския доходъ презъ годинитѣ на кризата, такива сж и намаляването детераждането въ българското село.

Земеделскитѣ камари могатъ да засилятъ бързината на онзи процесъ, отъ който се нуждае нашето земедѣлие, за да оздравѣе. Защото въ земеделското стопанство, както и въ всѣка стопанска дейностъ и — дори по-общо — въ всѣка човѣшка дейностъ изобщо, най-главниятѣ факторъ винаги е билъ, винаги си остава и винаги ще остане самиятъ човѣкъ. Подигането културата на нашия селянинъ-земедѣлецъ е основата на всичкитѣ други наши земеделски мѣроприятия. Ако за нѣмския земедѣлецъ важи това, което установява единъ отъ най-вещитѣ познавачи на земеделското стопанство (Аегебое), а именно, че най-важната мелиорация въ земедѣлието е подобриенето мозъка на земеделското население, то колко пжти повече това важи за нашитѣ условия. Подигането културата на нашия земедѣлецъ представлява, обаче, извънредно голѣми мжнотии, свързани съ особеноститѣ на нашата аграрна конституция. А именно, обстоятелството, че нашето земедѣлие представлява една еднообразна маса дребни и срѣдни стопанства, много прѣчи за бързото подигане професионалната култура на нашия селянинъ-земедѣлецъ. Защото липсва едно отъ най-мощнитѣ срѣдства за пропаганда на земеделската култура, което представлява добре уреденото и културно водено едро земеделско стопанство. Въ странитѣ, кждето наредъ съ по-дребнитѣ земеделски стопанства съществуватъ и по-едри такива, съществува възможностъ за дребнитѣ стопани да се учатъ отъ едритѣ стопани какъ трѣбва да се води разумно земеделското стопанство. Този нагледенъ и предметенъ урокъ има извънредно голѣмо значение за разпространение на земеделската култура между всички земеделски стопани. Чрезъ хиляди възможности става наблюдението отъ страна на дребнитѣ стопани, какво и какъ вършатъ работата си тѣхнитѣ по-едри колеги. И непосредствено, минавайки край нивитѣ на съседното едро стопанство, дребниятъ земедѣлецъ вижда дълбоката разлика въ състоянието на нивитѣ и на посѣвитѣ и не може да не се запита, на какво се дължи тази разлика; и пренасяйки прибраната реколта на едрото стопанство къмъ близката гара или пристанище, селянинътъ вижда, че теглото, чистотата, изобщо качеството на тази стока е неизмѣримо по-висока отъ неговата и трѣбва да се замисли, отъ де иде това превъзходство; и младитѣ селяни, децата на дребния стопанинъ-земедѣлецъ, работейки като временни-сезонни или постоянни наемни работници въ близкото едро земеделско стопанство, сравняватъ, какъ се върши работата тукъ и въ тѣхното семейно стопанство и се научаватъ на много полезни нѣща. Тази пропаганда, която никой не организира, която става сама по себе си, тази action directe прави много по-голѣмо впечатление отъ организираната пропаганда на органитѣ на аграрната политика. Защото нито лекциитѣ, беседитѣ, поукиитѣ отъ страна на агро-

номитѣ, нито дори демонстрациитѣ на опитнитѣ полета и образцовитѣ стопанства, не проникватъ съ такава сила въ съзнанието на недовѣрчивия по природата си селянинъ, както то става отъ виденото въ съседното едро стопанство. Последното се възприема отъ дребния земеделецъ като истинска реална стопанска дейность, а не като нѣщо, което се върши „нарочно“: селянинътъ-земеделецъ знае и съзнава, че съседното едро стопанство работи по сѣщитѣ съображения, както и той, т. е. за да спечели, но постига тази цель по-добре, и това възбужда у него желанието за подражаване на даващитѣ по-добри резултати начини на работа.

Нашето монотонно дребно и срѣдно земеделско стопанство е лишено отъ възможността да получава тѣзи нагледни уроци. Може би поради това и остава често пѣти толкова безуспѣшна ентусиазираната и самопожертвувателна дейность на нашитѣ агрономи. Земеделскитѣ камари чрезъ активната подрѣжка на агрономитѣ, чрезъ популяризирането на тѣхната проповѣдь, чрезъ повтарянето на сѣщото, което учатъ агрономитѣ, но чрезъ повтарянето отъ уста по-близка до селянитѣ могатъ да попълнятъ онова, което липсва въ нашата земеделска пропаганда поради отсъствие на едри културни земеделски стопанства.

Агрономитѣ и ветеринаритѣ, действайки чрезъ посрѣдството на земеделскитѣ камари, ще бждатъ много по-добре чути отъ земеделското население: земеделскитѣ камари ще изиграятъ ролята на високоговорители, които усилятъ гласа на агрономитѣ до такава степенъ, че всѣка земеделска къща ще дочуе този гласъ. Но, продължавайки тази аналогия, ще кажемъ, че не само засилването, но и прочистването на този гласъ ще се постигне чрезъ посрѣдството на земеделскитѣ камари. Защото понѣкога агрономитѣ могатъ да не знаятъ съ такива подробности индивидуалнитѣ особености на отдѣлнитѣ райони и неизбѣжнитѣ въ всѣкоя работа дребни грѣшки могатъ да попрѣчатъ на тѣхния авторитетъ. Въ това отношение земеделскитѣ камари, въ които влизатъ най-буднитѣ и най-просвѣтенитѣ мѣстни селяни, ще подпомагатъ много агрономитѣ, като присѣдинятъ къмъ научнитѣ знания на агрономитѣ своя практически опитъ и деталното познаване на мѣстнитѣ условия.

Сѣщото, което казахме относно агрономическата просвѣта, важи и относно редица други агрономически мѣроприятия и институти. Земеделскитѣ камари лека по лека организиратъ въ редица държави всички агрономически — демонстративни институти, като опитни полета, образцови стопанства, изпитателни станции и т. н.; създаватъ скотовѣдни депа; организиратъ специални сдружения, изложби, панаири; раздаватъ премии и т. н. и т. н.

Специално въ нашата страна и въ сегашно време има и други съображения въ полза на организацията на земеделскитѣ камари. А именно, у насъ, както и въ цѣлия културенъ свѣтъ, следъ военнитѣ и следвоеннитѣ трусове става преустройство на политическия животъ. Никой не може още да каже сега за сега въ какви форми ще се въплоти тази грамадна вълна на реформи, която се наблюдава навсѣкжде. Но едно може да се каже още отсега, а именно, че въ бждащата форма на държавното устройство организацията на населението по професионални признаци ще придобие много по-голѣмо значение, отколкото това е било по-рано. Отъ това гледище, земеделското население не трѣбва да остане незасегнато отъ този процесъ, защото историята ни учи, че земедел-

ското население винаги е страдало тъкмо поради това, че другитѣ слоеве на населението сж го изпреварвали.

Преди, обаче, това преустройство на държавата да придобие ясно очертани форми, въ този преходенъ периодъ време, за земеделскитѣ камари се отварятъ голѣми и национално важни задачи. Нашето земеделско население, основната маса на нашия народъ, винаги е вземало най-активно участие въ политическия животъ на нашата страна. Сега, отъ нѣколко години, този политически животъ е парализиранъ. Но народната енергия, която по-рано се харчеше въ тази насока, съществува и търси своето приложение. Великата задача на държавата се заключава въ това, да даде на тази грамадна енергия една ползотворна насока, да оформи тази енергия творчески. Това могатъ да направятъ нашитѣ земеделски камари, защото тѣ ще отварятъ на всичко будно, просвѣтено, съзнателно въ селата възможностъ за голѣма обществена дейность, плодоветѣ на която дейность бързо могатъ да се събератъ. Това, което по-рано се разпиляваше въ партийни борби и въ партизански ежби, това, което неотдавна се хабѣше въ разрушаваща общекитието омраза и въ разпалване на фантастични планове и обективно-нереализуеми проекти, това може да бѣде впрегнато въ градивна работа, въ творческо въплотяване. Земеделскитѣ камари ще станатъ онзи центъръ, въ който ще се кристализира всичко здраво, всичко благородно-амбициозно, което съществува въ голѣми количества въ нашитѣ села, но което дреме, чакайки възможностъ да се събуди.

Ний знаемъ, че по-енергичнитѣ и по-съзнателнитѣ елементи оставятъ селата, бѣгатъ въ градоветѣ, защото не намиратъ въ селата възможностъ да приложатъ тази си енергия. Земеделскитѣ камари ще спратъ този опасенъ процесъ на загубване на най-ценнитѣ елементи отъ състава на земеделското население. Земеделскитѣ камари ще насочатъ тѣзи елементи къмъ нови цели, които ще запалятъ тѣхнитѣ стремежи, ще оползотворятъ тѣхнитѣ енергии.

Когато селото добие по-сносни условия за животъ, когато неговиятъ тежъкъ трудъ бѣде по-добре платенъ, защото този трудъ ще се насочи къмъ по-правилни насоки и ще се извършва съ по-голѣма предварителна културна — обща и професионална подготовка, когато потребността отъ обществена и отъ културна работа се отвори за буднитѣ слоеве на селското население, може да се очаква, че ще спре не само процесътъ на бѣгане отъ селата, но, което е още много по-важно — ще се спре внушаващото най-голѣми тревоги намаляване на детераждаемостта. Съ това ще се допринесе за най-голѣмата национална задача на България, която, за да може да живѣе и реализира своитѣ национални блѣнове и тежнения, трѣбва да има многочислено население, материално осигурено и културно издигнато. Българскиятъ гласъ ще се чува по-добре, българскитѣ стремежи ще се реализиратъ по-скоро, българската национална идея ще се приближи къмъ своето въплотяване, когато ние станемъ единъ по-многочисленъ народъ.

Цѣлата ползотворна и творческа работа на нашитѣ земеделски камари може, обаче, да се компрометира, ако тѣхната организация трѣгне по единъ погрѣшенъ пътъ. Опасноститѣ въ това отношение могатъ да се срещнатъ въ следнитѣ две насоки. Първо, да не се бюрократизира дейността на земеделскитѣ камари. Разбира се, държавната властъ не-

се интересува отъ дейността на тѣзи камари. Между съответнитѣ органи на държавната властъ и земеделскитѣ камари трѣбва да сѣществуватъ тѣзни връзки, но държавата трѣбва да осигури на земеделското население максимално самоуправление въ областта на професионалния съсловенъ животъ на това население, държавата не трѣбва да се опита да води тѣзи камари, да се налага на тѣхъ. Наопаки: предпоставяйки на тѣхъ истинска и искрено прокарана автономия въ точно опредѣлени граници, държавата трѣбва да осигури материалнитѣ срдства за тѣхната издръжка, знаейки, че съ успѣха на тѣзи камари ще се засилатъ държавнитѣ постѣпления отъ земеделското население, а държавнитѣ разходи ще се намалятъ, когато камаритѣ поематъ частъ отъ задачитѣ, които сега падатъ на държавнитѣ институти.

Другъ изворъ за възможното обюрократизиране на работата на земеделскитѣ камари може да дойде отъ излишния схематизъмъ въ организацията на тѣзи институти. При тѣхния строежъ трѣбва да се взематъ подъ внимание географско-стопанскитѣ особености на отдѣлнитѣ райони на страната и споредъ тѣхъ да се оформятъ онѣзи организационни задачи, които трѣбва да извършватъ земеделскитѣ камари въ разнитѣ несходни райони.

Погрѣшната организация на земеделскитѣ камари може да се подхранва още и отъ стремежа да се икономисватъ срдствата за тѣхната самостоятелна организация. Поради това понѣкога се чуватъ гласове, които препорѣчватъ земеделскитѣ камари да се слѣятъ съ вече сѣществувачитѣ търговско-индустриални камари, като станатъ тѣхни отдѣли: въ такъвъ случай камаритѣ ще прибератъ подъ своята стреха всички производителни слоеве и стопански съсловия на нашата страна. Колкото и да е привлѣкателенъ на първи погледъ този проектъ, той трѣбва да бѣде отхвърленъ поради редица много сжществени съображения.

Най-основателниятъ аргументъ въ полза на идеята за единната стопанска камара се свежда къмъ това, че, по такъвъ начинъ, ще се спестятъ срдства при организацията на новитѣ камари, които, отъ друга страна, ще иматъ възможностъ да използватъ богатия опитъ и готовия апаратъ на вече сжществувачитѣ търговско-индустриални камари. На това трѣбва, обаче, да се възрази, че земеделскитѣ камари иматъ да работятъ съ свършено другъ човѣшки материалъ, трѣбва да разрешаватъ свършено други задачи. Поради това нито богатиятъ опитъ, нито готовата организация на търговско-индустриалнитѣ камари ще подпомогнатъ организацията на принципално-несходнитѣ съ тѣхъ институти — земеделскитѣ камари. Наредъ съ това, наново трѣбва да се подчертае, че самитѣ земеделски камари трѣбва да вършатъ такава грамадна и многостранна работа, която никакъ не може да се побере въ рамкитѣ на единъ отдѣлъ отъ търговско-индустриалнитѣ камари, а наопаки самитѣ земеделски камари трѣбва да се организиратъ като самостоятелни камари съ редица отдѣли, които ще вариратъ споредъ стопанско-географскитѣ особености на отдѣлнитѣ райони на страната.

Освенъ тѣзи организационно-технически съображения, необходимостта отъ самостоятелно организирани земеделски камари се опредѣля още отъ много по-важни общественно-политически мотиви. У земеделското население е вкоренено убеждението — правилно или погрѣшно, е въпросъ, който ние тукъ не ще разгледаме — че неговитѣ интереси винаги се при-

насятъ въ жертва на другитѣ слоеве отъ населението. Опитътъ да се включатъ новитѣ земеделски камари въ рамките на старитѣ търговско-индустриални може да засили подозрителността на земеделското население, което има, въ края на краищата, право да получи тази автономия въ неговата стопанска областъ, съ която автономия се ползватъ и другитѣ стопански и професионални групи. Ако тази автономия не се представи на земеделското население въ истинския ѝ видъ, въ този видъ, който не възбужда никакви съмнения и подозрѣния, ако вмѣсто самостоятелни земеделски камари бждатъ организирани само земеделски отдѣления при общитѣ стопански камари, земеделското население не ще се освободи отъ подозренията, че то е наново избилоколено и тогава задружната дейность на новитѣ така разширени камари едва ли ще върви гладко и спокойно. Къмъ всичко това би могло да се прибави, че споразумението между земеделската и всичкитѣ останали неземеделски части на общитѣ стопански камари често пжти ще представляватъ немалки трудности; всѣки пжкъ опитъ да се наложатъ нѣкои решения на земеделската частъ на камарата отъ другитѣ неземеделски части може да доведе до ненуждно раздражение на земеделското население. България е страдала не единъ пжтъ отъ излишни трусове, за да създаваме извори на нови възможни такива.

Отъ друга страна, успѣшното функциониране на самостоятелнитѣ земеделски камари ще допринесе много облаги не само за земеделското население. Въ нашата страна повече отколкото въ редица други страни, земеделството е основа на цѣлото народно стопанство. А това значи, че успѣхътъ на земеделството има като своя последица не само благосъстоянието на земеделското население, но и на всичкитѣ други слоеве на населението: за индустрията и за занаятчийството платежоспособното земеделско население осигурява добъръ пазаръ, за търговията се отварятъ голѣми възможности за продаване на изобилнитѣ плодове на земеделския трудъ и за снабдяване на това население съ произведенията на земеделския трудъ.

Може би, ний преувеличаваме благоприятнитѣ последици отъ въвеждането на земеделскитѣ камари, може би действителността не ще оправдае тѣзи наши очаквания и надежди. Но, въ всѣки случай, създаването на земеделскитѣ камари ще засили духътъ на инициатива и заинтересованостъ въ срѣдата на нашето земеделско население. Това крие въ себе си благоприятни шансове за основния отрасълъ на народното ни стопанство. А нашето земеделство се намира въ такова тежко положение, че би била неоправдана нехайность да пренебрегнемъ нѣщо, което може да подобри днешното толкова неблагополучно състояние на нашето земеделско стопанство.

Българската земя и трудътъ на българския земеделецъ най-много помогнаха на България, за да достигне тя сегашното равнище на своята материална култура. Българскиятъ земеделецъ има право да получи помощъ и поддръжка отъ своята държава и отъ обществото въ тѣзи области, които могатъ да засилятъ неговото благосъстояние, неговото, т. е. на цѣла България.

ПАРИЧНОТО ОБРЪЩЕНИЕ ВЪ БЪЛГАРИЯ

отъ

А. КЕМИЛЕВЪ.

Поради особения характеръ на монетните проблеми, тѣхното разглеждане само за себе си е изложено на риска да ни доведе до едно-странчиви заключения и невѣрни констатации. Ето защо не бива да се губи връзката и negliжира взаимодействието, което немонетните стопански събития указватъ върху постановката на монетните проблеми.

Преди да засегнемъ проблемитѣ на паричното обръщение, обаче, трѣбва да направимъ едно предварително разграничение на въпроситѣ, които ще се разгледатъ, както и нѣкои уговорки, често забравяни у насъ.

Монетните въпроси въ съвременното стопанство се слагатъ на две основи: на паричното обръщение и на паричния пазаръ. Основните проблеми, засягащи паричното обръщение, сж тия за ценността на паритѣ и за влиянието, което паритѣ указватъ върху общото ниво на ценитѣ на стокитѣ. Проблемитѣ на паричния пазаръ, отъ своя страна, се поставятъ повече или по-малко въ връзка съ кредита и се занимаватъ съ народостопанското използване на излишнитѣ сръдства у отдѣлните стопани. И въ дветѣ области, обаче, могатъ да се поставятъ еднакви въпроси, като тия за цената на паритѣ, за тѣхната достатъчностъ и за най-ползотото манипулиране съ тѣхъ. Но докато въ областта на паричното обръщение цената на паритѣ се мѣри съ общия индексъ на ценитѣ на едро, въ паричния пазаръ тя се опредѣля отъ лихвения процентъ. Докато съ огледъ на паричното обръщение недостатъчнитѣ парични сръдства, понѣ теоретично, се отразяватъ върху понижение индекса на ценитѣ, въ паричния пазаръ се отбелязва покачване на лихвата. Въ последния случай, обаче, се прави често една грѣшка, като липсата на предлагани въ заемъ сръдства на паричния пазаръ се таксува като недостатъчностъ на паричното обръщение, докато най-често липсата на такива сръдства се появява при значителни разполагаеми сръдства отъ банцитѣ и при непромѣнено парично обръщение. Законитѣ, които регулиратъ паричния пазаръ, сж различни отъ тия, засягащи паричното обръщение, поради което и правенето на горните разлики се налага.

Тукъ поради обширността на материята ще засегнемъ само проблемитѣ на паричното обръщение и то доколкото мѣстото и разполагаемитѣ данни позволяватъ това, като въпроситѣ се поставятъ съ огледъ на нашето национално стопанство.

* * *

Основните проблеми, както се спомена и по-горе, засягащи паричното обръщение, сж: доколко то влияе върху измѣненията въ ценитѣ на стокитѣ и доколко двата елемента на паричното обръщение — количество и бързина на обръщението — спомагатъ за тия измѣнения.

Поставени така, проблемитѣ на паричното обръщение още не сж получили едно признато отъ всички разрешение, като дори най-често именити икономисти заставатъ на съвършено противоположни гледища, считайки — едни отъ тѣхъ — че паритѣ сж първостепененъ факторъ за опредѣляне ценитѣ, а другитѣ, че докато не се злоупотрѣби съ тѣхъ, тѣ не влияятъ върху сръдното ниво на ценитѣ. Но въ последно време

въпросът за ценността на паритѣ се усложнява и отъ откъсването имъ отъ златния еталонъ, поради което се появиха две мѣрки за тѣхната стойностъ, именно курсова, по отношение останалитѣ национални размѣнни единици, и вътрешна — по отношение на общото ниво на ценитѣ на стокитѣ. Подробното разглеждане курсовата ценностъ на монетитѣ, както и на законитѣ, които влияятъ за нейното измѣнение, и на многобройнитѣ теории, които обясняватъ причинитѣ и ефекта отъ подобни промѣни, би било работа, която излиза отъ рамкитѣ на една подобна статия и навлиза въ една друга областъ: девизната проблема. Ето защо тукъ ще се задоволимъ да отбележимъ само, че при системата на принудителното монополизирано стопанисване на девизитѣ въ общественъ интересъ и при почти пълната национализация, която е осигурена за нашата монета, Българската народна банка има възможностъ да намали до голѣма степенъ амплитудата на курсовитѣ промѣни, които биха се отбелязали въ външната стойностъ на лева.

Подъ влиянието на стопански фактори отъ свѣтовенъ масщабъ, обаче, и за преследването на чисто национални цели, много страни, а наредъ съ тѣхъ и България, допуснаха двойни и дори многобройни курсове за своята монета, като съ това се целѣше валоризирането на нѣкои силно спаднали земледѣлски артикули на чуждитѣ пазари и разширението пласмента на нѣкои стоки, които до сега не се пласираха въ чужбина, както и установяването на реални курсове спрямо различно обезцененитѣ валути на отдѣлнитѣ страни.

Тази особена система, която противоречи на всички монетни теории и която, безспорно, може да съществува само благодарение на международната организация на девизния пазаръ въ настояще време, съ неговата система на контингенти, девизни и вносни ограничения, не означава окончателно или поне провизорно спадане курса на монетата, тъй като, (поне за лева) за всички чужди валути има по два или нѣколко курса, наричани компенсационни и законенъ. Но съществуването на тия курсове е указание както за спадането на известни, особено важни за насъ

	Премия въ процентъ спрямо лева				
	Райхсмарки	Ч. крони	Фр. франка	Своб. валути	Срѣдно за всички вал.
1935					
Януарий . . .	10.4	31.5	36.2	37.6	18.6
Априль . . .	3.8	28.2	33.9	43.2	26.5
Юлий . . .	2.4	11.3	35.0	36.0	20.9
Октомврий . .	1.7	11.4	31.8	27.5	16.2
Декемврий . .	1.6	16.9	35.7	25.3	19.4
1936					
Януарий . . .	0.55	10.2	32.7	33.1	25.1
Априль . . .	1.1	13.7	33.6	34.0	21.0
Юлий . . .	1.5	15.7	32.5	32.7	23.0
Октомврий . .	1.5	21.6	25.2	30.6	22.2

артикули, така и за настѣпилитѣ измѣнения — различни за всѣка държава — между паритетитѣ на нашата и чуждитѣ валути.

Тѣзи различни отклонения на компенсационнитѣ курсове отъ нормалния за последнитѣ две години сж показани въ таблицата.

Както се вижда отъ горната таблица, силното спадане на едни премии и стабилизирането на други показва, че въ случая се касае не до едно общо спадане на лева, а до двустранни отношения между отдѣлни държави, породени отъ многобройнитѣ спѣнки на международния търговски обмѣнъ.

Вътрешна ценност на паритѣ.

Що се касае до вътрешната ценност, или по право казано до ценността на паритѣ въ границитѣ на държавата, това е единъ въпросъ, който заслужава по-подробно разглеждане. Следъ дълги и остри спорове по въпроса за начинитѣ, които трѣбва да се прилагатъ за измѣрване ценността на паритѣ, или тѣхната покупателна способностъ, остана общеприетъ, въпрѣки недостатѣцитѣ му, методътъ за измѣрване чрезъ общия индексъ на ценитѣ. При все, че този индексъ не държи смѣтка за явлението, наречено „ножица на ценитѣ“, което е отъ особено значение при настоящия стопански животъ, винаги, когато се констатира въ измѣнения въ общото ниво на ценитѣ и се търсятъ причинитѣ на тия измѣнения, равнозвучащи на промѣна въ покупателната способностъ на паритѣ и се държи смѣтка дали тѣзи причини стоятъ на страната на стокиѣ, или на страната на монетата.

Въ случая, настъпи интересъ за значението на монетния факторъ при опредѣляне ценитѣ на стокиѣ, подкрепено съ статистики отъ българското народно стопанство. Общо взето, елементитѣ, които се счита, че влияятъ върху покупателната сила на необмѣняемитѣ пари, сж два: обемъ на паричното обръщение и бързина на обръщението. Доколкото разполагаемитѣ статистически данни ни позволяватъ, ние ще се поста- раемъ да проследимъ развитието на тия два елемента въ българското стопанство и да потърсимъ влиянието имъ върху общото ниво на ценитѣ на стокиѣ. Преди това, обаче, отъ полза е да се види структурата на нашето парично обръщение, която е показана въ следната таблица:

Структура на българското парично обръщение

Срѣдно годишно	Банкното обръщение		Размѣнни монети		Парично обръщение
	милиони лева	%отъ пар. обръщен.	милиони лева	%отъ пар. обръщен.	мл. лева
1926	3.617.1	96.47	132.5	3.53	3.749.6
1929	4.029.5	96.73	136.4	3.27	4.165.8
1931	3.191.2	89.04	392.9	10.96	3.584.1
1932	2.713.3	77.61	782.9	22.39	3.496.2
1933	2.677.8	75.31	878.0	24.69	3.555.8
1934	2.592.9	71.44	1.036.5	28.56	3.629.5
1935	2.232.7	65.52	1.174.9	34.48	3.407.6

Както се вижда, общото ниво на паричното обръщение при база 1926 година=100, която може да се вземе като нормална, е запазило почти непромѣнено старото си ниво (намаление съ около 9%), докато въ неговата структура се забелязватъ значителни промѣни презъ последнитѣ петъ години.

Участието на банкнотитѣ въ състава на паричното обръщение е значително намалѣло, но е замѣстено съ съответно увеличение на размѣннитѣ монети. Отъ теоретична гледна точка, това измѣнение не може да повлияе върху покупателната сила на монетата изобщо, дори може „а priori“ погледнато да я подобри, тъй като сребърнитѣ монети все пакъ иматъ нѣкаква вътрешна стойностъ, докато необмѣняемитѣ банкноти иматъ само тази, която имъ дава тѣхното качество на законно платежно сръдство.

Фактически, това усилено замѣстване на банкнотитѣ съ монети бѣше направено, за да се улесни държавата въ набавянето на необходимитѣ ѝ бюджетни сръдства. тъй като съгласно чл. 4 отъ Закона за стабилизиранието на лева и за монетната циркулация въ Царството, държавата има изключителното право да сѣче монети и да се ползува отъ печалбитѣ, които тази операция дава.

Но едно друго сравнение, което може да се направи въ връзка съ увеличението на размѣнитѣ монети, е това, което би ни дало указания отъ кои банковѣ пласменти сж изтеглени съответстващитѣ на размѣнитѣ монети банкноти въ обръщение. На този въпросъ отговаря безъ колебание публикуваниятъ балансъ на Българската народна банка, именно, че изтеглянето на банкнотитѣ отъ обръщение е станало посрѣдствомъ постепенното ограничение на прѣкото кредитиране отъ страна на Б. н. банка и съ ликвидацията на нѣкои видове пласменти, които бѣха забранени съ закона отъ 1928 г.

Съ размѣстването на структурата на паричното обръщение, следователно, е станало едно размѣстване и съ обектитѣ на емисионния пласментъ. Нивото на паричното обръщение е останало почти непромѣнено, но, ако е позволено да се употреби този терминъ, станала е една малка дефлация, засягаща главно индустрията и търговията и едновременно е станала съответна инфлация чрезъ сребърни монети, засягаща повече консумативнитѣ слоеве и общо слоеветѣ, които иматъ прѣка връзка съ разходитѣ на държавата.

Преди да преминемъ къмъ обема и бързината на паричното обръщение презъ последнитѣ години, и тѣхното влияние върху ценността на паритѣ, би било добре да се споменатъ начинитѣ, по които става понастоящемъ нарастването или намалението на паричното обръщение.

Тия начини сж следнитѣ: 1) за увеличение на паричното обръщение спомагатъ: а) разширението кредита на държавата при Б. н. банка; б) засилване на активното салдо по камбиалния балансъ на страната, или съ други думи превишаване на постѣпленията отъ девизи надъ разходитѣ въ чужда валута, и г) намаление размѣра на текущитѣ кредиторни смѣтки при банката. 2) За намаление на паричното обръщение влияятъ: а) погасяване на дълга на държавата къмъ Б. н. банка; б) свиване на стопанскитѣ пласменти на банката; в) пасивенъ камбиаленъ балансъ и г) увеличение на текущитѣ кредиторни смѣтки при емисионния институтъ.

Съ огледъ на дълготрайността въ влиянието на горнитѣ фактори, увеличението на държавния дългъ дава като резултатъ най-трайно разширение на паричното обръщение; краткосрочнитѣ стопански пласменти го следватъ по дългосрочностъ, защото възприета практика е тѣ да се подновяватъ и като най-краткотрайни оставатъ промѣнитѣ въ салдото на камбиалния балансъ, защото—поне за насъ—той винаги се стреми къмъ едно уравнивяване, както и размѣрътъ на текущитѣ кредиторни смѣтки при Б. н. банка, които зависятъ главно отъ касовитѣ излишѣци на цѣлата банкова система, докато последнитѣ се влияятъ твърде силно отъ конюнктурнитѣ измѣнения.

Що се касае до границитѣ за разширение на паричното обръщение, настоящитѣ възможности сж значително по-широки отъ неговия действителенъ размѣръ. Ако се ограничимъ въ рамкитѣ, които се опредѣлятъ отъ Закона за Българската народна банка, именно че банкнотното обръщение и задълженията на виждане могатъ да достигнатъ до такъвъ максималенъ размѣръ, щото покритието да спадне минимумъ на 25%, ще получимъ една сума отъ 6.186.800.000 лева. Ако приспаднемъ отъ нея около 1 милиардъ и 500 милиона лева за задължения на виждане, на Б. н. б. (къмъ края на 1935 год. тѣ сж били 1.231.500.000 лева) ще

получимъ единъ максимумъ за банкното обръщение отъ 4.686.800.000 лева. Като се прибавятъ къмъ тази сума допустимитъ 300 лева размѣни монети на глава отъ населението, съгласно закона за стабилизацията на лева, или 1.815.060.000 лева, общо за паричното обръщение се получава една максимална граница отъ около 6 милиарда и петстотинъ милиона лева, или настоящиятъ му размѣръ възлиза на около 50% отъ максимално допустимия. Разбира се, твърде широкитъ граници, които законитъ сж оставили за разширение на паричното обръщение, не сж били никога достигани и не би трѣбвало да бждатъ достигани безъ стопански оправдани кредитни нужди, защото психологическиятъ елементъ при определяне вътрешната стойностъ на паритъ днесъ играе важна роля и съ своето вредно влияние винаги би изпреварвалъ механическото увеличение на паричното обръщение, ако то стане въ прекалено бързо темпо.

Обемъ на паричното обръщение.

Обемътъ на паричното обръщение се счита отъ всички икономисти, като единъ отъ важнитъ фактори при определяне ценността на паритъ, въ смисълъ на определяне тѣхната покупателна способностъ. Различията, които съществуватъ между отдѣлнитъ теоретични течения, се отнасятъ по-скоро до начинитъ, по които промѣнитъ въ обема на паричното обръщение се отразяватъ върху общото ниво на ценитъ на стокитъ. И тукъ намиратъ мѣстото си класическата количествена теория на Рикардо, държавната теория на Кнапъ, теорията на дохода на фонъ Визеръ, теорията на довѣрието, функционалната теория и най-последно психологическата теория. Разбира се ние нѣма да се спираме на всички тия учения, тъй като рамкитъ на една статия не позволяватъ подобни отклонения, но ще отбележимъ, че споредъ насъ психологическата теория, която е и обединяваща за класическата и тая на дохода, съдържа най-много правдоподобни елементи и е най-приемлива. Нейнитъ предположения, че за ценността на паритъ въ съзнанието на стопанстващитъ индивиди влияятъ не само минали събития, но и предстоящи, че ние ценимъ монетата не толкова заради цената, която тя е имала вчера, но заради тази, която очакваме да има утре и че предвиждането на събитията ускорява процеса на спадане или покачване на монетата и го прави да избърза много предъ процеса на механическото увеличение или намаление на паричното обръщение, ни се струватъ реални и съобразни съ действителността.

У насъ паричното обръщение не е претърпѣло значителни измѣнения въ обема си и не е могло да бжде решителенъ факторъ за формирането на ценитъ въ вътрешния пазаръ. Ако много пжти презъ последнитъ години се е настоявало, че „на пазаря се чувствува нужда отъ пари“, това, нека пакъ да повторимъ, е проблема на паричния пазаръ, а не на паричното обръщение, и не би могла да се лѣкува съ увеличение на паричнитъ знаци, намиращи се въ обръщение. Липсата на пари на пазаря се е проявявала винаги при значителна наличностъ отъ разполагаеми срѣдства у частнитъ банки и лица и тия срѣдства не влизаха въ стопанския оборотъ на страната поради влиянието на закони и причини, които иматъ малко общо съ проблемитъ на паричното обръщение, а сж въ най-тѣсна връзка съ кредита.

Ако за погасяване „нуждата отъ пари“ по нѣкакъвъ начинъ се пуснатъ монети въ обръщение въ не прекаленъ размѣръ, тѣ по силата

на стопанските закони отиватъ твърде скоро въ ржцетъ на кредиторитъ, чиито вземания ще бждатъ издължени и нѣма повторно да влѣзатъ въ обръщение, докато не се появятъ благоприятни обстоятелства за това, като напримѣръ необходимата правна сигурностъ за пласментитъ, здрави предприятия, които могатъ да се кредитиратъ, възстановяване на довѣрието и редъ други фактори.

Но обемътъ на паричното обръщение, въпрѣки че може да се измѣрва съ абсолютни числа, все пакъ е едно отношение, което и безъ да мѣни абсолютния си размѣръ, се промѣня спрямо населението, което обслужва, и по отношение на стопанския напредѣкъ или упадѣкъ на страната. За съжаление, липсва единъ индексъ за стопанското развитие на страната, но може да се изчислятъ взаимоотношенията между парично обръщение и нарастване на населението. Това развитие е показано въ следната таблица:

Години	Парич. обр. мл. лева	Население	Лева на глава отъ населението	Индексъ на „лева на гл. отъ насъ“ 1926=100
1926	3.749.6	5.423.400	691.37	100.0
1929	4.165.8	5.663.000	735.62	106.4
1931	3.584.1	5.814.800	616.37	89.1
1932	3.496.2	5.892.200	593.36	85.8
1933	3.555.8	5.970.200	595.54	86.1
1934	3.629.5	6.050.200	599.89	86.8
1935	3.407.6	6.090.215	559.20	80.9

Както се вижда отъ горната таблица, номиналниятъ обемъ на паричното обръщение е намалѣлъ само съ 9% презъ последнитѣ десетъ години, а срѣдно за десетилѣтието е билъ съ около 5% подъ базата отъ 1926 г., докато същиятъ обемъ, пресмѣтнатъ на глава отъ населението, показва една твърда тенденция на намаление, достигаща за 1936 г. до 20% отъ обема презъ 1926 г. Ако бихме имали и единъ индексъ на общото стопанско развитие, ще се види, че тукъ проблемата е по-

сложна, защото има едно безспорно развитие, както на земеделското ни стопанство, така и на индустриалното, които „а priori“ погледнато, биха изисквали много повече парични срѣдства въ обръщение, но отъ друга страна спадането на ценитъ на международнитѣ пазари въздействиаваше въ обратенъ смисълъ и принижаваше нуждата отъ парични срѣдства, така че въ края на краищата тѣзи два фактора се компенсираха.

А доколко спадането на ценитъ на земеделскитѣ произведения на чуждитѣ пазари намалиха нуждата отъ парични срѣдства за извършване на обмѣна имъ, пролича отъ следната таблица за износа на земеделски произведения, изработена отъ отдѣлението за фин. изучвания при Б. н. банка: (вж. таблицата на стр. 293).

Както се вижда, нашиятъ износъ отъ 1929 г. насамъ нито за моментъ не е билъ не само по-малкъ, но дори равенъ на този отъ годината на най-високата конюнктура, което свидетелствува за едно непрестанно развитие на земеделието, въпрѣки кризата и неблагоприятнитѣ обстоятелства, всрѣдъ които бѣше поставено нашето стопанство. Но въ монетно отношение това показва, че по причини, които измѣнятъ ценитъ независимо отъ обема и бързината на мѣстното парично обръщение, именно поради общо свѣтовната конюнктура, ние използваме много по-малко парични срѣдства за обслужването на единъ и същъ стокъвъ оборотъ. Отъ горната таблица се вижда, че въ известни моменти

Забележка. Населението е изчислено къмъ срѣдата на всѣка година, а за 1935 г. въ началото ѝ, споредъ сведенията на Главната дирекция на статистиката.

Износъ на тютюнъ, пшеница, царевича, слънчогледово семе, розово масло, кюспе, птици и фасулъ.

Години	Износъ по действителни цени хиляди лева	Износъ по цени отъ 1929 г. хи- ляди лева	Индексъ 1929=100	
			по дей- ствителни	по цени 1929 г.
1929	4.706.329	4.706.329	100.—	100.—
1930	4.708.484	6.185.294	100.01	131.43
1931	4.714.446	7.973.418	100.17	169.42
1932	2.759.623	7.034.001	58.64	149.46
1933	2.234.028	6.242.183	47.47	132.63
1934	1.798.541	5.402.398	38.21	114.79
1935	2.224.391	5.538.931	47.26	117.69

налния доходъ. Следната таблица показва движението на отдѣлнитъ индекси:

Индекси при база 1926 г. = 100.

Години	Индексъ на парич. обр.	Парично обр. на гл. отъ насел.	Цени на едро	Издръжка на живота	Национален доходъ
1926	100.—	100.0	100.0	100.0	100.0
1929	111.1	105.4	117.0	111.8	97.7
1931	95.6	89.1	79.1	89.3	83.4*)
1932	93.2	85.8	70.3	82.2	55.7
1933	94.8	86.1	61.6	76.3	53.4
1934	96.8	86.8	63.6	71.2	52.1
1935	90.9	80.9	65.1	66.6	53.5**)

ческа връзка съ повишението на ценитъ и свързанитъ съ тѣхъ доходи, а отбелязва едно случайно съвпадение съ това явление, защото тъкмо по това време се сключиха и реализираха двата голѣми държавни заема, превръщането на които въ лева доведе до увеличение на паричното обръщение, което скоро следъ това достигна до нормалното си ниво.

Отъ гореизложеното, въпрѣки и накратко, проличава, че незначителнитъ промѣни въ обема на паричното обръщение не можеха да се проявятъ като самостоятеленъ факторъ отъ решающе значение за голѣмитъ промѣни въ нивото на ценитъ и на доходитъ презъ последнитъ 10 години. Но ако е вѣрно, че паритъ не сж влияли презъ последното десетилѣтие като отдѣленъ факторъ за измѣнение общото ниво на ценитъ, вѣрно е сжщо така, че измѣненията въ ценитъ на стокитъ измѣниха и ценността на паритъ за отдѣлни социални категории, съ което се поставя на дневенъ редъ втората проблема на паричното обръщение: тая за сключенитъ задължения отъ дадени производители при едно ниво на ценитъ и погасяването имъ при друго. Фактически този въпросъ се поставя до известна степенъ неправилно, защото той трѣбва да се раз-

ценитъ на стокитъ, които сж главенъ обектъ на нашето национално производство, сж спаднали съ $\frac{2}{3}$, докато паричното обръщение е намалѣло едва съ 5—6%.

Влиянието на обема на паричното обръщение върху общото ниво на ценитъ подлежи на сериозно оспорване, което се потвърждава, ако се направи едно статистическо сравнение между него и относителния му размѣръ съ броя на населението, съ индекситъ на ценитъ на едро, на издръжката на живота, и нацио-

Както проличава отъ горнитъ данни, най-силно е спадналъ индексътъ на националния доходъ, следванъ отъ тия на ценитъ на едро и издръжката на живота, докато индексътъ на обема на паричното обръщение се движи винаги близо до изходната си точка. Увеличението на паричното обръщение презъ 1929 г., отъ друга страна, не е въ органи-

*) данни за 1930 г. **) Предварителни сведения.

глежда не само като монетна проблема, но и като такъв на превръщането на известни занятия съ течение на времето от рентабилни въ нерентабилни. Поради това и разрешението на проблемата може да се търси както въ приспособяването на монетата къмъ доходитъ на пострадалитъ социални категории, така и въ трансформирането на недоходоноснитъ занятия въ по-доходоносни, или, ако се касае за земедѣлието — за преминаването къмъ по-рентабилни култури. Последното разрешение, както се вижда, е отъ немонетенъ характеръ и се прилага само къмъ засегнатитъ стопански категории, докато първото би повлѣкло съ себе си твърде нежелателни общи последици въ областта на кредита, спестовността, надницитъ и доходитъ.

Въ случая нѣма да се спираме на проблемата за измѣнението на курсовата стойностъ на монетата, като факторъ за повдигане на народното стопанство, защото това е въпросъ на девизна, а не вътрешно-парична политика, и защото измѣненята на девизнитъ курсове, които могатъ да бждатъ полезни или вредни споредъ случая, не се нуждаятъ отъ промѣни въ обема и бързината на паричното обръщение.

И понеже насъ ни интересува само вътрешно-паричната проблема съ нейнитъ две форми: обемъ и бързина на обръщението, би било добре да се изтъкне, че едно разрешаване на проблемата за задълженията посредствомъ инфляция крие въ себе си една голѣма, дори много голѣма социална несправедливостъ. Защото въ този случай се нанасятъ вреди на дребнитъ сѣществувания, за да се дадатъ преимущества на относително по-едритъ и по-силнитъ. Едно подобно твърдение, че съ инфляция ще се увреди на беднитъ и послужи на богатитъ, на пръвъ погледъ изглежда парадоксално, но ако се вникне въ структурата на нашия париченъ пазаръ, ще се види колко справедливо и правилно е то.

Достатъчно е да се потърсятъ нѣкои подробности отъ устройството на кредитната ни система, за да се види, че въ България на първо мѣсто липсва „тезоризацията“ (прикриването) на парични знаци. Това означава, че всички спестявания се намиратъ при банковитъ институти и спестовната каса. И ако се проследи социалниятъ съставъ на тия вложители при популярнитъ банки, Б. з. к. банка, спестовната каса и частнитъ банки, ще се види, че тѣ се вербуватъ изъ срѣдата на дребни служащи, домакини, работници, занаятчии и чиновници, които държатъ спестяванията си само докато нарастнатъ достатъчно, за да може да се купи нѣкакъвъ имотъ.

Въ категорията на длъжниците, отъ друга страна, влизатъ по правило всички по-голѣми търговски и индустриални предприятия, както и по-кредитоспособнитъ занаятчии (изключение правятъ задълженията къмъ Б. з. к. банка), които за да бждатъ кредитоспособни сж дали вече доказателства за добрата си платежоспособностъ. Освенъ тази стопански по-голѣма издържливостъ, дебиторитъ иматъ и други преимущества, тъй като би било погрѣшно да се мисли, че полученитъ отъ тѣхъ срѣдства въ заемъ сж запазили формата си на париченъ капиталъ. Достатъчно е да се каже, че въ края на 1935 год. банковитъ пласменти, безъ тия на застрахователнитъ дружества и други частни кредитори, възлизатъ на 12.760,9 милиона лева, докато паричното обръщение възлиза едвамъ на 3.407,6 милиона лева, за да стане очевидно, че паричнитъ задължения на дебиторитъ отдавна сж превърнати въ реално имущество, което при

евентуално обезценяване на монетата ще имъ донесе двойна полза: на първо мѣсто отъ изплащането на дълга чрезъ спаднала монета и на второ — чрезъ увеличение ценността на имуществото, придобито съ сръдствата, получени на кредитъ. Явно е, следователно, че единъ опитъ за ликвидиране непосилнитъ задължения по монетенъ пжтъ, ще донесе освенъ неизбѣжнитъ тежки смущения въ стопанския животъ на страната, още и несправедливи печалби за нѣкои категории, безъ да осигури необходимитъ предпоставки за спокойно и нормално развитие на стопански слабитъ категории. Ето защо, отъ теоретично гледище, възприетиятъ у насъ начинъ за облекчение на длъжниците, съ преценка на индивидуалното положение на всѣки длъжникъ и съ запазване интереситъ на вложителитъ, монетата и народното стопанство, има грамадни предимства предъ желанието за заличаване на дълговетъ посрѣдствомъ инфлация, тъй като търси разрешението на проблемата въ паричния пазаръ, а не въ паричното обръщение. Проблемата за тежестта на задълженията е по-малко монетна, отколкото онази за спадането на отдѣлни цени или за намаляването на нѣкои доходи, което може да стане и при високи цени. А въ стопанската история нѣма случай, когато паритъ да сж могли „ипсо факто“ да поддържатъ единъ установенъ паритетъ спрямо отдѣлнитъ категории цени на стокитъ.

Най-послѣ, трѣбва да се спомене, че промѣнитъ въ ценитъ винаги иматъ по-малко или повече времененъ характеръ, докато паритъ трѣбва да запазятъ една вѣковна стабилностъ, за да може да се развие и закрепи едно отъ важнитъ постижения на човѣшкия духъ: социалната предвидливостъ и застраховкитъ. Конкретно у насъ би могло да се каже, че, ако сключилитъ задължения преди 1931 г. (разбира се за известни категории) могатъ да се оплакватъ отъ ощетяване поради спадане ценитъ на продуктитъ, тия, които сж сключили дългове следъ 1931 г. и днесъ не сж ги платили, ще се възползватъ отъ възходящата конюнктура, за приближаването на която има вече признаци, и поради поскъпването на ценитъ ще реализиратъ неочаквани печалби. Така че акцията за облекчаване на длъжниците не трѣбва да търси оправданието си изключително въ промѣната на стойността на паритъ, а трѣбва да се счита като обществена ликвидация на една масова задлъжнялостъ свѣрхъ кредитнитъ възможности на дебиторитъ. А че е имало прекалено кредитиране и че кризата въ задълженията щѣше да избухне и безъ спадането на ценитъ, личи отъ това, че повечето дългове не бѣха сключени непосредствено преди кризата, а дълго преди нея и не бѣха погасявани въпрѣки високитъ стопански конюнктури, които я предшестваха. Разрешението на проблемата за задълженията по реда на съдебното имъ редуциране, което има много общо съ процедурата по несъстоятелността, безъ да има нейнитъ неудобства, се яви като най-правилното отъ монетно гледище обхващане на въпроса.

Бързина на паричното обръщение.

Това е, може би, най-неуяснениятъ въпросъ въ областта на паричната теория и не рѣдко служи като „Деусъ ексъ машина“, когато трѣбва да се направятъ необясними отъ гледището на паричната теория заключения или да се обяснятъ нѣкои странни събития.

На пръвъ погледъ твърде проста, проблемата за бързината на па-

ричното обръщение крие въ себе си непреодолими препятствия при всъщкi опитъ да се направи изчисление на паричното обръщение, а още повече, когато тази бързина се съпостави съ нивото на ценитѣ на стокитѣ и опредѣля като факторъ за тѣхното измѣнение. Класическата формула на Фишеръ $MV + M'V = PT$ представлява отъ себе си една енигма, достойна за мъдростта на делфийскитѣ оракули. Въ тази формула M и M' означаватъ банкнотното обръщение и подписанитѣ платежни заповѣди (чекове и полици) презъ даденъ периодъ, а V и V' бързината на движението на паричното обръщение и на влоговетѣ, заедно съ платежнитѣ заповѣди. Въ втората половина на равенството P означава количеството размѣнени стоки, а T ценитѣ на тѣзи стоки. Както се вижда, отъ всички 6 елемента на равенството, известенъ е само единъ, именно M , или обемътъ на паричното обръщение, а остава повече или по-малко точно да се дири съдържанието на останалитѣ елементи, за да може чрезъ разрешаването на равенството спрямо единъ отъ тѣхъ, да се открие неговото значение за общото ниво на ценитѣ.

Но що се отнася до бързината на обръщението, като факторъ за образуването на ценитѣ, независимо отъ трудноститѣ да се дойде до едно приемливо цифрово съдържание на неизвестнитѣ елементи, сжществуватъ още много други въпросителни, които намаляватъ значението на фактора бързина въ много голѣма степенъ. Така напримѣръ, нѣкои английски икономисти изтъкватъ, че „тезоризацията“ на монетитѣ нарушава единството на понятието парично обръщение и че скрититѣ отъ населението суми трѣбва да се приспаднатъ отъ обема на паричното обръщение, като нѣматъ връзка съ пазаря и тогава да се търси неговата бързина, което технически е неосъществимо. Други автори се присъединяватъ къмъ това мнение, но прибавятъ, че ще трѣбва да се изключватъ и ония банкови влогове, движението на които нѣма прѣка връзка съ пазаря, а именно спестовнитѣ и инвестиционни влогове, което е не по-малко трудно, тъй като не може да се направи една вѣрна стопанска диференциация между спестовни и търговски влогове, а банцитѣ правятъ това раздѣление или защото сж принудени отъ закони и то споредъ занятието на вложителя, или съ огледъ на лихвения процентъ, безъ да се интересуватъ отъ стопанския характеръ на влоговетѣ.

Трети автори, като Давенпортъ, Шарлъ Жидъ и др., поддържатъ, че фактически елементитѣ „бързина на обръщението и на движението на влоговетѣ“ и съдържанието на елемента „ T “ се компенсиратъ, защото всѣко движение на стокитѣ е съпроводено отъ движение на монета, чекъ или полица, поради което казанитѣ елементи отъ дветѣ страни на равенството се взаимно унищожаватъ. Единъ авторъ достига до тамъ, че озаглавява цѣла глава отъ своето изучаване върху паритѣ така: Бързината на паричното обръщение не означава нищо“ (Дешеснъ — „За количествената теория на паритѣ и кредита“). Нѣкои икономисти, като Шумпетеръ, изключватъ отъ формулата и стоковитѣ обороти, които се извършватъ между посрѣдници, защото тѣзи продажби не могатъ да окажатъ необходимото влияние върху общото ниво на ценитѣ, а други твърдятъ, че всѣка стока има своя бързина на обръщение, която е една за хлѣба, а друга за обувката и че трѣбва да се следятъ промѣнитѣ въ отдѣлнитѣ видове транзакции, а не да се търси общото имъ ниво. Нелипсватъ и обосновани твърдения, като тия на Ал. Афталионъ, че про-

блемата на бързината на паричното обръщение е тѣсно свързана съ социалния съставъ на обществото и че може въ известни срѣди да се забелязва засилване на обръщението и по-голѣма обмѣна на стоки, докато въ други срѣди да се очертава обратното явление. Тукъ се намѣсва и въпросътъ за влиянието на заплатитѣ въ страни като нашата, гдето голѣма частъ отъ градското население получава доходитѣ си месечно и съ това указва последователни и вълнообразно развиващи се удари върху бързината на обръщението.

И най-после, както и за обема на паричното обръщение като факторъ за опредѣляне на ценитѣ, и тукъ се поставя въпросътъ, бързината на паричното обръщение причина ли е за промѣна въ ценитѣ на стокитѣ или най-често е резултатъ на подобни промѣни? Ако се обърнемъ къмъ психологическия факторъ и то за монети, които сж необмѣняеми, не можемъ да не признаемъ правотата на този въпросъ. Стабилността на навицитѣ въ Съединенитѣ Щати, която е послужила на Фишеръ за основание на неговото твърдение, че елементътъ „V“ е до голѣма степенъ постоянна величина не може да се приложи къмъ европейскитѣ страни, а още по-малко къмъ насъ, които се поддаваме така лесно на психологически влияния, и гдето търговията е подчертано сезонна.

Освенъ това за страни като Англия, бързината на паричното обръщение може да представлява единъ факторъ отъ по-голѣмо значение, както твърди това Дж. М. Кейнсъ, обаче въ страни като тия на Балканския полуостровъ, гдето незначителнитѣ измѣнения въ рентабилитета на дадена сума не предизвикватъ никога значителни размѣствания въ разполагаемитѣ собствениности на частнитѣ лица — измѣнение въ бързината на обръщението, предизвикано отъ реинвестирането на налични суми, не сжществува. У насъ дори и тезоризацията поради недовѣрието къмъ банкнотата е съвсемъ незначителна.

Както се вижда, теоретичната страна на въпроса, макаръ и само маркирана, посочва колко дълбоко трѣбва да се слѣзе въ разглеждането на паричнитѣ отношения, за да се опредѣли елементътъ „бързина на паричното обръщение“ — който представлява отъ себе си сжщо така едно отношение, какво значение има и каква важностъ трѣбва да му се отдаде при решаването на проблемата за влиянието на паричното обръщение върху общия индексъ на ценитѣ на едро. Общото мнение по този въпросъ е, че бързината на обръщението не може да укаже толкова голѣмо влияние върху стойността на паритѣ, та да трѣбва да се счита като първостепененъ факторъ за формирането на ценитѣ на стокитѣ. Отъ друга страна, липсвали сж и липсватъ винаги достатъчно положителни данни за стопанския оборотъ, или по-скоро за стоковия оборотъ, който единствено може да влияе върху нивото на ценитѣ, поради което и заключенията, които биха се извлѣкли, ще страдатъ отъ недостатѣка, че ще бждатъ само логически предположения, които е невъзможно фактически да се докажатъ.

Не по-малка прѣчка е и липсата на статистически данни за установяване бързината на обръщението. Тукъ ние ще се опитаме да дадемъ нѣкои данни, съ които ще се уяснятъ известни категории „бързини“. Така, отъ даннитѣ за касовитѣ обороти на Б. н. банка, които групиратъ въ себе си много фактори, взаимно уравновесяващи се, би могло да се извади едно относително вѣрно впечатление за срѣдната бързина на

паричното обръщение, и то не въ абсолютенъ смисълъ на думата, а само като указателъ. Въ тѣзи обороти (кредитъ Каса) се включватъ редовнитѣ разходи на държавата, фондоветѣ и отчасти общинитѣ; включва се стойността на разходната частъ по нашия платеженъ балансъ; оборотитѣ, които правятъ частнитѣ банки съ своитѣ касови излишъци; движението на банковитѣ кредити; преводната служба и пр.

Въ изплащанията, правени отъ Спестовната каса, проличаватъ движенията на „тезоририранитѣ суми“, а отъ тия на уравниелната камара може да се сѣди за най-подвижнитѣ движения на търговскитѣ влогове.

Долната таблица показва развитието на касовитѣ обороти на Българската народна банка, сравнени съ срѣдния обемъ на паричното обръщение.

Каса кредитъ (разходъ)

Години	Касови обороти мил. лева	Парично обръщение мил. лева	Преминане на пар. обр. презъ Б. н. банка
1931	33.892.8	3.584.1	9.45 пжти
1932	27.125.1	3.496.2	7.76 .
1933	24.841.8	3.555.8	6.98 .
1934	24.441.2	3.629.5	6.73 .
1935	25.357.0	3.407.6	7.74 .

Както се вижда, паричното обръщение е преминало презъ каситѣ на Б. н. банка най-малко пжти презъ 1933 и 1934 г., които бѣха и годинитѣ на най-малки стопански обороти, а презъ 1935 г. се забелязва едно засилване на оборота, достигашо това отъ 1932 г. Означаваше ли това, обаче, че бързината на паричното обръщение е намалѣла? На това не може да се отговори съ положителностъ, защото много е възможно да сѣ повлияли за намалението оборотитѣ на Б. н. банка причини, които не стоятъ въ прѣка връзка съ стоковия оборотъ на страната. Ако се вземе предъ видъ, обаче, че въ обема на паричното обръщение се забелязватъ по-малки отклонения, отколкото е амплитудата на замирането на стопанския животъ презъ последнитѣ три години, може да се предполага сжществуването на едно намаление въ бързината на паричното обръщение, симптоми за което сѣ намалѣлитѣ обороти на всички индустриални и търговски предприятия.

Презъ последната година, отъ друга страна, особено за Софийския районъ, който е и най-важенъ, има по-голѣмо засилване на бързината на обръщението, отколкото е отразено въ баланса на Българската нар. банка, тъй като вътрешниятъ стоковъ оборотъ нѣма прѣка връзка съ Банката, а прѣжитѣ сведения на отдѣлнитѣ фирми за всички браншове даватъ едно по-голѣмо увеличение на оборотитѣ.

Отъ друга страна, единъ по-чувствителенъ указателъ за бързината на паричното обръщение е оборотътъ на Уравниелната камара, въ която

Постѣпили за компенсирание

Години	Бройки	Мил. лева
1931	39.648	9.777.8
1932	28.857	5.478.3
1933	20.157	3.750.1
1934	16.864	4.543.4
1935	24.002	6.536.1

се отразяватъ оборотитѣ на едритѣ стопански единици, които сѣ въ връзка съ голѣмитѣ частни банки. Технически, Уравниелната камара участва съ известенъ процентъ отъ оборотитѣ си въ тия на каситѣ при Б. н. банка, но въ голѣмата частъ на своитѣ сдѣлки, тя е независима отъ банката и би служила като единъ симптомъ за безкасовото уреждане на много търговски сдѣлки и за нѣщо срѣдно между M' и V' въ формулата на Фишеръ. Оборотитѣ на Уравниелната камара презъ последнитѣ години (дебитъ и кредитъ заедно) сѣ били следнитѣ (вж. табличката в страни).

Както се вижда, Уравнителната камара е била твърде чувствителна към влиянието на кризата, както по отношение броя на операциите си, така и по отношение на тяхната глобална сума. Кривата, която се очертава от горните цифри, подхожда твърде много на тая, която би описал един индекс на „тренда“ в търговията.

От друга страна, инвестициите на дребните съществувания показват много малка подвижност. И въпреки че това е един въпрос, който интересува повече паричния пазар, отколкото паричното обръщение, ще дадем една табличка за движението на спестовните влогове при Пощенската спестовна каса, от която проличава чисто тезоризационният характер на тия влогове.

Спестовна каса

Година	Влогове хил. лева	Тегления хил. лева	% на изтегл. сума от влоговете
1926	356.054	165.974	46.61
1929	684.002	413.905	60.51
1931	1.290.493	499.174	38.68
1932	1.486.002	729.558	49.08
1933	1.706.403	801.883	47.00
1934	2.024.427	871.839	43.07
1935	2.252.088	1.028.683	45.68

Това потвърждава от друга страна мисълта на Ал. Афталионъ, че отделните социални състави имат и различни бързини на обръщение за разполагаемите от тях парични средства. Видно е от тази таблица, че дребните спестители не движат влоговете си и поради това представляват един особено изгоден източник за средносрочни банкови средства.

В заключение, би могло да се каже, че промените в структурата на паричното обръщение, както и тия в обема и бързината на обръщението през последните години не са указали съществено влияние върху общото ниво на цените, като последните са се движили под влиянието на стопански условия, стоящи на страната на стоките.

Относно ценността на парите, измервана с индекса на стоките, безспорно настъпиха значителни изменения, обаче те не са и не биха могли да бъдат резултат от преднамърена или несъзнателно провеждана монетна политика. Но това съвсем не трябва да се схваща като негодност на паричното обръщение да прояви известно въздействие върху общото стопанско положение на страната. Това въздействие би могло да се отбележи под влиянието на психологическия фактор и то почти винаги в смисъл на понижение стойността на парите, свързано с съответно разстройство на паричния пазар, паника между вложителите, изтегляне на влоговете и усилено превръщане на разполагаемите парични средства в реални ценности. Разстройствата в паричното обръщение, следователно, дават отражението си в паричния пазар.

Обратното въздействие на промените в паричното обръщение, т. е. в смисъл на понижение цените на стоките поради дефлационна политика подлежи на основателно оспорване, защото подобно влияние не може да се извърши механически, а липсват указания по какъв начин намалението на общия размер пари в обръщение ще повлияе на съзнанието на стопанстващите лица, щото последните да ценят по-ниско в монети отделните стоки.

От друга страна, близката стопанска история на България ни показва твърде очевидно тяхната зависимост между промените в значението на фискалния фактор в това отношение.

Най-после, както това много правилно забелязва и г. Кьостнеръ въ Списание на Института за конюнктурни проучвания, мърилото за ценността на паритѣ, именно общиятъ индексъ на ценитѣ на едро, не е толкова мъродавенъ, колкото ножицата на ценитѣ, която възникна и се разтвори твърде много презъ разглеждания отъ насъ периодъ. Ако монетата можеше да упражнява влияние върху ценитѣ въ България презъ периода 1926—1935 г., това влияние трѣбваше да бжде общо и да не позволи разтварянето на ножицата, което не може да се констатира.

Що се отнася до бързината на паричното обръщение, характерниятъ белегъ на този факторъ лежи въ възможността да се измѣня скоростта на обръщението съ една значителна амплитуда. Отъ сведенията, които се дадоха за касовитѣ обороти на Б. н. банка, се вижда, че отклоненията въ бързината на обръщението могатъ да бждатъ много голѣми, по който начинъ се уравновесяватъ твърде гладко много по-голѣмитѣ сезонни нужди отъ пари презъ есенъта, и се оставятъ безъ съществени отражения мъртвитѣ сезони на пролѣтътъ и началото на лѣтото. Но както бързината на обръщението се измѣня, за да покрие по-голѣмитѣ нужди отъ размѣнни срѣдства презъ усиленитѣ сезони, така също едно подобно влияние може да се укаже и при случаетѣ на паричната дефлация. И въ двата случая, обаче, еластичността на паричното обръщение указва благотворно влияние върху стопанския животъ, като успокояващъ регулаторъ въ случаетѣ на съзнателни или неволни дефлации въ паричното обръщение. Засилването на скоростта на обръщението въ моменти на инфлация, обратно, дава напълно отрицателни резултати.

По въпроса за промѣненитѣ отношения между доходитѣ на отдѣлни стопанствующи категории и сключенитѣ отъ тѣхъ задължения при други доходи, пакъ трѣбва да повторимъ, че това е проблема на паричния пазаръ, а не на паричното обръщение, поради което нейното разрешение не може да се търси по пѣтя на инфлациитѣ и дефлациитѣ, безъ съ това да се нанесатъ много по-голѣми и трайни беди на стопанския животъ.

Общо взето, проблемитѣ на паричното обръщение, въпрѣки всички усилия, оставатъ недостатъчно уяснени, поради което се налага и особена внимателностъ при тѣхното третиране, за да се избегнатъ катастрофалнитѣ последици въ областта на доходитѣ, кредита и общото развитие на стопанския животъ, които неудачнитѣ манипулации съ паритѣ могатъ да нанесатъ на народното стопанство.

Спазването на единъ умѣренъ обемъ на паричното обръщение се налага, защото при все че механическото измѣнение на обема на обръщението не може да укаже решително влияние за измѣнението въ нивото на ценитѣ, психологическиятъ факторъ е твърде силенъ въ това отношение. Така че, крайно необходимо е да не се злоупотрѣбва съ монетата, за да не се убива довѣрието въ нея, а заедно съ това и спестовността, която е единъ отъ малкото фактори за създаването на нови капитали въ беднитѣ и изостанали назадъ стопански страни.

ИДЕЯТА ЗА ОРГАНИЗИРАНОТО НАРОДНО СТОПАНСТВО

отъ
СТАНЧО ЧОЛАКОВЪ.

І. У в о д ъ.

Днешното стопанство натрапва въ очитѣ на всички ни голѣми противоречия. Вървятъ ржка за ржка свръхпроизводство и хищническо унищожаване на стоки, отъ една страна, и непоносими лишения и гладъ, отъ друга; непознати въ по-раншнитѣ времена несмѣтни богатства, отъ една страна, и мизерия на милиони хора, отъ друга; други милиони хора стоятъ безработни, готови да предложатъ труда си на всѣка цена, а същевременно многобройни предприятия оставатъ затворени или поставятъ въ движение само частъ отъ техническитѣ си съоръжения; говоримъ за солидарнитѣ интереси въ народното стопанство, а грамадни количества стоки биватъ потопявани или изгаряни, за да се добие по-добра цена за останалитѣ стоки и т. н. Има хора, които се мжчатъ да ни убедятъ, че това е едно преходно кризисно състояние. И действително, ако това би било само картината на една криза, все още би било що-годе поносимо. За съжаление, общото заключение едва ли може да бжде таково. Нѣщата сж се развивали и се развиватъ по такъвъ начинъ, че описаното състояние не изглежда преходно, че то е, въ всѣки случай, по трайно и по-често явление, отколкото „доброто разположение на силитѣ“. Вмѣсто хармония между стопанскитѣ сили, както нѣкога се проповѣдваше, днесъ наблюдаваме трайнитѣ основи на една голѣма дисхармония: това е дисхармонията между състоянието на производствената техника и обществената система на размѣна и разпредѣление на доходитѣ. Техниката е отишла толкова напредъ, че е въ състояние да произвежда блага за цѣлъ свѣтъ и то богато, богато. Въ противоположность на това, механизмътъ на днешната размѣна събира доходитѣ у по-малкъ брой хора и то пакъ неравномѣрно, като обрича другитѣ на по-голѣми или по-малки лишения. Отъ тукъ си води началото раздвоението между производство и консумация и свързанитѣ съ него стопански и морални опустошения въ обществото.

Както казахме, едни автори сж наклонни да смѣтатъ, че това раздвоение се проявява само въ времена на стопански кризи, а други могатъ да твърдятъ, че то си е единъ траенъ белегъ на съвременната стопанска структура и че презъ времена на стопански кризи то се само още по-болезнено чувствува. Броятъ на последната категория автори постоянно расте. Днесъ вече интересътъ на наука и практика се насочва не толкова къмъ въпроса, ще може ли стопанството само да се уравниосява и лѣкува, отколкото къмъ въпроса, чрезъ какви външни въздействия може да се ускори и наложи уравниосяването на стопанството.

Привърженицитѣ на индивидуалистичния либерализъмъ, колкото и малко да сж останали, продължаватъ да настояватъ, че стопанскитѣ процеси си иматъ свои вътрешни сили и принципи, които сами ги уравниосяватъ, стига властта да не ги обезпокоява съ своитѣ действия и мѣроприятия. Ако днешната криза не е още ликвидирана, то е защото тѣзи вътрешни стопански сили сж осакатени или осуетени чрезъ намѣшването на държавата въ стопанството.

Противно на либералистите, социалистическите автори поддържат, че либералистично-капиталистичното стопанство не е годно да се самоуравновесява. Нѣщо повече, ако то се остави безгранично свободно, ще ни доведе до още по-голѣми противоречия, които неминуемо ще го подкопаятъ и провалятъ. „Централизациата на срѣдствата за производство и общественитѣ форми на труда, пише К. Марксъ, достигатъ до единъ пунктъ, кждето не могатъ повече да понасятъ своята капиталистическа обвивка. Тя бива разкъсана“.¹⁾

Съмнението въ самоуравновесяващитѣ се сили на съвременното либерално-капиталистично стопанство завладя и продължава да завладява сжщо и несоциалистически писатели. Анархията на капиталистическия пазаръ, разединението и противоречията въ продуктивнитѣ сили помежду имъ, убийственото раздвоение между производство и консумация изтикаха напредъ и подчертаха органичнитѣ недѣзи на либерално-капиталистичната стопанска система и въ тѣхнитѣ очи. „Въ центъра на научнитѣ, както и на политическитѣ размишления и въ фокуса на спороветѣ, казва виенскиятъ професоръ Е. Н. Vogel, лежи, подъ натиска на страшното смущение, изпитано отъ стопанския животъ чрезъ свѣтовната война и нейнитѣ прояви, въпросътъ: трѣбва ли днешната частно-стопанска капиталистическа система изцѣло да бжде изоставена, за да се установи на нейно мѣсто една нова форма на авторитарно планоно стопанство..., или трѣбва да последва едно преустройство... За връщане къмъ поне въ Европа навсѣкжде изоставенитѣ идеали на единъ безграниченъ индивидуалистиченъ принципъ на свобода въ стопанския животъ по смисъла на познатитѣ стопанско-либерални учения отъ миналия вѣкъ, не може да става сериозна дума, поради хода на нѣщата въ следвоенното време“.²⁾

До сжщото вътрешно отрицателно убеждение идватъ и хората на ежедневиия практически животъ. Тѣ гледатъ на нѣщата такива, каквито си сж, безъ да могатъ да си служатъ съ теоретически успокоения, затова споменатитѣ противоречия въ стопанския животъ сж за тѣхъ още по-внушителни съображения, че той, стопанскиятъ животъ, не би могълъ самъ да се самоуравнovesи дори и при по-голѣми жертви отъ страна на засегнатитѣ лица. Единъ стопански режимъ, който може да произвежда за още единъ свѣтъ като днешния, но който не произвежда или унищожава произведеното, за да осжди милиони хора на тежки лишения и да остави други милиони хора безработни, като ги обрича на гладъ, мизерия и унижения, въпрѣки чувството имъ за собствено достойнство и за достойнството на труда, къмъ който тѣ се стремятъ—въ очитѣ на хората на ежедневиата практика единъ такъвъ стопански режимъ не може да бжде нито добъръ, нито отсамосебе си разбранъ, нито годенъ да се самоуравновесява на плоскостъта на общочовѣшкитѣ интереси.

Тъкмо по силата на всичкитѣ обобщени съображения, идеята за едно организиране на стопанството въ духа на обществения солидаренъ интересъ е днесъ така актуелна. Въ очитѣ на цитирания авторъ, Prof. E. N. Vogel, идеята за свободното стопанство, развиващо се само върху

¹⁾ K. Marx, Das Kapital, Bd. I. S. 691.

²⁾ Prof. E. N. Vogel, Grundzüge einer sozialorganischen Privatwirtschaftsverfassung, Berlin, 1931, S. III.

своитѣ слѣпи сили, е въ отстѣпление както въ практиката, тъй и въ стопанската наука. „Чисто индивидуалистичното, атомистично обсъждане на стопанския социаленъ процесъ е въ най-ново време изобщо въ повратъ въ научната политическа икономия. Даже онѣзи учения и школи, които споредъ философското си и идеологично възрение изхождатъ отъ индивидуалистично-субективна или отъ индивидуалистично-обективна база (особено при обяснението на икономическитѣ централни проблеми за оценка, цена и разпредѣление), и тѣ, въ съчиненията на по-новитѣ си представители, вече съвсемъ решително подчертаватъ обществено обусловената, а съ това сжщевременно и по необходимостъ органическа зависимостъ на всички стопански явления. Една решителна заслуга има тъй нареченото „универсалистично направление“ въ философията и политическата икономия, че наложи едно по-силно съблюдаване на органичнитѣ зависимости въ рамкитѣ на една стопанска цѣлостъ, макаръ че все още това схващане е въ второстепенно положение при непринадлежащитѣ къмъ универсалистичното направление лагери, било че стоятъ върху първична субективна изходна база (субективното учение за оценка и цена на различнитѣ школи на предѣлната полезностъ или субективната теория на Liefmann), било че развиватъ чисто обективни научни системи, като тѣзи на Adolf Weber, на Gustav Cassel, на Franz Oppenheimer и др., било, най-после, като моятъ най-новъ опитъ за една обществено-органическа стопанска теория“.¹⁾

Понятието за организираното стопанство се изразява съ идеята, че на мѣстото на стопанската анархия, проявявана чрезъ безразборно и спекулативно предлагане и винаги незадоволено търсене даже на блага за елементарнитѣ физически нужди на човѣка поради недостатъцитѣ на системата за разпредѣление на доходитѣ, да се осъществи едно плано-мѣрно организирано стопанство, съ цель да се разгънатъ всички продуктивни сили въ едно народно стопанство, да се поставятъ въ хармония помежду си и въ хармония съ нуждитѣ на консумацията и да се проведе едно по-равномѣрно разпредѣление на доходитѣ.²⁾

Така схващано, организираното плано-мѣрно стопанство е все още оспорвано понятие. Отъ една страна то е оспорвано предъ либералистичното стопанство, а отъ друга страна сж оспорвани различнитѣ форми, въ които то може да бжде осъществено. Второто оспорване е по-скоро въпросъ изъ практическата обстановка, първото е единъ принципиаленъ споръ. Тъкмо затова се налага едно предварително разчитане на онѣзи основни качества на либералното стопанство, които биха ни позволили да си направимъ заключения, дали то е годно да се самоуравновесява и ако евентуално е годно, съ цената на какви жертви можемъ да го получимъ.

II. Качествата на либерализма, които сами подготвятъ идеята за организираното плано-мѣрно стопанство.

1. Историческата база на либерализма.

Преди всичко, твърде поучителенъ е зародиштѣтъ на либералната стопанска идеология. Както е известно, стремѣжътъ да обхващаме и

¹⁾ Prof. E. H. Vogel, a. a. O., S. 1.

²⁾ За плано-мѣрно стопанство се заговори особено настойчиво следъ войната и по специално следъ 1929 год., когато се развири днешната криза. У насъ се писаха нѣкои нѣща по тази тема въ Списание на Бълг. икон. д-во, въ сп. Стопанска мисль и др. Никжде, обаче, въпросътъ не е слаганъ въ неговата широта.

обясняваме обкръжаващия ни свѣтъ цѣлостно и закрѣглено лежи дълбоко въ човѣшката душа. Влѣчението къмъ цѣлостно знание идва само тогава до затишие, когато съзнанието успѣе да свърже единичнитѣ познания за разединенитѣ и разхвърлени части на вътрешния или външния ни свѣтъ въ една затворена цѣлостна система отъ причини и следствия. Кждето научнитѣ познания се окажатъ недостатѣчни, идва на помощъ религията, защото въпрѣки всичко, обобщеното и последователно мировѣзрение трѣбва да овладѣе цѣлата ни мисль и всичкитѣ ни действия. Затова всички прояви на човѣшката култура въ дадена историческа епоха трѣбва да бждатъ наблюдавани подѣ едно общо и цѣлостно гледище. Сжщото е и съ либералната стопанска идеология. Ако искаме добре да я разберемъ, не можемъ да останемъ далечъ отъ господствуващитѣ за времето си общи философски възгледи и, на второ мѣсто, отъ тогавашната външна стопанско-техническа обстановка.

Либералната стопанска идеология се зароди къмъ началото на 18. вѣкъ. Тя учеше и учи, че стопанскиятъ прогресъ се носи отъ личния егоистиченъ стремежъ къмъ печалби, затова всички законодателни мѣрки сж само спѣнки за стопанския прогресъ. Свобода за избора на поминѣкъ, свобода за избора на мѣстото, кждето поминѣкътъ ще бжде упражняванъ, свобода за размѣната въ най-широкъ смисль на думата, свобода за международната търговия — свобода по всички посоки, ето паролата, която създаде и въодушевява една измежду най-стройнитѣ школи на стопанската научна мисль.

Принципътъ за безграничната свобода на стопанската дейность произтича отъ философскитѣ и политическитѣ идеи и тенденции на тогавашното време. Презъ срѣднитѣ вѣкове духовенството даваше тонъ на наука, политика, изкуство и т. н. Следъ като бѣше унищожила античната култура, църквата даваше миросгледа на готово. Това бѣше вѣрата. Самодейността бѣше подтисната, а кладата бѣше крайното срѣдство въ борбата срещу свободнитѣ прояви въ изкуството и науката. Върху основата на последователно и постоянно натрупваната материална култура се зароди, като реакция на католицизма, единъ патосъ на личната свобода. Ренесансътъ и реформацията, съ тѣхното мировѣзрение, облегнало на рационалното изследване на нѣщата, все повече изтикваха обикновенитѣ форми на животъ презъ срѣдневѣковието, все повече изтикваха миросгледа, който авторитетътъ на срѣдневѣковната църква създаде и подѣржаше. На мѣстото на аскетичната умора отъ живота идва жаждата за животъ, подхранвана отъ здравия човѣшки нагонъ за лично щастие. Да се опознае природата на нѣщата, назадъ къмъ природата; независимостъ отъ чувства и афекти, а свободно и самоувѣрено тълкуване на библията и рационално-планомѣренъ животъ — това стана идеалътъ на времето. Духовното раздвижване бѣше голѣмо и многостранно: съ Коперникъ, Кеплеръ, Галилей и Нютонъ то се обособи въ естественитѣ науки; съ Беконъ, Декартъ, Спиноза и Лайбницъ то се изрази въ една възродена жизнерадостна философия, а за практическитѣ нужди на новитѣ държавни и обществени формации то израстна чрезъ Бодинъ, Хобсъ, Гроциусъ, Пуфендорфъ и А. Смитъ изпърво до едно общо държавно учение и следъ това до политическата икономия¹⁾. Естественитѣ

¹⁾ Сrp. G. Schmoller, Gr. der allg. Volkswirtschaftslehre, 1919, T. I., S. 81.

науки откриха вътрешните закони на вселената, срещу които можем да роптаемъ или да не роптаемъ, но които не ще можемъ да отминемъ или отми́нимъ. Тѣ създаватъ и управляватъ необятната система на вселената и я движатъ въ удивителна хармония; тѣ създаватъ естествения порядъкъ. Философията създаваше сжщата вътрешно-хармонична система на душевния животъ, въ центъра на която стои естественото право на лична свобода. Едно такова схващане бѣше необходимо и за практическия животъ. Тогава „господарѣтъ“ упражняваше все още значително безотговорна власт надъ хората. Идеята за свободата можеше да се усвои между другото и когато се представи като естествено право на личността: защото е естествено право, затова не бива и следователно не може да се отнема. Не общественото положение или имущественото състояние на лицата сж мѣродавни за свободата имъ, а естественото право на личността за свобода. Държавната властъ, който и да е обремененъ съ нея, следва да прави всичко, което е необходимо за гарантиране на индивидуалната свобода. Така личната свобода въ цѣлата си разновидност и разноцвѣтностъ стана господствуващо и ръководно правило въ обществената мисълъ. Тукъ се включваше и идеята за стопанската свобода; тя се разви като издѣнка на философския индивидуализмъ и политическия либерализмъ.

Отъ друга страна и успоредно съ това, както естественитѣ науки обясняватъ всичкитѣ комплицирани форми и движения на вселената чрезъ най-проститѣ основни прояви на материята, както философията обяснява сложния душевенъ миръ на хората чрезъ най-обикновенитѣ и най-прости прояви на човѣшката душа, тъй и либерализмътъ пожела да подведе стопанскитѣ явления подъ знака на опростения принципъ за свободното действие на индивидитѣ, развивани върху смѣтката за лични облаги. Държавата не бива да се мѣси въ стопанскитѣ отношения между хората, защото личниятъ стремежъ на всѣко лице за печалба ще създаде обществената хармония. Тя не бива да спѣва процеситѣ на тази хармония, която ще се осществява толкова по-добре, колкото сжщата (държавата) стои по-настрана отъ свободнитѣ действия на лицата: тя трѣбва само да пази реда и спокойствието въ обществото, поради което и бѣше наречена „нощенъ пазачъ“. Отъ своя страна и тѣзи, макаръ и вече ограничени, действия на държавата могатъ да бждатъ въ духа на естественото право, само когато не бждатъ съблюдавани каквито и да сж стопански и социални групи споредъ тѣхнитѣ материални интереси и връзки. Лицата трѣбва да бждатъ третираны като лица. Така се създаде чисто политическото представителство въ парламентитѣ въ лицето на новоизрасналитѣ политически партии, на мѣстото на съсловнитѣ групи. Партиитѣ трѣбваше да заличатъ кастовитѣ или съсловнитѣ права, за да въздигнатъ естественото право на личността.

Интересъ представлява и тогавашното стопанско състояние. Откритването на Америка даде възможностъ за единъ непрекъснатъ притокъ отъ злато и сребро за Европа. Новоустройваната държава се нуждасе отъ пари за създаваната постоянна армия, за новото сждопроизводство, за зараждащата се държавна учебна система и пр. Тя можеше да си набави необходимитѣ пари чрезъ внасяно злато изъ Америка, или чрезъ активенъ търговски балансъ. Затова всѣка държава се стремѣше къмъ възможното най-голѣмо експлоатиране на своя контрагентъ въ външната

търговия. Кждето този контрагентъ не се поддаваше, идваше на помощ войната. Най-близката целъ на войнитѣ бѣше да се завладѣятъ по-голѣми области и пѣтищата до тѣхъ. Времето отъ 15. до 16. вѣкове бѣше заето съ непрекъснати войни на Холандия, Англия и Франция срещу Испания; на Англия срещу Холандия и Франция; на Франция срещу Англия и Холандия. Особено оживено е било военното проявление на Англия. „Следъ 16. вѣкъ тя е водила изключително търговски войни и е използвала своето изключително морско владичество да вреди на конкурентитѣ си и то не само на тѣзи, които се намиратъ въ война, а и на неутралнитѣ“.¹⁾ И законодателството на Елисавета и Кромвелъ, отъ своя страна, целяха окончателно да обособятъ Англия въ една здрава национално-стопанска общностъ. Забраната за износъ на вълна и за вносъ на вълнени произведения услужваше на вълнено-текстилната индустрия. На ощетяването чрезъ тази забрана земедѣлие се даваха експортни премии, а по-късно се налагаха вносни мита върху пшеницата. Навигационниятъ актъ закрепваше английската флота. Но създадената голѣма индустрия и силна търговска флота можеха да продължаватъ да добиватъ облаги, ако всичкитѣ налични спѣнки на вътрешната и особено на външната търговия бждатъ премахнати. Отъ това гледище вече трѣбваше да се застъпва каузата на стопанската свобода. Сѣщо и вноситѣ мита трѣбваше да бждатъ премахнати. Срещу тѣхъ се обявиха индустриалцитѣ, понеже се надяваха да намалятъ производственитѣ си разноски. Срещу тѣхъ се появи и работничесвото, понеже се надѣваше да подобри прехраната си съ получаванитѣ заплати. И отъ това гледище, следователно, се застъпваше каузата на стопанската свобода.

Не по-малко интересни сж и тогавашнитѣ порядки въ държавната администрация. Имаме предвидъ английската държавна администрация, кждето се създаде либералната идеология. Тя е била затѣннала въ разложение и корупция.²⁾ Поради това, проявявала е и елементарна неспособностъ да се справя съ задачитѣ си. Щетитѣ отъ некадърната администрация и загубитѣ отъ разложението и корумпирането ѝ могатъ да се отстранятъ чрезъ ограничаване на държавната проява. Отъ тука идва още единъ новъ гласъкъ къмъ стопанската свобода на личността. Колко решаващо за възходящия либерализъмъ е било конкретното състояние на администрацията и колко конкретни сж били подбудитѣ на либералната школа, личи отъ обстоятелството, че класицитѣ — либералисти се обявяватъ за държавната флота, кждето работитѣ вървѣха добре, въроятно защото бѣше стегната още отъ времето на Кромвелъ.

Надѣвамъ се да е станало достатъчно ясно, че либерално-индивидуалистичната стопанска идеология израстна върху конкретнитѣ нужди на времето като въплотяваше идеитѣ на философския мирогледъ на времето си и особеноститѣ на конкретното стопанско и политическо състояние. Тази идеология израстна по сѣщия начинъ, както сж израствали много други идеологии и както ще израстватъ бждащитѣ. И всичкитѣ иматъ една участъ: да отстъпятъ мѣстото си, когато философскиятъ мирогледъ и стопанското и политическо положение сж ги изпреварили.

¹⁾ L. Brentano, въ Handbuch der Politik, 1921, Bd. 4. S. 292.

²⁾ Prof. M. E. Robinson, Public Finance, London 1922, P. 17.

2. Логическият предпоставки на либерализма.

1. Стопанската свобода се проявява въ свободното разполагане и движение на капиталитъ и въ свободното разполагане и движение на труда. Въ това отношение лицата се ръководят единствено отъ егоистичната си смѣтка за печалби, като кръстосватъ пазаря на размѣната въ процеса на свободната конкурентна борба помежду си. Последната е слѣпата сила на стопанския порядъкъ. Впрочемъ, трѣбва да се каже, че, споредъ либералната теория, конкуренцията не държи нѣщата въ най-доброто имъ положение за всѣки отдѣленъ моментъ, а само се твърди, че конкуренцията възстановява стопанския оптимумъ отъ гледището на по-продължително време. Съ други думи, конкуренцията причинява едно непрекъснато развитие на стопанскитъ сили съ наклонение къмъ стопанско уравновесяване, безъ да може да стигне и да спре до него. Това наклонение се изразява въ разпредѣлението и движението на продуктивнитъ сили (трудъ и капиталъ) къмъ потребноститъ на консумацията и е полезно за всички лица, участници въ стопанскитъ процеси. Въ този си тонъ либерализмътъ се проявява въ формата на една универсална хармония.

Когато нѣкои производствени предприятия се окажатъ нерентабилни, понеже не сж се нагодили къмъ нуждитъ и покупателнитъ възможности на консуматоритъ, капиталътъ ги напуща, за да се прелѣе другаде. Останалитъ предприятия отъ сжщия браншъ ще могатъ да пласиратъ производството си по рентабилни цени, понеже сж вече по-малко на брой, а предприятията отъ бранша, къмъ който сж се прелѣли свободнитъ и освободени капитали, ще бжде наводненъ, поради което продажнитъ цени на стокитъ му ще паднатъ, за да бжде пласирано увеличеното производство. По този начинъ се очертаватъ контуритъ на идеята за изравнение на печалбитъ. То пъкъ може да стане не само чрезъ незабавното изтегляне на капитали отъ едни предприятия и насочването имъ къмъ други — това е чисто спекулативната страна на въпроса — а и чрезъ опити да се рационализира техническия процесъ на производството въ широкъ смисълъ на думата, за да се спестятъ по-голѣми или по-малки части отъ разносикитъ. Последното създаде идеята за рационализиране и организиране на стопанското предприятие. Промисляването върху калкулациитъ стана мобилизационенъ планъ за конкурентна борба, който по необходимостъ водѣше къмъ планомерно организиране на продуктивнитъ фактори земя, трудъ и капиталъ. По този начинъ се осъществяваха формитъ на стопанския прогресъ. Въ края на краищата производството въ неговата цѣлостъ стои подъ господството на най-евтината калкулация на костуемата стойностъ. Къмъ нея е наклонена продажната цена.

Сжщо такива сж условията и резултатитъ на свободното разполагане съ трудовитъ сили и тѣхното свободно движение отъ едни предприятия въ други и отъ едни мѣста въ други. Понеже трудътъ е едно комплементарно благо (безъ него капиталътъ не може да действа), то всички предприятия ще се стремятъ да задържатъ работницитъ си, като имъ предложатъ сжщата по-висока надница, каквато имъ се обещава другаде. Ако това наклонение за изравнена работническа надница не се направи доброволно отъ работодателитъ, работницитъ ще го предизви-

катъ сами: ще напуснатъ едни предприятия, за да се пренесатъ въ други. Останалитъ предприятия отъ напуснатия браншъ ще иматъ възможностъ да повишатъ надницата, понеже конкуренцията имъ е намалена. Предприятията отъ наводнения браншъ ще понижатъ надницата, понеже конкуренцията имъ ще бжде засилена. По сжщия начинъ може да се причини движение на работницитъ отъ една държава въ друга.

Работницитъ могатъ да бждатъ принудени да напускатъ едни предприятия и поради машинизираното рационализиране на сжщитъ. Не ще и дума, че въвежданитъ машини ще замѣстятъ и измѣстятъ чувствителенъ брой работници. Не бива, обаче, да се тревожимъ, че измѣстенитъ работници ще бждатъ сполетени отъ нещастие, казва либерализмътъ, понеже слѣпитъ стопански сили услужватъ и на тѣхъ. Машинизирането на предприятията предполага засилено производство на машини: тамъ ще бждатъ ангажирани освободенитъ работници. Независимо отъ това, машинното производство ще стане по-евтино, защото иначе замѣстването на работнически трудъ съ машини не би се направило и защото иначе не би се пласирало по-голѣмото производство на машинитъ. Отъ тука произлизатъ други облаги за първоначално освободенитъ работници. Първо, увеличеното производство въ машинизирани предприятия ще наложи ангажирането на още малко работници. Второ, поевтиненото машинно производство ще облекчи консуматоритъ: отъ тукъ нататкъ тѣ ще харчатъ по-малко пари за сжщитъ стоки. Съ освободенитъ си пари консуматоритъ ще засилятъ покупкитъ на други стоки. Това значи, че производството имъ трѣбва да се увеличи, което, отъ своя страна, може да се изпълни чрезъ приемане на нови работници. Въ края на краищата, хора безъ работа нѣма да останатъ, стига да искатъ да работятъ. Както Prof. A. Löwe сполучливо забелязва, класическиятъ либерализмъ не можеше да не дойде до такива заключения, защото тогавашната стопанска и социална обстановка го караше безрезервно да вѣрва въ непрестанния разцвѣтъ и прогресъ на стопанството.¹⁾

Сжщо и консуматоритъ, на свой редъ, добиватъ облаги отъ свободната конкуренция. Когато тѣ увеличаватъ търсенето на нѣкои стоки, ценитъ на сжщитъ ще се повишатъ. Когато ценитъ на едни стоки имъ се видятъ високи, тогава или ще намалятъ покупкитъ си, или ще купуватъ стоки отъ други предприятия—било които произвеждатъ сжщитъ стоки, било които произвеждатъ сурогатни стоки. Тогава първиятъ видъ предприятия трѣбва да намалятъ ценитъ си, за да ги приспособятъ къмъ покупателнитъ възможности на консуматоритъ. Ако нѣкои отъ тѣзи предприятия не могатъ да понесатъ намалената цена, ще се трансформиратъ въ другъ видъ производства, за тѣхъ по-рентабилни, тъй че въ първоначално засегнатия браншъ ще останатъ по-напредналитъ предприятия.

Сжщитъ съображения ржководятъ консуматоритъ и когато имъ се предложи по-лошокачествена стока. И движенията въ производството сж сжщитъ.

Трѣбва да се признае, че така построената индивидуалистично-либерална система е издържана. Тя има и голѣми заслуги както за стопанската наука, тъй и за практическия животъ. Либерализмътъ пръвъ създаде днешната самостоятелна наука за стопанството, съ самостояте-

¹⁾ Prof. A. Löwe, въ *Kapitalbildung und Steuersystem*, 1930, S. 77.

ленъ обектъ народното стопанство. Науката трѣбва да изследва процеситѣ му независимо отъ други нестопански факти и съображения, за да установи закономѣрноститѣ му. Стопанскитѣ явления биватъ изучавани чрезъ чисто икономическитѣ понятия трудъ, капиталъ, земя. Тѣзи стопански фактори се свързватъ помежду си чрезъ неизбежното и студено посрѣдничество на пазарнитѣ цени. Човѣшкитѣ действия ставатъ понятни изключително като пазарно-размѣни действия. И наистина, при свободната игра на слѣпитѣ сили на конкуренцията стопанскиятъ предприемачъ може да си състави представа за предстоящи резултати много по-скоро и много по-точно, отколкото ако стопанскитѣ явления сж подхвърляни и на неочаквани външни политически въздействия. Така напримѣръ, увеличаватъ ли се наемитѣ, растатъ строежитѣ; нормиратъ ли се ценитѣ, продуктитѣ изчезватъ отъ пазаря; увеличи ли се предприемаческата печалба, влоговетѣ въ банкитѣ се изтеглятъ, за да се инвестиратъ въ акции и пр.

Либерализмътъ плати данъка си и на практическия животъ. Екстензивното и рутинерно сръднєвѣковно стопанство, водено мудро и безъ енергия и ентузиазъмъ, не предлагаше никакъвъ стопански, социаленъ и политически прогресъ. То трѣбваше да се раздвижи, за да се разработи буренясалата стопанска цѣлина. Затова бѣше необходима интензивна стопанска енергия, интензивна инициатива. Тя бѣше необходима безредно и необуздано. Предприемчивата човѣшка воля трѣбваше да се впуска тукъ и тамъ стрѣглаво. Порядъкътъ въ свободнитѣ инициативи бѣше излишенъ, защото имаше мѣсто за всички. Тѣкмо стопанскиятъ безпорядъкъ, въ случая, бѣше творчески, защото не биваше да се губи време и теренъ: всѣки можеше да печели всѣкжде, стига да започва веднага и безъ много пресмѣтания. Само непредприемчивитѣ лица не можеха да печелятъ, но това си е тѣхна вина. Тѣ носятъ и отговорноститѣ за своята неволя и нищета.

Това напрегнато стопанско творчество даде възможность, отъ своя страна, за бързото увеличение на населението: благосъстоянието позволява да се засилятъ ражданията и намалява умиранията.

И тѣй, да си припомнимъ, логическитѣ предпоставки на стопанския либерализъмъ сж: 1) свободната конкуренция, която осъществява стопанската хармония; 2) свободното движение на капиталитѣ и труда, съ цель да се постигне по-голѣма печалба и 3) пресмѣтливото организиране на частното предприятие, съ цель да се подобри калкулацията му. Въ интересъ на работата ни е да се опитаме да си уяснимъ, дали тѣзи логически предпоставки сж останали още съвмѣстими съ по-къснитѣ фази на самото либерално стопанство. За цельта ще трѣгнемъ пакъ отъ частното стопанство, защото безъ опознаване на неговата структура и динамика не ще можемъ да поставимъ народно-стопанскитѣ закономѣрности въ правилно освѣтление.

Либералната конкуренция, логически погледнато, може да съществува при следнитѣ две неизбежни условия: първо, безгранично голѣмо число конкуриращи се предприятия, за да предлагатъ безкрайно малки количества стоки и второ, една безгранична, въ всѣки случай, практически казано, една сравнително голѣма еластичность на конкуриращитѣ се производства, за да се позволи движението на капиталитѣ и труда.¹⁾

¹⁾ Ср. Prof. M. R. Lehmann, „Das Preis—und Kostenproblem der modernen Wirtschaft“ въ *Annalen der Betriebswirtschaft und Arbeitsforschung*, 1930, Н. 2.

Подъ еластичностъ на производството (на предлагането, казано въ по-широкъ смисълъ на думата) разбираме способността на предприятието да ограничава или увеличава производството си, или да се преобразува безъ загуба.

Въ такъвъ случай следва да се запитаме: какво е състоянието и каква е организацията на разноснитѣ на предприятията и каква степенъ на еластичностъ позволяватъ тѣ, за да се прояви либералната конкуренция? Още тука можемъ да кажемъ, че нито днешнитѣ предприятия сж безкрайно многобройни, нито еластичността на производството е сравнително голѣма. Било е време, когато тѣзи либерални условия сж сжществували, но днесъ тѣ сж подкопани отъ самия либерализъмъ. Ще се опитае да се изяснимъ.

Различнитѣ производствени разноски проявяватъ различенъ характеръ и различно влияние върху костумата стойностъ на произведенията, а следователно и върху доходността на предприятието. Отъ гледище на предприятието трѣбва да различаваме постоянни разноски, пропорционални разноски и непропорционални разноски. За случая, последниятъ видъ разноски не ни интересува.¹⁾ Постояннитѣ разноски оставатъ сжщитѣ, независимо отъ това, дали предприятието е въ действие по-дълго или по-кратко време и дали произвежда повече или по-малко продукти. На първо мѣсто между този родъ разноски стоятъ погашенията и амортизациитѣ на машинитѣ, сградитѣ и пр. Пропорционалнитѣ разноски се увеличаватъ или намаляватъ съ увеличеното или намалено производство. На първо мѣсто между тѣхъ е работническата надница. Ако пресмѣнемъ постояннитѣ и пропорционалнитѣ разноски върху единица произведена стока, ще видимъ, че постояннитѣ разноски ставатъ дегресивни (колкото по-голѣмо е производството, толкова по-малко се падатъ на единица стока), а пропорционалнитѣ разноски оставатъ постоянни. Това обстоятелство не е можело да не привлѣче вниманието на рационално организираната либерална калкулация. Отъ тука започва и структурната промѣна въ предприятията. Производственитѣ предприятия „иматъ смѣтка“ да се машинизиратъ, защото ще промѣнятъ структурата на разноснитѣ си: отъ постоянни за всѣка единица продуктъ, каквито сж надницитѣ, ще станатъ дегресивни, каквито сж погашенията и амортизациитѣ на машинитѣ. Сжщитѣ предприятия „иматъ смѣтка“ да използватъ цѣлия капацитетъ на машинното си снаряжение, за да „наситятъ“ дегресията на разноснитѣ си.

Но тъкмо тѣзи „смѣтки“ довеждатъ до други последици. Машинизираното предприятие става по-слабо еластично, а именно това противоречи на либералната теория. Предприятието „нѣма смѣтка“ да намалява производството си, защото постояннитѣ машинни разноски ще ставатъ прогресивни за всѣка единица отъ намаляваното производство. То „нѣма смѣтка“ и отъ преобразуването си, защото не може да го направи безнаказано, тъй като машинитѣ се изготвятъ и инсталиратъ за опредѣлено производство. Иначе механизацията на производствения процесъ би била невъзможна. Следователно, би могло да се каже, че еластичността на производството, която е логическа предпоставка на либерализма, е обратно

¹⁾ Тази материя е изчерпателно разгледана отъ Н. Peiser, „Der Einfluss des Beschäftigungsgrad“, Berlin, 1929.

пропорционална на капиталовото интензифициране на предприятието, наложено от самия либерализъм.

По същия начин се извеждат и други критични възражения спрямо либералната теория за конкуренцията, че същата карапазартната цена да гравитира около костюемитъ разноси на най-евтиното предприятие. Разбира се, не може да се твърди, че тази тенденция е отстранена, но, както умѣстно забелязва Prof. Lehmann¹⁾, на практика не става дума толкова за наличието на такава тенденция, колкото за гжстотата на нейнитъ появявания. Prof. Lehmann иска да каже, че пазаартната цена и костюемата стойност се срѣщатъ все по-рѣдко, понеже последната се промѣня и движи по-бавно, тъкмо защото голѣмата частъ отъ разносикитъ произлизатъ отъ машиннитъ и други постоянни инвестиции. Промѣнитъ на костюемата стойностъ зависятъ отъ времетраенето и времеползуването на постояннитъ инвестиции. Колкото по-голѣми сж тѣзи инвестиции, толкова по-бавна е промѣната на костюемата стойностъ, затова, колкото по-голѣми сж предприятията (значи, колкото по-машинизирани сж тѣ), толкова по-голѣми усилия правятъ за задържане на постоянни цени, или поне на цени надъ костюемата стойностъ, и толкова повече успѣватъ. Колкото по-голѣми сж предприятията, или колкото по-обединено предлагане правятъ, толкова натискътъ и влиянието имъ върху пазаартната цена сж по-голѣми, толкова по-чувствително същата стои надъ костюемата стойностъ. Твърде често се срѣща и обратното положение, когато пазаартната цена остава дълго време подъ костюемата стойностъ на много отъ включенитъ въ размѣната предприятия. Разсжждаваме по следния начинъ: Колкото по-голѣмо е предприятието, толкова по-голѣма възможностъ има да изживѣе известни критически периоди, свързани съ загуби, понеже спирането на производството ще причини още по-голѣми загуби подъ формата на погашения и амортизации за машинната инсталация. Трѣбва да изтече дълго време, докато много отъ тѣзи предприятия се преобразуватъ или умратъ подъ тежестта на загубитъ си. Едва тогава общото производство отъ дадения браншъ ще намалѣе и едва тогава останалитъ предприятия могатъ да получатъ по-висока цена, гравитираща къмъ костюемата имъ стойностъ. Отъ пресмѣтането на таква евентуалностъ се дава още единъ „либераленъ“ импулсъ къмъ рационално машинизиране и капиталово оедряване на предприятието, и следователно къмъ неговата по-слаба еластичностъ. Въ единия и въ другия отъ разгледанитъ случаи протичатъ дълги интервали отъ време, когато пазаартната цена не се наклонява къмъ костюемата стойностъ на най-евтиното предприятие, а се застоява надъ или подъ нея. Въ единия и въ другия случай, следователно, костюемата стойностъ остава безъ значение. Можемъ ли тогава да не дойдемъ до заключението, че авторитетътъ на слѣпитъ регулативни сили на конкуренцията е опороченъ?

Къмъ същото заключение ще дойдемъ и ако тръгнемъ по другъ пътъ. Ако си припомнимъ, какъ либералистичниятъ принципъ за икономия на разносикитъ (дегресивни разноси) води къмъ идеята за машинното оедряване на предприятието, ще ни стане ясно, защо, при равни други условия, едритъ предприятия превъзхождатъ дребнитъ. По-голѣмото наличие на капиталъ е единъ сериозенъ факторъ въ конкурентната борба. Неговиятъ

¹⁾ а а О., S. 163 ff.

натискъ изважда по-слабитѣ предприятия отъ строя. На повърхността на стопанския животъ оставатъ все по-едритѣ предприятия. Въ други случаи, когато нито едно отъ конкуриращитѣ предприятия не притежава оптимално разположение на продуктивнитѣ си сили (пълна симетрия между количествата на труда, капитала и земята), или когато изходътъ отъ конкурентната борба е неизвестенъ, или, най-после, когато самата конкурентна борба е изтощителна, въ конкуриращитѣ предприятия се заражда идеята за монополни споразумения. Тя е само едно продължение на либералната идея за организирано производство вътре въ предприятието. Обединеното производство и предлагане задържа една пазарна цена, независима отъ костумата стойностъ на най-евтино предприятие: костумата стойностъ пакъ остава безъ значение. Монополнитѣ тенденции сж подкърмени и отъ самата структура на разносикитѣ. Постояннитѣ (машиннитѣ) разноси отъ гледище на предприятието ставатъ толкова по-дегресивни за всѣка единица стока, колкото по-пълно е използванъ капацитетътъ на машинната инсталация, и ставатъ толкова по-прогресивни за всѣка единица стока, колкото производството е по-ограничено. Не ще и дума, че при единъ по-голямъ или по-малкъ брой едри предприятия и при господстващата система за разпредѣление на доходитѣ, голѣма частъ отъ производството имъ не ще бжде купувано. Въмѣсто да произвеждатъ и пълнитъ магазинитѣ си, либералната теория учи сжщитѣ предприятия да намалятъ производството си. Тъкмо едно такова намаление, обаче, води къмъ прогресивни разноси, загубата отъ които не всѣкога бива компенсирана отъ свободната пазарна цена. Въ такива случаи засегнатитѣ предприятия се споразумѣватъ да поддържатъ една монополна цена, значително надъ свободната пазарна цена, за да компенсиратъ прогресивнитѣ си разноси.

Но, ако идеята за рационално организиране на производството е либералистична, то монополнитѣ образувания противоречатъ на тази идея, защото отдѣлнитѣ предприятия не чувствуватъ вече предишната настойчива нужда отъ такова голѣмо и пресмѣтливо организационно напрежение. Освенъ това, ако идеята за организираното влияние върху пазарната цена е чисто либералистична, и ако въ своя естественъ развой тя избуява въ идеята за организиранитѣ монополни образувания, то последнитѣ, отъ своя страна, спѣватъ кракъ на слѣпитѣ регулативни сили на свободната конкуренция. Можемъ да си представимъ случаи, когато дадена стока се произвежда и предлага само отъ едно едро предприятие или отъ едно монополно обединение на нѣколко предприятия: конкуренцията е отстранена, макаръ че самиятъ либерализъмъ я въздигна до справедливъ регулаторъ въ отношенията между производство и консумация.

Либерализмътъ въ стопанството се подкопава самъ и въ други отношения. Като въздигна стопанската свобода до единствено патетично условие, либерализмътъ освободи обезправенитѣ при срѣдновековнието хора отъ заблудението, че тѣ сж обречени по рождение на своето безправие и своята нищета. Работникътъ е науменъ да се стреми къмъ сжщото стопанско благосъстояние, както всички други хора. Науменъ е още да смѣта, че само печалбата и капиталътъ го дѣлятъ отъ състоятелнитѣ лица, а не нѣкакви права и привилегии на сжщитѣ по рождение и поради общественото имъ положение. Разликитѣ между хората

иматъ божественъ произходъ, а само стопански. Въ замѣна на това, естественото израждане на либералната пазарна конкуренция отне възможноститѣ на много хора не само да печелятъ, но и да намиратъ поминѣкъ. Възпѣваната стопанска свобода остава непреодолима прѣчка за поминѣкъ на по-несѣстоятелнитѣ хора, поради което свободата за стопанска предприемчивостъ изби въ свобода за гладна смъртъ. Либерализмътъ за универсална обществена хармония стана либерализъмъ на противоречията. Така се зароди широкиятъ социаленъ въпросъ, презъ призмата на който стопанскиятъ либерализъмъ изглежда изроденъ и неудържимъ.

3. Отрицателнитѣ социални прояви на либерализма.

Либерализмътъ се гради върху предположението, че стопанската дейность на хората се урежда само отъ стопански пресмѣтания и интереси и че хората иматъ само стопански съображения и смѣтки. Въпрѣки това, има случаи, кждето и за него самия взематъ участие и нестопански моменти. Ако слѣпитѣ стопански сили бѣха предпочитани заради хармонията, която ще създадатъ, то негласно се признаваше, че хармонията е една справедливостъ. Иначе човѣшкиятъ духъ нито би я възприелъ като идея, нито би се въодушевявалъ отъ нея. Но понятието справедливостъ не е стопанска, а етическа величина. Значи и либерализмътъ допуска общочовѣшки етически съображения, но безъ да ги признае гласно и да ги допусне открито да участвуватъ въ умозрителнитѣ му построения. И това премѣлчаване е съ право отъ негово гледище, защото еднѣжъ каже ли се *а*, не може да не се каже и *б*, само че тогава цѣлата система би взела другъ видъ. И наистина, докато философскиятъ либерализъмъ се изгради като една система за въздигане, освежаване и зачитане на човѣшката личность предъ посегателствата на околнитѣ хора срещу правото и щастieto ѝ, стопанскиятъ либерализъмъ се абстрахира отъ духовната участъ на хората. Либерализмътъ остана една стопанска теория въ безвъздушно пространство, макаръ че отъ гледището на наука и практика стопанството е една отъ проявитѣ на човѣшкия духъ и може да бжде изчерпателно обяснено само подъ освѣтлението на цѣлокупната човѣшка личность. Стопанството не е самоцель, а само едно частично стѣпално подемане къмъ всестранното създаване и проявление на човѣшката личность съ всичкитѣ ѝ духовни и физически качества и нужди.

Създаването и проявлението на човѣшката личность става въ обществото, кждето се срѣщатъ всички срѣдства, съ които личността си служи. Всичкитѣ тѣ сж насочени, следователно, къмъ една и сжща цель и могатъ да я достигнатъ, само когато не си противоречатъ. Подобно срѣдство е и обществената организация въ формата на държавата. Ако признаемъ наличността на държавата и необходимостта отъ нея, не можемъ да не признаемъ и условията за нейното сжществуване. Основното условие за сжщата е обществениятъ духъ въ нейна полза и обществениятъ порядѣкъ. Стопанската проява е само една отъ странитѣ на този многожѣльникъ, който наричаме общественъ порядѣкъ и тъкмо затова трѣбва да бжде симетрична съ другитѣ страни на многожѣльника, за да бжде той правиленъ — за да се осжществи хармонията, както либералиститѣ се изразяватъ. Но ако либералиститѣ допуснатъ участието на държавата за изграждането на обществената хармония (което ще рече и на стопанската, защото тя е само частъ отъ обществената), тогава стопанската система

нѣма да бѣде либерална. Отъ друга страна, либералиститѣ не отиватъ до край да отрекатъ държавата, като ни препоръчатъ едно бездържавие. Напротивъ, често се обръщатъ къмъ нея за съдействие и помощъ, а често одобряватъ много отъ нейнитѣ действия. Отъ това следва, че и самиятъ либерализмъ уважава и щади авторитета на държавата. Нѣкои либералисти отиватъ дори до тамъ, че въздигатъ демократичното управление на държавитѣ като изразъ на стопанския либерализмъ. Споредъ L. Mises понятието стопански либерализмъ и демократично парламентарно управление сж адекватни.¹⁾ Но именно и тука се проявява едно вътрешно противоречие. Ако допуснемъ, че либералното правителство ще наложи либерализма, то не е вече либерализмъ. Сжщо либерализмътъ не може да си създаде голѣми и силни водители, понеже тъкмо по този начинъ либерализмътъ ще бѣде заобиколенъ. Да се опитаме да разберемъ, какъ по-нататкъ либерализмътъ се прояви спрямо нуждата за общественъ порядъкъ и спрямо авторитета на държавата.

Неумолимата логика на либерализма не въдвори идеализираната и желана обществена хармония. Организираниятъ набѣгъ къмъ печалба, преследванъ по пѣтя на свободната конкуренция, създаде диктатура на едритѣ капиталистични предприятия срещу нищетата на работници, консуматори и държава. Полето за прилагане на стопанската инициатива не бѣше безгранично, затова много отъ по-младитѣ стопански дейци нѣмаше кжде и какво да започнатъ, колкото и даровити да бѣха. Нѣмаше и какъ да почнатъ, защото създаденитѣ и натрупани капитали гарантираха предимство на собственицитѣ си. Колкото по-голѣми бѣха капиталитѣ въ едно предприятие, толкова по-голѣми бѣха и печалбитѣ му; защото толкова по-скоро и по-пълно можеха да бждатъ проведени както машинизирането, тѣй и принципътъ на дегресивнитѣ разноси, затова и толкова по-ограниченъ оставаше теренътъ за по-дребнитѣ предприятия. Наистина, не сж рѣдки случаетѣ, когато капиталистически предприятия пропадатъ, но това се отнася до ролята на лицата, не до ролята на капиталитѣ сами по себе си. Така, полека-лека отъ фронта на конкуренцията сж изключвани едно по едно дребнитѣ предприятия; изключвани сж сжщо и лица, които нѣматъ капитали. Отъ тука започватъ общественитѣ сътресения на либерализма.

Последователното пропадане на многобройнитѣ дребни и едри предприятия подъ тежестта на конкуренцията ошети и тѣхнитѣ кредитори. Стопанствата на последнитѣ се разсипаха, а кредитната система търпѣше чести смущения.

Конкурентниятъ нагонъ за печалби удари, на свой редъ, и консуматоритѣ. Едрото предприятие е рентабилно при пълненъ капацитетъ, а голѣмото количество стока може да бѣде по-скоро пласирано, когато качеството ѝ е по-слабо. Така качеството, което бѣше основата на срѣднѣвѣковното стопанство, отстъпва мѣстото си на масовото количество. Разбира се, че и сега консуматоритѣ биха предпочитали по-доброкачествената стока, но когато тя е по-скъпа и когато самитѣ тѣ иматъ по-ограничени доходи, именно поради либерално-капиталистичната стопанска структура, ще се принудятъ да купуватъ по-недоброкачествената. Консуматоритѣ биваха ощетявани и чрезъ сравнително по-високата цена на монополистичнитѣ единични предприятия или монополни обединения.

¹⁾ Cp. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 1928, S. 382-395.

Машинизирането на производството създава следъ себе си милиони безработни. Само по себе си машинизирането е едно отъ голѣмитѣ и благодатни постижения на човѣчеството, но докато къмъ него не бѣде приспособена и една подходяща обществена система за разпредѣление на доходитѣ, то ще навѣва страхъ и ужасъ предъ утрешния день въ миллионната работническа армия. Препорѣчаното отъ либерализма свободно движение на безработнитѣ да търсятъ препитание отъ едно мѣсто на друго е фикция, защото и „другитѣ мѣста“ сѣ заети отъ машинитѣ. То е и безполезно, защото докато се намѣри или открие другото мѣсто, както либерализмътъ успокояваше, душата на безработнитѣ нѣма да бѣде на земята. Независимо отъ това, едно бездушно и глухо блуждаене на върволицитѣ безработни би разкжсало общественитѣ връзки и би подкопало моралнитѣ и физическитѣ основи на семейството и държавата.

Отъ друга страна, надницитѣ и другитѣ условия за работническия трудъ (работенъ день, хигиена на труда, отпуски и пр.) сѣ сжщо елементи на калкулацията. Свободната конкуренция ще ограничава и тѣхъ, тъй че и задържанитѣ на работа работници нѣма да разбератъ нищо отъ либералистичната хармония. Тя си остава само едно прикритие на абстрактната либерална теория за постоянно растящитѣ облаги на едриятъ капиталъ.

За да отбегнатъ срещата съ подобни въпроси, либералиститѣ се стремятъ да застанатъ само на плоскостъта на производството. И действително, абстрактната либерална теория успѣва да докаже, че когато бждатъ пожертвувани интереситѣ на маса производители, работници и консуматори въ процеса на „свободната“ конкуренция, останалитѣ живи и затова облагодетелствуванни едри предприятия биха дали единъ по-голѣмъ общъ националенъ продуктъ, понеже всѣко едно отъ тѣзи едри предприятия ще произвежда повече, когато замѣсти работницитѣ съ машини, и когато използва пълния капацитетъ на тѣзи машини. Сжщата теория може да доказва, че едно нелиберално стопанство ще даде по-слабо производство, но кой може да убеди пропадналитѣ и обеднѣли производители, работници и консуматори, че именно тѣ трѣбва да жертвуватъ интереситѣ си заради другитѣ, още повече, че самъ либерализмътъ въздига ше стопанския егоизъмъ до вѣтрешенъ законъ на стопанскитѣ отношения? Ако интересътъ на едни хора трѣбва да бѣде жертвуванъ за абстрактната хармония на обществото, която е неразбираема за разума на оцетенитѣ лица, защото тѣ самитѣ виждатъ, че биватъ оцетявани за смѣтка на други лица като тѣхъ, то защо да не се жертвуватъ интереситѣ именно на тѣзи други? Независимо отъ това, ако либералното стопанство е въ състояние да произвежда повече, то цѣлото ли производство достига до предназначението си — консумацията? Тѣкмо егоистичниятъ интересъ на предприемачитѣ ги кара да унищожаватъ хиляди тона стоки. Съ това се унищожаватъ и вложениятъ въ тѣхъ капиталъ и трудъ, въпрѣки че либерализмътъ е школа на рационалната пестеливостъ. По нататѣкъ ще се спремъ на въпроса, дали едно планомерно организирано стопанство не би дало по-голѣмо общо производство отъ либералното. Сега говоримъ само за социалнитѣ злини на последното.

Много либералисти изтъкватъ, че въпрѣки всичко днесъ работникътъ е по-добре поставенъ даже и отъ нѣкогашнитѣ фараони (Prof. L. Mises). Действително, тази заслуга на либералния капитализъмъ не може да се отрече, но тя съ нищо не успокоява съвременния работникъ, въ

широката смисъл на думата. Тя е едно изумувано отплесване на проблемата. През времето на фараонитѣ, а и много по-късно господствуваше вѣрата въ божествения произходъ на едни хора и примирението за придобитото по рождение безправие на други. Либерализмътъ изгради другъ моралъ, че всички хора сж свободни въ стопанскитѣ си действия и именно чрезъ тѣхъ трѣбва да създаватъ личното си благополучие. Тъкмо затова никой работникъ не се сравнява съ фараонитѣ, а съ съвременниците си, съ които той е въ стопанско състезание. На тази база наблюдавано, противоречието е повече отъ очебийно. Именно по силата на тѣзи съображения се създаде и социалниятъ фронтъ срещу либералния капитализъмъ.

Отъ либералистичната стопанска философия загуби и самата държава, загуби и народа въ неговата цѣлостъ. Държавата бѣше сведена до единъ обикновенъ договорителъ съ поданицитѣ си, които, поради това, се смѣтаха въ правото си да я надхитрюватъ и дори измамватъ, понеже я третираха не като единъ върховенъ арбитъръ, а като равно на себе си лице. Още повече се подбиваше престижътъ на държавата поради това, че тя трѣбваше да остава нѣмъ зрителъ на постоянно задълбочаващитѣ се поради крайноститѣ на егистичната свобода социални несгоди, въ които лапи падаха все по-голѣмъ брой хора. Чувството на преданностъ и жертва къмъ държавата у тѣзи хора падаше отъ денъ на денъ, щомъ и тя оставяше нѣщата да следватъ своята слѣпа „неумолима логика“.

Въпрѣки ученията на либерализма, държавата не можеше да не се отзове на нуждитѣ на народното си стопанство, а и то често ѝ налагаше това. Безогледното увлѣчение въ известни производства довеждаше до чести конфликти съ сжщитѣ въ чужбина. Сжщо тѣй довеждаше и до нуждитѣ отъ завладяване на пазари. Единиятъ и другиятъ случаи заставяха държавата по различни начини да се готви за война и да воюва, защото либерализмътъ изискваше последната и най-силна форма на държавно вмѣшателство. Така се убива свѣтовното спокойствие и мира, отъ което страдатъ и държавитѣ и международната размѣна.

III. Научна и практична сжщностъ на организираното планово стопанство.

До такива отрицателни резултати и настроения доведе либерално-стопанската система, при която, както знаемъ, печалбата на отдѣлнитѣ лица бѣше срѣдището и моралътъ на общественитѣ отношения. И както тя се зароди и израстна като реакция срещу предишната стопанско-политическа система, тѣй и срещу нея се издига една внушителна реакция по всички посоки, макаръ че никога и никжде не е била приложена на практика въ пълния си видъ, както и никога не е била доведена до своя логиченъ край въ науката. Въ най-голѣма степенъ е била приложена въ Англия, но все още държавната намѣса си е била задържала почетенъ теренъ. Въ другитѣ страни може да става дума само за единични либерални прояви и тенденции. Въ сжщностъ, значи, държавата се е намѣсвала въ стопанския животъ още преди да се заговори за организирано планово стопанство. За съжаление, обаче, намѣсата е ставала най-често инцидентно и спорадично, споредъ неочаквано и изолирано изплувалитѣ и наложени интереси на едни или други лица и групи отъ

лица. Идеята за организираното стопанство не иска нищо друго, освен пакъ намѣсване на държавата въ стопанския животъ, но вече не изолирано и инцидентно и то предимно въ интереса на отдѣлни лица и групи, а възъ основа на единъ социаленъ принципъ, който третира цѣлото общество еднакво и като нѣщо единно. Може би точно по тази причина срещаме любопитни нѣща: противъ организираното планово стопанство сж най-вече онѣзи лица, които добиваха изключителни облаги, тъкмо благодарение на държавната намѣса въ свободната игра на стопански сили. Хората отъ този родъ сж свикнали да търпятъ държавната намѣса и даже да молятъ за нея, само когато свободната игра на стопанскитѣ сили ги застрашава. По тази причина много автори иронизиратъ тъй нареченото „социализиране на загубитѣ“ срещу „индивидуализирането на печалбитѣ“.

Умѣстно е да се спремъ за малко на единъ предварителенъ въпросъ: дали изобщо намѣсата на държавата нѣма да осуети проявлението на стопанскитѣ закономерности, а съ това да спъне стопанския прогресъ. Можемъ да отговоримъ съ нѣколко съображения. Първо, както вече казахме, откакто сжществува държава, въ това число и либералната, не е могла да не се намѣсва въ стопанския животъ, безъ сжщиятъ да се оплаква отъ назадничествотъ. Тѣкмо поради това и самитѣ либералисти не таксуватъ държавната намѣса категорично за вредна и никой отъ сжщитѣ не се обявява противъ нея, макаръ че тя се е провеждала по много поводи и много начини. Даже законната защита на „запазената марка“, законната забрана да се изнася „балансовата тайна“ и пр. всичко това сж на гледъ невинни държавни действия, но въ сжщността си тѣ сж стопански прояви, защото ограничаватъ свободата на хората, чиято предприемаческа инициатива би пожелала да произвежда сжщитѣ стоки или по сжщия начинъ, или пъкъ да се съобрази съ вътрешното състояние на едно предприятие, за да не се попадне въ сжщитѣ грѣшки. Второ, ако евентуално това открито признаване на държавната намѣса, срещуположно на мълчаливото „либерално държавно поведение“, зазвучи лошо, и то въ случай че такава намѣса би се смѣтнала за единъ външенъ нестопански факторъ, то и либерализмътъ допускаше външни нестопански фактори. На първо мѣсто такава бѣше чувството за справедливостта на обществената хармония. Сжщо такава нѣщо е и масовата психика, отъ която зависятъ не само ценитѣ на ценнитѣ книжа, но и ценитѣ на стокитѣ, движението на банковитѣ влогове и пр. Трето, държавната намѣса е само едно външно срѣдство, о което стопанскитѣ явления могатъ да се сблъскаатъ, ако сж попаднали въ центробѣжно движение, за да промѣнятъ посоката си успоредно съ общото течение, но ще продължатъ да се движатъ пакъ по силата на сжщитѣ си вътрешни закономерности. Нали такава е проявлението и на монополнитѣ образувания, които, отъ своя страна, сж плодъ на либералистичнитѣ тенденции? Нека ми бѣде позволено да си послужи съ единъ примѣръ, който е, наистина, чуждъ на разглежданата материя, но който ще илюстрира мисълта ми: изстреляниятъ куршумъ се движи по силата на известни физически закони, срѣща твърдо препятствие, рекушира и пакъ продължава да се движи по сжщитѣ закони, но съ промѣнена посока. Нѣщо подобно става и съ стопанскитѣ явления, когато държавната властъ имъ постави прегради. Вътрешнитѣ имъ закономерности оставатъ сжщитѣ, както учеше и либералната школа, само че посоката имъ се измѣня отъ центробѣжна въ успоредна или центростремителна.

Четвърто, и самъ по себе си стопанскиятъ животъ не е вече „либераленъ“. Той е отдавна организиранъ въ картели, тръстове, холдинги и т. н., които сж даже повече бюрократизирани и отъ самитъ държавни предприятия. Тѣзи частни монополистични организации феодализиратъ свѣта, като подѣлятъ пазаритъ помежду си и ги закрепостяватъ. Една друга, може би най-деликатната, форма за организиране на стопанството представляватъ емисионнитъ банки. Когато понижаватъ или повишаватъ лихвения процентъ, тѣ промѣнятъ посокитъ на капиталовитъ движения; когато даватъ кредити за ценни книжа, или на индустриални банки или на търговски банки и пр., тѣ правятъ натискъ върху „либералната структура“ на стопанството по една или по друга посока. Сжщото важи и за другитъ банки. Банкерътъ не е вече само банкеръ, който стои до касата и дава и взема пари, а е индустриаленъ и търговски предприемачъ и организаторъ. Той разучва и следи баланситъ на предприятията; които искатъ или на които е далъ кредитъ, следи специалната конюнктура на цѣлия браншъ и дава съвети и нареждания, за да осигури вземанията си. Ако съветитъ и нарежданията му не се взематъ предвидъ, той изтегля кредититъ си и поставя предприятията въ невъзможность за понататъшна работа. За да не се стигне до тамъ, кредитиранитъ предприемачи се подчиняватъ на препоржкитъ на банкера за едно организиране на стопанството си. Да не се забравя, че всичко това сж логически последици и прояви на „либералното стопанство“. Пето, ако се говори за държавна намѣса съ цель да се организира народното стопанство, то е въ посоката на току що изтъкнатото организиране отъ страна на „либералната държава“ и особено отъ страна на частнитъ лица, само че въ духа на друга цель: стопанството да стане полезно на обществото. Възможно е при такава намѣса нѣкъде да се получи по-малко производство, но нѣма да бжде възможно унищожаването на това производство, въ което е вложенъ трудъ и капиталъ и когато милиони хора иматъ нужда отъ него. „Ако държавата би се заловила да организира и ръководи народното стопанство, казва Ad. Smith, тогава не би се получилъ дори $\frac{1}{4}$ отъ сегашния добивъ на земедѣлието, търговията и индустрията“. Да допуснемъ, че нѣщо подобно може да се случи, но какво да се каже, когато либералното стопанство дава на консуматоритъ два пжти по-малко отъ тази $\frac{1}{4}$ на получения съ трудъ и жертви добивъ? Каква смисълъ има отъ голѣмия добивъ, когато ще отиде на морското дъно или ще бжде погълнатъ отъ пламъцитъ? А най-важното, кой заплаща унищожения трудъ и капиталъ? Ако всички плащатъ, капиталистичниятъ предприемачъ плаща въ краенъ случай. При едно планомѣрно организирано стопанство такава хищническа разсипия не би била наложена отъ „сплнитъ стопански сили“. Все пакъ да се спремъ върху изказаното отъ Адамъ Смитъ съмнение, че ограничената и спъвана частна инициатива ще причини намаление на общото производство. Не ще и дума, че когато се използватъ всички възможности, за да се произвежда споредъ господстващитъ консумативни нужди, ще се произведе повече, понеже досега много отъ тѣзи нужди оставатъ незадоволени. Засилването на производството нѣма да се забави отъ обстоятелството, че личната инициатива не е съвсемъ свободна да гони спекулативната печалба. Правилно забелязва Х. де Манъ, че усъвършенствуването и разширението на производството, както и всички открития на науката, които често стигатъ до самопожертвувателность,

сж резултатъ не толкова на надбѣгването къмъ спекулативна печалба, колкото на удоволствие отъ изпълнена служба, радостъ отъ добре извършена работа, задоволяване на професионално честолюбие, задоволено чувство на успѣхъ и слава въ специалността си и пр. Всички тѣзи двигатели на производството сж по-естествени отъ спекулативната печалба, а тѣкмо тѣ оставатъ да действуватъ въ планомерно организираното стопанство.¹⁾ Техническото производство се организира отъ инженери, директори и пр., които сж на заплата, а спекулативната печалба се гони отъ собственицитѣ — капиталисти, които вече сж се достатъчно отдалечили отъ производството и сж запазили за себе си само борсовитѣ спекули. Често пхти последнитѣ сж по-доходни именно чрезъ съкращаване на производството, вмѣсто чрезъ разширяването му.

1. Стопанско-организационната проява на съвременната държава.

Смисълътъ на едно организирано народно стопанство и нуждата отъ него могатъ да бждатъ напълно освѣтлени и правилно разбрани само когато си дадемъ смѣтка за сжщността на съвременната държава. Воденитѣ само на абстрактна стопанска плоскостъ разсждения оставатъ безполезни.

Довчерашната либерална държава бѣше създадена презъ миналитѣ две столѣтия и отговаряше на тѣхнитѣ условия и нужди. Днешнитѣ стопански и социални отношения сж твърде много комплицирани, за да изискватъ друго съдържание на държавната идея. Капиталътъ не може повече да удържи извоюваното си мѣсто на единственъ и безконтроленъ господаръ въ стопанския животъ, защото разстройва социалнитѣ отношения. Съ равни права до него трѣбва да се наредятъ и другитѣ стопански фактори, именно трудъ и консуматори. Ако държавата не организира тѣзи фактори, за да създаде една обществена хармония, необходима не само за нея самата, но и за обществото въ неговата цѣлостъ, тѣ сами ще се организиратъ, но вече като врагове на капитала и на държавата. Държавата чувствава нужда да се приближи до народа си въ всичкитѣ му съсловия и групи, за да се приближи и той къмъ нея. Все повече се налага нуждата отъ едно организирано хармонично сътрудничество между капиталъ и трудъ, между производители и консуматори, между господари и работници — изобщо между всички професионални групи, но организирани на почвата на тѣхнитѣ всестранны стопански, нравствени и пр. интереси. Голѣмата навалица отъ хора, отъ една страна, и ограниченитѣ възможности за препитание и печалби, отъ друга страна, каквито първоначалниятъ либерализъмъ още не познаваше, а сжщо и неподходящиятъ за времето си либерално-эгоистиченъ моралъ — всичко това поставя държавата предъ неизбежната задача, да организира и координира единичнитѣ стопански прояви. И тукъ можемъ да си послужимъ съ единъ външенъ примѣръ: Никой отъ насъ не може да помисли дори и за моментъ, че на кръстопята въ едно малко село трѣбва да се постави стражаръ, за да направлява движението на хора и коли. Хората и колитѣ се мѣркатъ толкова нарѣдко, че нѣма никаква опасностъ отъ сблъскване. Не можемъ, обаче, да си представимъ, че Лондонъ или

¹⁾ Списание на Съюза на популярнитѣ банки, 1935/2., стр. 22.

Берлинъ нѣматъ нужда отъ организиране на уличното движение: тамъ се срѣщатъ милиони хора и милиони коли, тъй че сблъскванията биха били ежечасни, ако властѣта не бѣше организирала и координирала движението имъ. Никой отъ пѣтниците не се оплаква, че намѣсата на властѣта е забавила скоростѣта му или измѣнила посоката му.

По своята външна проява, която ни интересува за случая, държавата може да бѣде наблюдавана въ двукъ форма: 1) държавата като носителъ на владетелска властъ и 2) държавата като факторъ на народното стопанство.¹⁾ Тѣзи две прояви на държавата сѣ мислими раздѣлно, но отраженията имъ се преливатъ едно въ друго. Като спира вниманието си върху тѣзи две прояви, Н. Sultan говори за вътрешна органическа връзка (интеграция) между държава и народно стопанство. Тази интеграция се носи отъ дветѣ сили: владетелско-политическата и стопанската.²⁾

Владетелската властъ на държавата се изразява въ поставянето на политически цели за едно организирано общество и осъществяването имъ чрезъ борба срещу други общества. Това е службата ѝ по вътрешната и външна сигурностъ, представлявана отъ гражданското и военно администриране, заедно съ сѣдопроизводството: полицейска забрана на бързото каране на автомобили, повикване младежитѣ на военна служба, наказателни присѣди срещу убийци и пр. Не може нито за моментъ да се отрича, че държавата е мислима безъ функции отъ този родъ. Въ това число спада и „либералистичната държава“, защото либералиститѣ третираатъ споменатитѣ служби за чисто управителни. Въ сѣщностъ, обаче, тѣзи служби иматъ и стопански проявления, понеже се преливатъ въ стопански сили. Когато полицията глоби пѣтника за бързото каране или конфискува колата му, нанася му такава материална щета, че обръква поминѣка му; отъ това се възползватъ неговитѣ конкуренти. Когато държавата повика единъ младежъ за военна служба, смущава стопанството на домакинството му: младежътъ не работи, а получава пари, поради което стопанството му ще изпадне въ сравнително по-неизгодно положение; ако пъкъ на негово мѣсто бѣде потърсенъ надничаръ или постояненъ работникъ, ще се подобри положението на последнитѣ. Сѣщитѣ разсѣждения могатъ да се направятъ и за всички други управителни действия на държавата и то по още по-убедителенъ начинъ. Горнитѣ два примѣри сѣ нарочно избрани, като най-безспорни управителни действия на държавата. Ако сме се убедили, че тѣзи действия даватъ стопански отражения, значи че владетелската властъ на държавата се прелива въ стопанска сила, което пъкъ, отъ своя страна, значи, че „стопанската намѣса“ на държавата е нейно абсолютно и недѣлимо качество. Отъ тука остава само една крачка до заключението, че либералиститѣ не си даватъ смѣтка за пълната сѣщностъ на държавата, когато предлагатъ една стопанска система безъ намѣсата на държавата. Затова по-горе казахме, че ако либерализмътъ би пожелалъ да бѣде логически последователенъ на самия себе си, трѣбваше да възприеме идеята за бездържавие.

Стопанското въздействие на държавата върху народното стопанство се изразява по нѣколко начина: 1) когато държавата издава нормативни разпоредби, които засягатъ „слѣпитѣ стопански сили“; 2) когато

¹⁾ Cp. G. Colm, Volkswirtschaftliche Theorie der Staatsausgaben, Tübingen, 1927, S. 4.

²⁾ Н. Sultan, „Die Staatseinnahmen“, Tübingen, 1932, S. 64.

държавата събира приходите си, особено данъчните; 3) когато държавата прави разходите си и 4) когато сама организира свои стопански предприятия.

Стопанска нормативна разпоредба е, напимър, забраната да бъдат купувани земи на изселниците турци във големи количества, понеже засяга стопанската свобода и стопанската инициатива на заинтересуваните лица. Мотивите, обаче, както и правната същност на тази забрана носят качествата на владетелско-управителни действия. Правната същност е отсамосебе си управителна, защото е заповед на публичната власт. Мотивите са също управителни, защото чрез тази разпоредба държавата желае да даде възможност на победените хора да си купят земя, за да станат добри граждани и да почувствуват държавата близка до себе си, та да могат да ѝ се пожертвуват, когато стане нужда. Същите разсъждения могат да се приложат и за законодателното уреждане на работното време, на трудовата хигиена във фабриките, против нелоялната конкуренция и пр. Че това са, преди всичко, стопански разпоредби, е безспорно, понеже ограничават стопанската свобода и инициатива на предприемачите във полза на работниците и във полза на други предприятия. Но това са, същевременно, и управителни действия на властта, защото чрез тях тя иска да запази работниците и работничките от дегенериране, за да бъдат или за отхраняване по-добри войници; иска да запази и предприемачите от неоправдани загуби поради една управителна анархия, изразявана чрез нелоялната конкуренция. Следователно, и стопанските въздействия на държавата се преливат във управителни. И тук не съществува никаква рязка граница.

Същите разсъждения важат по един безспорен и очевиден начин преди всичко за държавните стопански предприятия, защото същите държавата се намесва във стопанския терен непосредствено и измества много частни лица: купува, произвежда и продава.

Мотивите да се устроят държавни предприятия са няколко. Първият е чисто политически. Държавата строи военни фабрики, за да запази военната си тайна, строи железници, за да може да пренася войските си и пр. Вторият мотив е народостопански. Държавата взема във ръката си някои производства, които при „сплата игра на силите“ клонят към монополно положение, или са го вече достигнали. По-добре е монополът да бъде държавен, отколкото частен, защото частният монополист би се ръководил само от своите егоистични сметки и ловко би използвал монопола си, когато държавата би се ръководила по-скоро от нуждите на обществения интерес. Последният е за нея всекога по-мъродавен и важен, затова държавата често се решава да губи: загубите ѝ въ пари се наваксват от другите облаги за обществото във неговата цялост. Затова една безрезервна и безогледна критика срещу държавата, че губила, не е нито оправдана, нито е простима особено за хората на науката. Тъкмо на тази база се развива третият мотив за устройване на държавни предприятия: държавата организира такива предприятия, които не са организирани от частните капитали, понеже не обещават достатъчни печалби, или пък не ги обещават за близко бъдеще, но които са необходими за цялостния обществен прогрес и интерес: напимър, прокарване на же-

лѣзница презъ отдалечени и бедни области, водоснабдяването на безводни области и пр.

Срещу държавнитѣ предприятия се възразява, че тѣ били бюрократични и че, поради това, не били подвижни споредъ конюнктурата. На това може да се отговори, че и частнитѣ предприятия клонятъ къмъ бюрократизиране и, второ, че и държавнитѣ предприятия могатъ да се направятъ по-подвижни. Акционернитѣ дружества сж вече една степенъ на бюрократизиране, картелитѣ и трѣстоветѣ отиватъ още по-напредъ, а холдингитѣ сж съвсемъ напредъ: това сж предприятия, които държатъ акциитѣ на частни предприятия и които указватъ насокитѣ и начинитѣ за развитието имъ. Ако сжщитѣ предприятия сж акционерни дружества, обвързаността къмъ бюрократични решения е двойна. Отъ друга страна и държавнитѣ предприятия могатъ да се направятъ по-подвижни, като се организиратъ въ формата на бюджетно самостоятелни или автономни предприятия. Независимо отъ това, и държавнитѣ предприятия могатъ да въведатъ премии и тантиеми за усърдна работа или участие на ръководния и технически персоналъ въ печалбитѣ. Ако и това не е достатъчно за строгитѣ критичи, тогава трѣбва да кажемъ, че обикновено държавата не се заема съ предприятия, чието производство е изложено на бързо демодиране, за да става нужда отъ бързо приспособяване къмъ конюнктурата. Електрическитѣ предприятия, минитѣ, желѣзницитѣ, пошитѣ, военнитѣ фабрики и пр. не сж изложени на бързи вкусови настроения и промѣни. Въ края на краищата, да не се забравя, че държавнитѣ предприятия иматъ предвидъ бѣдащето на народа като цѣло, а частнитѣ предприятия иматъ предвидъ настоящето си, което е понѣкога противъ бѣдащето на народа.

Да се спремъ и върху народостопанскитѣ отражения на упражняванитѣ бюджетни разходи и на събиранитѣ бюджетни приходи. Изобщо държавнитѣ разходи, заедно съ облагането и съ другитѣ форми за събиране на държавни доходи, въ голѣма степенъ отбиватъ производителнитѣ сили отъ каналитѣ, въ които тѣ иначе биха протекли, къмъ други канали — споредъ политиката на публично-правнитѣ тѣла — което, естествено, може да промѣни както структурата, тъй и общия подъемъ на производството¹⁾, а съ това и разпредѣлението на доходитѣ. Персоналнитѣ разходи отнематъ продуктивни сили (чиновници и работници) отъ частното пазарно производство и промѣнятъ структурата му. Освенъ това, тѣ даватъ възможностъ на чиновницитѣ и работницитѣ да засилятъ покупкитѣ си на консумативни материали, поради което указватъ положително въздействие върху производството на консумативни блага. Последното въздействие е присъщо и на пенситѣ, помощитѣ и пр. Вещественитѣ разходи въздействуватъ върху предприятията за производство на разнитѣ материали, търсени за държавната администрация. Разходитѣ за подържане на стопански предприятия измѣнятъ съотношението и пропорциитѣ въ „пазарното стопанство“, понеже заематъ мѣстото на много частни предприятия. Разходитѣ за репарации или за погасяване на консумативни и непродуктивни външни заеми представляватъ намаление на националния доходъ, а отъ тамъ промѣнятъ както неговата структура, тъй и структурата на производството.

¹⁾ H. Dalton, „Einführung in die Finanzwissenschaft“, Berlin, 1926, S. 10.

Събирането на държавни приходи — отъ предприятия, отъ берии, отъ приноси, отъ данъци и отъ глоби и конфискации — сяко указва влияние върху структурата на доходитѣ и на производството. Особено значително и важно е това въздействие при данъцитѣ. Данъктѣ засяга две лица: лицето, което плаща и държавата, като получателъ. Платениятъ данъкъ намалява доходитѣ на данъкоплатеца, а нѣкога може да засегне и капитала му. Намалениятъ му доходъ не може да позволи на данъкоплатеца да разгѣне производството си или да подобри и стегне предприятието си въ сжщитѣ размѣри, както би направилъ, ако не бѣше плащаль данъкъ. Това е стопанското проявление на данъка. Когато данъктѣ е накрѣнилъ доходитѣ на данъкоплатеца по-чувствително, или даже е засегналъ и капитала му, сжщиятъ ще се види принуденъ не само да се откаже отъ известни подобрения на предприятието си, но ще съкрати и задоволяването на свои и на семейството си физически и духовни потребности. Това е социалното проявление на данъка. Обсжжданата материя за проявленията на данъцитѣ е обширна и сложна¹⁾, но за настоящитѣ ни цели ще се задоволимъ само съ изказанитѣ нѣколко мисли. Важното за случая е, че събирането на държавнитѣ приходи и особено на данъцитѣ указва влияние върху структурата на производството и доходитѣ въ народното стопанство и че то е, следователно, една намѣса на държавата въ стопанския животъ. Докогато има държава, дотогава тя ще има нужда отъ срѣдства и ще ги събира, а следователно и ще се намѣсва въ пазарното разположение на силитѣ, независимо отъ каквито и да е либерално-стопански и други теории. Нѣма облагане, казва Prof. W. Andrae, безъ стопанско-политически и социално-политически прояви, затова е по-добре тѣзи прояви да бждатъ предварително обсждени и организирани, вмѣсто да останатъ на случайността.²⁾ Лондонскитѣ професоръ Н. Dalton е още по-конкретенъ. „Всички данъци, казва той, иматъ странични прояви извънъ простото вземане на приходитѣ, и най-добритѣ данъци сж тѣзи, които покрай това вземане упражняватъ върху обществото най-добритѣ прояви. Задача на държавника е да си изясни проявитѣ на различнитѣ данъци и да действува споредъ това, вмѣсто да прѣчи на добрата си политика, като въздига илюзорни рамки.“³⁾

По силата на всички изказани съображения действително държавата е упражнявала де по-голъмо, де по-малко вмѣшателство въ развоа на народното си стопанство, не смущавана отъ каквито и да било теории за „слѣпитѣ сили на стопанството“. Необходимо е, обаче, да се подчертае, и то дебѣло, че никога държавата не е идвала, нѣма и да дойде, поради естеството си, до едно наддѣляване на стопанскитѣ си въздействия надъ владетелскитѣ си действия. Настоявамъ да не се изпуска изпредвидъ разликата между действия и въздействия: първитѣ сж първични, вторитѣ — вторични.

2. Общи цели на държавното организирано въздействие върху народното стопанство.

Организираното държавно въздействие цели да обуздае и коригира „слѣпитѣ либерално-стопански сили“, като даде възможность на народ-

¹⁾ Спр. Ст. Чолаковъ, „Наука за финансовото стопанство“, Варна, 1935 год., стр. 122 и следнитѣ.

²⁾ W. Andrae, Bausteine zu einer Universalistischen Steuerlehre, Jena, 1927, S. 18—24.

³⁾ H. Dalton, а. а. О. S. 11.

ното стопанство да се развива подъ знака на единъ универсалистиченъ духъ. Стопанството не остава да се развива само за себе и независимо отъ насъщнитъ исторически културни, стопански, социални и политически нужди и условия на единъ народъ, а се развива като сръдство и изпълнение на тѣзи нужди и условия. Стопанската дейность не бива да разлага и подкопава народното единство и държавния духъ, а да имъ служи. Това се постига, когато върху народното стопанство се въздействува по такъвъ начинъ, че се създава хармония между продуктивнитъ сили на сжщото и хармония между странитъ на пазарната размѣна, която, отъ своя страна, води къмъ хармонично разпредѣление на доходитъ. Националното благосъстояние не се състои само отъ общото количество на производството и отъ общата сума на националния дъходъ, а зависи и отъ разпредѣлението на продуктивнитъ сили и на доходитъ между колкото се може повече лица. При нашето население отъ крѣгло $6\frac{1}{2}$ милиона души и при нашия националенъ доходъ отъ крѣгло 30 милиарда лева, не е все едно, дали 20-тѣхъ милиарда лева се получаватъ отъ 100—200 лица, а всички останали хора получаватъ общо 10 милиарда лева или всѣки човѣкъ отъ населението ни изработва и получава долу-горе равномерни суми. Организираното държавно въздействие има за целъ и да установи хармония между производство и консумация, за да се даде възможность за единъ по-задоволенъ животъ на консуматоритъ, въ това число, разбира се, и работницитъ, защото стопанството не бива да противоречи на другитъ държавни грижи за здравето и живота на хората. И наистина, допустимо ли би било, отъ една страна да прилагаме всичкитъ сръдства на научната медицина, за да спасяваме живота на беднитъ и даже болни новородени деца, а по-нататъшната имъ сждба да се решава отъ „слѣпата игра на силитъ“, които могатъ да доведатъ и до една гладна смъртъ? Ако отъ гледище на либералното стопанство и за проявяването на неговитъ слѣпи сили човѣкътъ е едно бездушно сжщество, което може да бжде захвърлено тукъ и тамъ и да блуждае като сомнамбулъ, ако трѣбва да остава безъ работа, доходи и прехрана и дори трѣбва да умре, за да се изпълни законътъ на либералното стопанство, тогава защо сж другитъ грижи на държавата за борба срещу смъртността на беднитъ деца, борба срещу епидемиитъ, грижи за просвѣтата и пр.? И наистина, Н. Ritschel казва той, и въ екстремния либералистиченъ порядкъ държавата никога не е преставала да води едно собствено и обширно стопанство за задоволяване на общественитъ нужди. Ако либералистичната стопанска политика и да се стремѣше да ограничи държавното стопанство само въ областта на чиститъ управителни потребности, пакъ програмата на либерализма включва задачата за едно държавно корективно и вмѣсващо се стопанство, когато пазарното стопанство не-смогва... По-нататъшни вмѣшателства се предизвикватъ отъ нуждата за защита на консуматоритъ, на които първоначалниятъ либерализъмъ противопостави интереситъ на производителитъ. Най-после, още десетилѣтия преди влиянието на силнитъ социални движения започва социалното законодателство. Въ случая социалната съвестъ налага намѣса на държавата срещу безграничното прокарване интереситъ на производителитъ, както въ Англия, кждето докладитъ на парламентарнитъ комисии и на първитъ фабрични инспектори разкриватъ потресающото състояние въ минитъ и фабрицитъ съ нечуванъ куражъ и безжалостна критика. Въ

Прусия собственият държавен интерес се противопоставя на социалните злини от безграничния индустриализъм. Понижаваната годност на младежите за военна служба от индустриалните провинции предизвиква непосредствен държавен интерес още към 40-те години на миналия век към разгъването на едно работническо покровителство¹⁾ Сжият автор продължава: „Въ действителност, едва ли има вече „либерално“ свободно пазарно стопанство, а има само едно двойно обвързано стопанство: обвързано чрез включването на владетелско-стопанската система, която урежда и нарежда важните от обществено гледище явления в частните стопанства, обвързано, второ, чрез растящото организиране на единичните стопанства в съюзи, картели и кооперации за доставки и продажби. Този процес на срастване свободното пазарно стопанство съ уреждащите организации и съюзи върви ржка за ржка с разширяването на общественото стопанство и означава преобразуване за свободното капиталистично стопанство, мислимо като една атомистично взаимодействаща връзка, към подреждане в една целева формация, в която свободата и обвързаността встъпват в едно ново съотношение.“²⁾ „Обхващаме ли историческата тенденция на съотношението между обществено стопанство и капиталистическо пазарно стопанство, ще признаемъ, без съмнение, едно напредване на обществено-стопанската система, едно растящо проникване на обществено-стопанските пристъпи в пазарното стопанство, едно разширяване на държавното продуктивно стопанство, както и на държавното консумативно и служебно-административно стопанство.“³⁾ Народното стопанство се развива именно в тази среда на вътрешни организически връзки и взаимодействия между силите на частното стопанство и проявите на държавата за задоволяване на обществени нужди: държавата контролира монополните цени, за да облекчи консуматорите; сама създава производителни предприятия, за да конкурира на частния капитал и да урегулира печалбите му; санира разболелото се от вътрешната си хаотичност капиталистическо стопанство, като слива или финансира отделни предприятия и групи от предприятия; най-после държавата се стреми да запази масите от експлоатация, за да ги привърже към себе си, и по такъв начин да засили съпротивителната си мощ срещу напрежението на външно-политическите си позиции. Производители, кредитори, консуматори, работници и всички други групи от хора еднакво правят необходима държавната грижа, за да бъдат съчетани и споени в една национална цялост“. Държавните и недържавните нужди, казва Schäffle, сж интегрални части на една винаги в нови съотношения образувана обща нужда; и едините и другите сж оправдани в зависимост от значението им за подържането и развитието на цялото общество, включително всичките му части.“⁴⁾ Поради това, когато се говори за вмешателство на държавата в стопанството или, иначе казано, за организирано стопанство, да не се разбира, че държавата иска непременно да вземе в ръцете си цялото производство.

¹⁾ Prof. H. Ritschill, „Gemeinwirtschaft und kapitalistische Marktwirtschaft“, Tübingen 1931, S. 123. ff.

²⁾ Prof. H. Ritsch, a. a. O. S. 126.

³⁾ Prof. H. Ritschill, a. a. O. S. 146.

⁴⁾ A. Schäffle, Die Grundzüge der Steuerpolitik, Tübingen, 1880, S. 16.

Тя взема и упражнява само онова производство, което или не е развито отъ частната инициатива, поради рентабилитетни съображения, или не е достатъчно развито отъ гледище на обществения интересъ, или частната инициатива го развива въ ущърбъ на обществения интересъ. Въ всички други случаи държавното организирано вмѣшателство за едно плано-мѣрно стопанство се изразява въ създаване и упражняване на съответно нормативно законодателство, въ съответно нареждане и упражняване на бюджетнитѣ разходи, или въ създаването на съответна политика по приходното бюджетно стопанство.

Въ понятието организирано плано-мѣрно стопанство може да се влага най-различно съдържание, като се почне отъ пълна социализация и се стигне до доброволното координиране на производството отъ самитѣ капиталистически предприятия. „Но най-вече подъ плано-мѣрно стопанство се разбира една постепенна трансформация въ капиталистическия режимъ съ помощта на една серия регулиращи интервенции, които, безъ да унищожаватъ частнитѣ предприятия, ще ги направляватъ къмъ изпълнението на „единъ общъ планъ“, опредѣленъ отъ една общопризнатата власт“.¹⁾

Преди да се спремъ върху различнитѣ форми на плано-мѣрното стопанство, необходимо е да си изяснимъ едни други предварителни принципиални възражения срещу организираното плано-мѣрно стопанство изобщо. Тѣ сж нѣколко:

а) Личната инициатива не оставала вече свободна, затова грѣшкитѣ на организираното плано-мѣрно стопанство били неизбежни, още повече, че мѣчно можела да се установи границата между личнитѣ интереси и интереситѣ на обществото, въ името на които частната инициатива би следвало да бжде коригирана. Не може, следователно, да се намѣри границата, до която държавно-политическото въздействие може да се простира. Такива опасения се изказватъ, напримѣръ, отъ М. Фудаковски, председателъ на полскитѣ земеделски сдружения²⁾. Човѣкъ щѣлъ да се залута и загуби въ бъркотията отъ разпоредби и може да излѣзе, само ако го водятъ за ръка. Трѣбва да признаемъ, че такава опасностъ сжществува, обаче тя е реална само при едно неорганизирано, непла-но-мѣрно и безразборно въздействие отъ страна на държавата. Ако принципътъ за организиране се пренесе отъ частното предприятие, където либерализмътъ го поставя като у дома си, и въ народното стопанство, безредието ще бжде намалено, вмѣсто увеличено. Сжщевременно не можемъ да отбегнемъ и отъ единъ другъ начинъ на разсуждение. На всички ни е известно, че най-изгодно за единъ критикъ е да вземе отрицателно становище спрямо нѣщо ново, въ това число и спрямо една идеология на организираното плано-мѣрно стопанство. Либералиститѣ веднага ще ни процитиратъ маса съмнения спрямо новото, на които не може веднага да се възражава, понеже се отнасятъ именно до нѣщо ново. Тѣмко затова би било умѣстно да се насочва вниманието къмъ реалнитѣ недѣзи на либералното стопанство. Ако либерализмътъ е проявилъ вече сериозни стопански, социални и политически недѣзи, нѣкоя отъ сжщия родъ, като предполагаемитѣ недѣзи при организираното плано-мѣрно сто-

¹⁾ Споредъ Н. de Man, *Reflexions sur l'Economie dirigée*, преводъ въ Сп. на Съюза на популярнитѣ банки, 1935, кн. 2.

²⁾ Спр. *Revue des deux mondes*, Paris, 1935, p. 523.

панство, безполезно е да го защитаваме чрез една отрицателна критика на последното. Да се върнем на думата си за частната инициатива. Ако въздействието върху сжщата събужда съмнения за грѣшки, то свободното ѝ проявление ги прави въ много по-голѣми размѣри. За грѣшките на частната инициатива спрямо обществото въ неговата цѣлост вече казахме нѣколко думи. Важното е, че частната инициатива грѣши и срещу самата себе си. Че какво сж фалититѣ на фирмитѣ? Не означаватъ ли тѣ, че предприемачтѣ „се е залуталъ и загубилъ въ бъркотията отъ обстоятелствата“, че не е можалъ безпогрѣшно да ги прецени и да постигне по свои пѣтища, за да не изпадне въ фалитѣ? А какъвъ е, отъ своя страна, и смисълътъ на зачестилитѣ и дълбоки либералистично-капиталистични кризи? Когато либералната инициатива на лицата се е увлѣкла въ гонитбата си на печалба, безъ да е могла безпогрѣшно да разчете всичките обстоятелства за успѣха или неуспѣха на инвестициитѣ си, идва кризата, за да коригира грѣшките и да възстанови „хармонията“. Доколко обществената хармония бива действително възстановена или по-скоро нарушена, за това бѣше вече казано. Но независимо отъ това, казахме сжщо, че личното преследване на спекулативната печалба не е единственото, не е и най-важното творческо начало, за да се опасяваме, че производството ще бѣде намалено.

б) Срещу организираното планомѣрно стопанство се поставя възражението, че държавата не ще може да удържи каквото и да е изкуствено повишаване ценитѣ на различните видове стоки. Става дума за „валоризирането на ценитѣ“. Вѣрно е, че то е една трудна операция. Вѣрно е, че нито бюджетътъ на държавата, нито данѣкоплатчитѣ, нито консуматоритѣ могатъ да понасятъ дълго време жертви за повишенитѣ цени, напимѣръ на жито, на памукъ и пр. Но сжщо тѣй е вѣрно, че валоризирането на ценитѣ не е естественъ белегъ на организираното планомѣрно стопанство. Неговото естествено качество е хармония между интереситѣ на всички, а тѣкмо „валоризацията“ може да нарушава тази хармония. Азъ си позволявамъ да твърдя, че нашата стопанска и социална структура съ нашия дребенъ и беденъ селски и градски поминѣкъ не могатъ да понасятъ и недопускатъ валоризирането на цени. Напротивъ, една планомѣрна организираностъ на нашето народно стопанство би се насочила само къмъ девалоризирането (намалението) на индустриалнитѣ цени. Разбира се, въпросътъ е много сложенъ и още оскъждно разработенъ, но за настоящата тема е достатѣчно само да се спомене, че планомѣрната организираностъ и валоризацията на ценитѣ не сж непременно съпѣтници.

в) На идеята за планомѣрната организираностъ на стопанството се приписва и този недостатѣкъ, че водѣла къмъ самозадоволяващо се народно стопанство, и, следователно, къмъ постоянно ограничаване на свѣтовната размѣна. Това опасение би било правдоподобно, ако планомѣрната организираностъ на стопанството би означавала непременно безогледенъ протекционизъмъ. Точно това не е, защото най-често безогледниятъ протекционизъмъ е изразъ на дезорганизираностъ, на бъркотия въ народното стопанство. Така напимѣръ, едва ли бихме могли да си обяснимъ протекцията за една петролна рафинерия у насъ, когато суровото земно масло за рафиниране и рафинираниятъ петролъ ни се предлагатъ все отъ чужбина. Въ единия и въ другия случай външнитѣ трудности за до-

ставките биха били едни и същи. Затова пък вътрешните ни трудности биха били по-големи. Нашето производство би било по-сложно: първо, защото е по-ограничено; второ, защото получаваните при рафинирането на суровото земно масло пропорции петрол, газол, бензин и пакура не съответствуват на пропорциите на нашите нужди, та или трябва да рафинираме малки количества, за да не даваме излишни деривати, или трябва да експортираме от същите, а тъкмо това би ни донесло загуби; трето, защото едно евентуално употребяване на пакурата за гориво би измъстило каменните ни въглища и, следователно, би причинило загуби тъкмо на най-националните ни предприятия. Тъй че ако условията и нуждите на едно народно стопанство, (със залежите на суровите си материали, със нуждите и платежеспособността на консуматорите си, със възможностите на платежния си баланс и пр.) наложат покровителство на известен производствен бранш, то предстои още много да се прави, за да кажем, че имаме планомерно организираност. Наложеният мита не бива да превишават едни нормални производствени разходи. Когато това се случи, тогава съответният бранш печели горницата на митата от консуматорите и за сметка на държавата; от друга страна изключената външна конкуренция прави предприятията по-инертни и по-назадничави, за сметка на консуматорите. Държавата би могла да си вземе горницата на покровителствения мита под формата на акцизи върху местните предприятия. Тогава и самите предприятия биха били заставени да бждат по-подвижни. Едва при такава система от държавни действия можем да говорим за планомерно организираност. Едва в такива случаи протекционизмът би бил проява на същата. От гледището на нашата стопанска и социална структура, протекционизмът трябва да се смята не като правило за планомерното организиране на народното ни стопанство, а като изключение за няколко бранша. Само в такъв случай хармонично ще отговорим на цялостните интереси на народ и държава. Само в такъв случай ще можем хармонично да се наредим въ международната размяна, за да намалим съответно място за собственото наше местно производство и да засилиме едни или други отрасли от него, според извоюваното им място.

г) Друго възражение против организираното планомерно стопанство е и това, че то осуетявало международното разделение на труда, понеже всяко народно стопанство се затваряло въ границите си. На пръв поглед, като че това възражение е правдоподобно. Въ същност, обаче, организираното планомерно стопанство улеснява и ускорява международното разделение на труда, понеже всяко народно стопанство ще насочи вниманието си към онези производства, които по обективните си качества ще задържат местото си въ световната търговия. Ако например ний планомерно засилим производството на плодове, зеленчуци, фураж и пр., ще имаме по-голям износ и, следователно, по-силно ще участвуваме въ международното разделение на труда.

Едно планомерно организиране на нашето народно стопанство би отстранило много от вредните увелечения на безогледния ни протекционизъм.

3. Форми на политиката за въздействие.

Различните въздействия от страна на държавната власт за видо-

измѣнение на пазарно-стопанскитѣ производствени цели и начини и на пазарно-стопанското разпредѣление на производство и доходи могат да бждат изучавани въ нѣколко системи на стопанската политика въобще. Общиятъ духъ на известенъ видъ стопанска политика предопредѣля и вида на отдѣлнитѣ въздействия. Въ системата на вмѣшателната политика (интервенционизъмъ) бихме могли да различаваме: 1) национална стопанска политика, 2) консервативна стопанска политика, 3) социална стопанска политика и 4) социалистическа стопанска политика. Предпоследната, именно социалната стопанска политика би могла да се схваща въ три форми: а) социално либерална стопанска политика, б) социално консервативна стопанска политика и в) национално социална стопанска политика.

Националната стопанска политика е рожба на романтиката презъ 18. и особено 19. вѣкове въ поезията, изкуствата, историята, правото и пр. Тя схваща всѣки народъ като нѣщо дадено само за себе си, съ своя собствена самобитна култура и съ свои собствени самородни нужди и цели. Стопанството трѣбва да бжде отражение и срѣдство на този своеобразенъ духъ на народа и трѣбва да развие всичкитѣ продуктивни сили, независимо отъ това, дали условията сж по-благоприятни, или по-неблагоприятни. Тази стопанска политика се покрива съ безогледния протекционизъмъ на производството и води къмъ самозадоволяващо се народно стопанство, съ всичкитѣ му отрицателни последици за вече колосално развитата и станала необходима свѣтвна развѣна.

Консервативната стопанска политика се въодушевява отъ заварения съставъ на обществото, съ всичкитѣ му групи и съсловия, и отъ завареното пазарно разположение на тѣзи групи и съсловия помежду имъ. Най-важното нѣщо за нея е традицията и тя трѣбва да се пази съ всички сили. Особено заинтересувани за нея сж привилегированитѣ групи и съсловия, въ това число и бюрократизираната администрация. Докато за националната стопанска политика бѣше мѣрдавна идеята за националенъ прогресъ, въ всички посоки на консервативната стопанска политика е мѣрдавна идеята за запазване на завареното различно обществено положение на съсловията, като се осигури и съответното на тѣхното обществено положение продоволствие. Стопанската политика съдействува не на стремежа за печалби, а за задоволяването на наличнитѣ споредъ общественото положение на съсловието потребности. Централно мѣсто въ консервативната стопанска политика заема грижата за срѣднитѣ съсловия. За тѣхна защита се забраняватъ акционернитѣ дружества, картелитѣ, борсовитѣ спекули и пр. Консервативната стопанска политика е, следователно, отбранителна съсловна политика срещу пристѣпнитѣ на либерално-капиталистическитѣ тенденции.

Социалната стопанска политика въобще запазва даденитѣ условия на частната собственостъ и запазва нейнитѣ „закономѣрни прояви“, но се стреми да видоизмѣня „слѣпото“ пазарно разпредѣление на доходитѣ въ полза на по-беднитѣ слоеве отъ народа, изразявани чрезъ понятието класи: хора, които при дадени условия иматъ еднакви изгледи за участие въ националния доходъ. Следователно, докато националната политика е ориентирана къмъ безрезервно разгѣване на всички продуктивни сили въ народното стопанство, въ това число и най-неизгоднитѣ, докато консервативната политика е ориентирана къмъ защита и запазване на съсловията, съ тѣхното различно обществено положение на продуктивни

слоеве, социалната стопанска политика е ориентирана към изравнението на отрицателните обществени последици, предизвикани от голѣмото неравенство въ доходитѣ на отдѣлнитѣ класи и отъ различното състояние на капиталитѣ и имуществото имѣ. Социалната стопанска политика е корективна политика на пазарно-стопанскитѣ закономерности. Забележително е, че първитѣ ратници за социалната стопанска политика сж лѣкаритѣ, които първи сж забелязали убийственото влияние на низкитѣ заплати върху здравето на работницитѣ. Следъ тѣхъ идватъ учителитѣ, които сж забелязали, че лошото физическо и духовно здраве на нѣкои деца се дължи на бедността на тѣхнитѣ родители. Въ наше време тази стопанска политика е господствуваща, но все още тукъ-тамъ съпътствувана отъ единични мѣроприятия отъ характера на националната или на консервативната стопанска политика.

Първата вариация на социалната стопанска политика въобще бѣше социално-либералната политика. Тя е едно съчетание между либерална и социална стопанска политика. Държавата не се намѣсва при чисто стопанскитѣ парични интереси на лицата, а се намѣсва едва когато сж докоснати обществени здравни, морални и др. интереси. Затова държавата не се заема изключително сама да води стопанската дейность; тя не заповѣдва и на поданицитѣ си, кое и какъ да стопанисватъ, а само очертава контуритѣ на общественитѣ цели, съвмѣстими съ благополучието на всички слоеве отъ народа, следъ което създава митнически, данѣчни, кредитни, пазарни и пр. условия, за да предразположи частнитѣ стопани сами да насочатъ стопанската си дейность къмъ сжщитѣ обществени цели. По-смѣлото вмѣшательство на държавата се заключава въ ограничената свобода за трудовитѣ условия и договори: работникътъ бива защитенъ срещу „слѣпитѣ“ действия на работодателитѣ. Може да бжде наложена минимална надница, максимално работно време, колективенъ трудовъ договоръ и пр. Когато чрезъ такава корективна и направлявана политика държавата не змогне да внесе справедливостъ въ разпредѣлението на доходитѣ; когато не успѣе да наложи едно подобряване и съобразяване на производство и консумация, монополътъ се явява като последно обществено срѣдство за синтезиране на частнитѣ и общественитѣ интереси. Споредъ това, въвеждането на какъвто и да е монополъ е оправдано, само ако досегашната система на производство или търговия съ известенъ артикулъ не задоволява стопанскитѣ и социалнитѣ нужди на организирания въ държавата народъ. Социалната либерална стопанска политика, освенъ това, прави разлика между тѣй нареченитѣ фундирани доходи (отъ капитали, въ различнитѣ имѣ форми на инвестиции) и нефундирани (трудови) доходи и облага първитѣ по-силно. На желающитѣ да работятъ безработни, но не могли да си намѣрятъ работа държавата дава помощи. Съ тѣзи си действия социалната либерална стопанска политика запазва характера си на частични корекции върху по-вреднитѣ крайности на слѣпитѣ стопански сили, но последнитѣ сж все още въ центъра на стопанския животъ. За него тѣ сж отъ първично значение, а държавното вмѣшательство е отъ вторично.

За примѣри на социално-либерална стопанска политика можемъ да посочимъ Англия, С. Щати и Франция. Въ тѣзи страни се въздѣйствува главно чрезъ сконтната политика на емисионната банка и измѣнението на паричната стойность. Съ казанитѣ мѣроприятия народното стопанство

бива предразполагано към хармонично нагаждане между производството, отъ една страна, и нуждитъ на вътрешната и външната търговска размѣна, отъ друга страна: понижената или повишената лихва ще подтиква капиталитъ по едни или други посоки, а пониженитъ цени на паритъ ще облекчатъ и засилятъ износа, понеже ще конкуриратъ скъпитъ пари на другитъ страни, и ще улеснятъ погасяването на чрезмѣрнитъ задължения особено на земеделскитъ стопанства. Това е общото за тритъ страни. Франция и С. Щати си служатъ и съ приспособяване на производството къмъ ограничената консумация, като ограничаватъ и него, било чрезъ законодателни разпоредби, било чрезъ премии. Сжщитъ практикуватъ и валоризирането на нѣкои земеделски цени. Франция е въвела и едно законодателство за регламентиране на трудовитъ договори, съ цель да защити и подобри работническитъ доходи. С. Щати сж отишли още по-напредъ: Рузвелтъ създаде цѣла система отъ мѣрки за регламентиране и коригиране (а отчасти и направляване) на народното стопанство, съ цель да насочи развитието му къмъ порядъкъ и по-голѣмо благоденствие за широкитъ народни слоеве, главно земеделското и работническо население. Централното мѣсто между тѣзи мѣрки заема законътъ за възстановяване на националната индустрия, който повишава надницитъ, намалява работното време и обуздава конкуренцията между отдѣлнитъ индустриални предприятия. Специалнитъ закони за селското стопанство предвиждатъ премии за онѣзи стопани, които съкратятъ производството си. Държавата поема и една частъ отъ задълженията на земеделскитъ стопани като обезщетява кредиторитъ имъ съ 4 процентови облигации.

Успѣхътъ на споменатитъ страни съ социално-либерална стопанска политика въ рамкитъ на поставенитъ си задачи е безспоренъ, при това безъ държавниятъ престижъ да е заложенъ и да рискува.

Социално консервативната политика се стреми да внесе новъ цѣлостенъ общественъ духъ между интереситъ на отдѣлнитъ съсловия. Тя обхваща всичкитъ мѣроприятия на социално-либералната стопанска политика, но свърхъ тѣхъ главната ѣ цель е да се направи възможенъ единъ социално оправданъ и необходимъ семеенъ доходъ и то споредъ съсловната принадлежностъ на семейството и споредъ здравнитъ нужди на хората, особено отъ срдното съсловие. Нито частната собственостъ, нито размѣната и разпредѣлението на доходитъ сж абсолютно свободни. Тѣ сж допустими само въ рамкитъ на социалния духъ. Социалната консервативна политика е преобразователна, но въ рамкитъ на „стопанскитъ закономѣрности“ на капитализма. Тукъ би могла да се причисли тѣй наречената кооперативна система, обаче само когато си я представяме като цѣлостна и завършена стопанска система, както нѣкои кооперативни автори я противопоставятъ на капиталистичната либерална система. Въ този случай можемъ да говоримъ за кооперативно организирано стопанство. Кооперативното стопанство се гради не само върху стопанскитъ закономѣрности, но и върху единъ традиционенъ общественъ моралъ.¹⁾ Въ настоящето време социално-консервативна политика развива Италия. Държавата се стреми така да въздействува върху частната ини-

¹⁾ Ср. Проф. Тотомианцъ, „Едно забравено основно начало“, въ Сп. на народнитъ кооперативни банки, София, 1935, кн. 5.

циатива и частния капиталъ чрезъ нормативни разпоредби, митническа тарифа, сконтова политика, монетна реформа, регламентиране на вътрешния пазаръ, едновременно отъ гледище на съсловията особено на сръдното съсловие и отъ гледище на цѣлия народъ и пр., че да предразполага и отчасти да урегулирва народното стопанство къмъ общи държавни и народностни цели: многоброенъ и здравъ народъ и традиционно уважение и почитание къмъ съсловията и къмъ държавата. Сама държавата се въздържа отъ излишна стопанска дейностъ чрезъ свои предприятия. Въ много отношения, обаче, италианската социално-консервативна политика се прелива въ национално-социална политика, доколкото капиталътъ и трудътъ трѣбва да се съобразяватъ и съ по-висшиятъ цели и нужди на нацията.¹⁾ Стопанството се смѣта като обща база за материалната и духовната култура на цѣлия народъ.

Успѣхътъ на италианската стопанска политика е сжщо безспоренъ въ сравнение съ предишното състояние на италианското стопанство, но авторитетътъ на държавата е значително ангажиранъ, тъй че при единъ евентуаленъ неуспѣхъ би настъпила опасна реакция срещу него и срещу идеята за единната нация. Може би поради това опасение италианското правителство ангажирва общественото мнение въ последователни и до нѣкъде рисковани външно-политически посоки.

Национално-социалната стопанска политика изхожда отъ условието, че държавата е последната абсолютна и висша организация на народа, и че стопанството ѝ служи само като сръдство. Затова държавата трѣбва да направлява стопанството къмъ следнитъ цели: 1) разгъване на всички национални продуктивни сили, за да се подобри продоволствието на населението и да се засили износа, 2) увеличение на населението и 3) облекчаване положението на беднитъ слоеве отъ населението, за да се предпази отъ подозрителни и враждебни настроения спрямо държавата. Подобенъ характеръ носи днешната германска стопанска политика. Нейнитъ главни теоретически прицелни точки сж нѣколко: 1) спгване на прѣкомѣрното натрупване на печалби въ едни рѣце, а спекулативнитъ печалби биватъ изобищо преследвани, 2) национализиране на едритъ предприятия, 3) премахване „робството на лихвата“ чрезъ организиране на целесъобразна кредитна система, 4) социална данъчна система и пр. Практиката още не е успѣла да осжществи тѣзи цели поне въ задоволителни размѣри. Национално-социалното схващане обвинява либералистичната държава, че копаяла пропастъ между отдѣлнитъ социални слоеве на нацията, когато не се грижела за жертвитъ на капиталистичната конкуренция и разстройвала националния духъ и държавата, когато поощрявала и величаела личния егоизмъ. Тя смѣта, че може да обвинява и социалистическата доктрина, задето раздухвала противоречията, за да ги възвиси до една класова борба, въ която работническата класа трѣбва да погълне другитъ класи и разлагала, по такъвъ начинъ, единството на народа за смѣтка на интернационалната пролетарска солидарностъ. Национално-социалната държава признава, че заварва едно стопанско неравенство, но вѣрва, че ще може да го смекчи, или дори да го отстрани, за да при-тѣжи класовитъ противоречия, да примири класа съ класа и съсловие

¹⁾ Ср. Проф. д-ръ Ив. Кинкелъ, „Настоящето и бждащето на фашизма“, въ Списание „Архивъ за стопанска и социална политика“, София, 1933, кн. II.

съ съсловие, и по такъв начин да запази цѣлостта на националната идея и единството на народа. Не взаимната и слѣпа умраза и борба на отдѣлнитѣ слоеве на населението създаватъ благоденствието му и благоденствието на лицата, а общото имъ сътрудничество за успѣшното отстраняване на недоразуменията и смекчаване на социалнитѣ противоречия, за да бждатъ поносими въ рамкитѣ на господстващитѣ реални условия. Като организира и направлява това сътрудничество, национално-социалната държава не губи окончателно капиталистическата си основа, за да мине върху социалистическа. Заради ценната си роля, личната инициатива и частната собственостъ биватъ и тука запазени, само че въ една относителна зависимостъ отъ нуждитѣ и целитѣ на цѣлото общество. Наистина, стопанството си има свои закономерности, но все пакъ е запазено значително мѣсто и за волята на голѣмитѣ личности, особено за водачитѣ на народъ и държава. Наблюдавана подъ това гледище, национално-социалната стопанска политика е сравнително по-смѣло *преобразователна*. Не може да се откаже, че и тя е донесла успѣхи за Германия, кждето отъ нѣколко години се упражнява, но е още по-застрашителна за престижа на държавата, понеже държава и народъ сж въздигнати до метафизични понятия, неуловими отъ естествения разумъ и недефинируеми по единъ обикновенъ, реаленъ начинъ на разсъждение. Държавата и народътъ сж представени като отвлѣчени понятия, носени на единъ патетиченъ духъ. Понеже сжщиятъ духъ трѣбва да оплодотворява стопанството, което пъкъ е нѣщо за себе си най-реално, въпрѣки старанието и то да се забули съ метафизиченъ патосъ, то съ първото реално стопанско смущение ще се изпари и този духъ. Хората ще се видятъ пакъ така далечъ единъ отъ другъ, а на хоризонта ще имъ се стори останала една жалка държава, оголена отъ цѣлата си метафизичностъ. Каква ще бжде реакцията срещу една такава пропаднала въ съзнанието на хората държава, знае само бждащето. Искамъ да кажа, че едно пресилване на държавната роля спрямо стопанството и то когато държава и народъ губятъ своята реалностъ и ставатъ неясни метафизични представи, а сжщевременно стопанството запазва своята реална до грубостъ капиталистична основа, застрашава престижа на държавата за бждащето, безъ да може да остави нѣкакви трайни подобрения въ материалния животъ на хората. Не можемъ да не се съгласимъ, че държавата се излага на изненади, когато цѣлиятъ ѝ авторитетъ е свързанъ съ ежедневнитѣ зигзази на стопанството и поема цѣлата отговорностъ върху себе си. Може би по сжщата причина, както социално-консервативната държава на Мусолини, и национално-социалната държава на Хитлеръ непрекъснато ангажирва вниманието на обществото къмъ външно-политически жестове, опирани върху напрежението на чувството за национално достойнство и национална гордостъ.

Социалистическата стопанска политика схваща държавата като срѣдство за *управляване* на народното стопанство, а то се постига единствено чрезъ премахване на частната собственостъ. Тя довела всичкитѣ злини на днешния свѣтъ, като е раздѣлила хората на две класи: едната разполага съ капиталъ, а другата—само съ труда си. Изравнението се постига, когато производственитѣ срѣдства биватъ обявени за обществена собственостъ и държавата ги използва и употребява по линиитѣ на единъ планъ за възможното най-голѣмо благополучие чрезъ равномѣр-

ното разпредѣление на доходитѣ. Принципната разлика между социално-стопанската политическа система и социалистическата се състои въ това, че първата се стреми да ориентира инициативитѣ на лицата къмъ желанието на държавната властъ, а втората подчинява инициативитѣ на лицата подъ волята на държавната властъ. Тази система е осъществена отчасти въ Съветска Русия. Всички едри и кръстовищни предприятия — банки, желѣзници, мини, фабрики и пр. — работятъ за всички. Държавата сама чрезъ совхозитѣ и чрезъ посрѣдничеството на колхозитѣ управлява стопанството въ неговата по-голяма частъ. Останалата частъ все още е направлявана чрезъ данѣчната и пазарната политика. Не може да се оспорва, че управляваното стопанство на Русия даде грандиозни резултати въ всички области на държавното строителство. И това изпква не само когато сравняваме днешна Русия съ предишната, но и когато я сравняваме съ другитѣ по-напреднали страни. Ако се сѣди по този опитъ, трѣбва да се отдаде необходимото внимание и къмъ управляваното стопанство. Важното е, обаче, че управляваното стопанство предполага една друга обществена и държавна уредба, неприемлива и неприложима на всѣкъде.

4. Срѣдства на вмѣшателната стопанска политика.

Ако, въ края на краищата, съпоставимъ съществениятѣ качества на тритѣ вариации отъ социалната стопанска политика, трѣбва да признаемъ предимствата на социално-либералната предъ всички други. При нея частната инициатива остава въ основата на стопанската дейность, но е предразполагана отъ държавата къмъ такива посоки, каквито същата желае. Предразполагането се осъществява чрезъ данѣчната система, чрезъ митническата тарифа, чрезъ валутната политика, чрезъ нормиране на ценитѣ и пр., безъ да се прави бруталенъ натискъ върху частната инициатива. Така и държавниятъ авторитетъ не е заложенъ само на стопанскитѣ колебания и рискове. Държавата си остава предимно управителна властъ, съ странични стопански въздействия. Съ други думи, при днешната културна и политическа срѣда, за предпочитане е предразполагащата държавна вмѣшателна стопанска политика.

Срѣдствата на вмѣшателната политика сѣ законодателни и административни действия. Законитѣ представляватъ една конструктивна рамка и канава за народното стопанство, а административнитѣ актове сѣ конкретни тълкувателни и изпълнителни разпоредби вътрѣ въ рамкитѣ на законитѣ.

Публично-правната организация на вмѣшателната стопанска политика включва различнитѣ видове организации на или за съсловията, облекчени съ нѣкаква властъ: търговско-индустриални камари, дирекция и инспекции на труда и пр. На върха стои първоначалниятъ законодателенъ органъ. Той може да бѣде чисто политически парламентъ, политически парламентъ съ стопански корективъ, успоредно съществуващи политически и стопански парламенти, или, най-после, стопански парламентъ, съ политически корективъ.

Чисто политическиятъ парламентъ е присѣщъ на либералната стопанска политика. Понеже такава политика е вече предметъ на историята, то и чисто политическиятъ парламентъ не е запазенъ.

Странитѣ, които водятъ социално-либерална стопанска политика,

продължават да бъдат управлявани от политически парламент, но към него придават или стопански комисии от случай на случай и според случаят, или един постоянен стопански съвет. Стопанските комисии и стопанският съвет са само съветателни тела. Обикновено съставът им се ползва от теоретици и практики.

За страните, които водят социално-консервативна политика, или национално-социална политика, съвместим е стопанският парламент, с политически коректив главно в лицето на правителството.

Едновременно съществуване на един политически и един стопански парламенти би предизвикало много трудности около разграничаването на компетентностите им и на практика непременно би избило в първенство на единия от тях. Другият остава като съветателно тело. Във такъв случай ще имаме или политически парламент с стопански коректив, или стопански парламент с политически коректив.

Стопанските комисии или стопанският съвет при политическите парламенти, или самият стопански парламент имат за задача да направят един основен и всеобхватен разбор на продуктивните и консумативните възможности и нужди в народното стопанство изцяло и поотделно за различните му браншове и групи, също да направят разбор на международното стопанство и различните шанси, които то предлага за даденото народно стопанство, за да разработят и изработят, като се осланят именно на стопанските закономерности, най-подходящите посоки за развитие на националното творчество, с цел да бъде то възможно най-доходното. Същите органи следва да преценят и разработят условията и възможностите за едно съобразено, обединено и единно проявление на различните министерства, дирекции, отделения и пр., било когато сами трябва да задоволяват колективни нужди, било когато трябва да предразполагат частната инициатива към същите цели. Това е то съдържанието на тъй много преплетаното и поменувано понятие стопански план.

5. Скица за организиране на нашето народно стопанство

Обикновено „чистата наука“ отблъсква такива конкретни политически задачи, защото рисковете за престижа на учените са вероятни. Мене не ми се ще да отбегна от тези въпроси, защото смятам, че науката трябва да бъде в услуга на народа си, още повече, че отговорите могат да се изградят не върху субективни чувства, а върху обективни преценки и обстоятелства.

Съпоставянето на отделните системи на стопанска политика помежду им и към конкретните условия на днешното време, при даденото състояние на духовната и материалната култура на нашия народ и при даденото състояние на международните отношения, разумното и справедливо сътрудничество между отделните съсловия и класи по смисъла на социално-стопанската политика ще даде за личността и за народа много по-добри и полезни резултати, отколкото едно либерално стопанство. Във духа на по-горе изказаните мисли, хармонизирането на личните и обществените нужди предполага един стопански план, в който са очертани целите и мероприятията на държавната политика, било когато тя сама трябва да извършва известни стопански действия,

било когато желае да създаде митнически, данъчни и др. условия, за да предразполага частната инициатива към очертаните цели.

За насъ стопанският планъ се налага отъ скованата и съкратена свѣтвна търговия и, споредъ това, отъ изпадналото въ неравновесие народно стопанство. Той е едно сръдство за стопанската ни и военна защита. Стопанскиятъ ни планъ не бива да засяга само частъ отъ стопанството, а цѣлото стопанство съ неговитѣ производства, консумация и размѣна. Той трѣбва да създаде възможности за импулсирано и координирано проявление на всичкитѣ продуктивни сили въ народното стопанство съ цель да се осъществи единство и система въ стопанскитѣ инициативи на частнитѣ лица; стопанскиятъ планъ трѣбва да координира действията на отдѣлнитѣ държавни служби, за да не се отскача отъ епизодъ на епизодъ, въ който случай грѣшкитѣ сж неизбѣжни, понеже на мѣстото на принципа идва настроението; сжщо тъй той трѣбва да даде възможность за осуетяване на увлѣченията на едни или други отъ държавнитѣ учреждения, за да се спестятъ много сръдства и много усилия на правителството. Крайното предназначение на единъ нашъ стопански планъ трѣбва да бжде импулсирането и предразполагането на частнитѣ инициативи къмъ едно разширено производство и нагледено къмъ нуждитѣ на доброто продоволствие на народа ни, къмъ нуждитѣ на мѣстната ни индустрия, следователно къмъ нуждитѣ на вносната ни търговия и, на трето мѣсто, къмъ нуждитѣ на износната ни търговия.

Нуждитѣ на вътрешното ни продоволствие се изразяватъ чрезъ доброто изхранване на народа. Това значи, че е необходимо да произвеждаме всичко, каквото можемъ и то въ достатѣчни размѣри за всички. Независимо отъ това, трѣбва да улеснимъ вноса на всички стоки, които сж необходими за доброто изхранване, но които нѣ можемъ да произвеждаме въ достатѣчни размѣри и по общодостѣпни цени. Срещу единъ такъвъ вносъ ний бихме засилили износа на други стоки, чието производство би било за насъ по-доходно. Именно така ще се стигне до по-доброто международно разпредѣление на труда. Отъ само себе си се разбира, че въпросътъ за доброто продоволствие налага и едно коригиране въ положителенъ смисълъ на разпредѣлението на доходитѣ между различнитѣ съсловия и класи, които участвуватъ въ пазарната размѣна. Това се постига чрезъ корекции на самата размѣна по пѣтя на нормиранитѣ цени, по пѣтя на данѣцитѣ и митата, по пѣтя на кооперирането и пр. Въ връзка съ сжщия въпросъ изпѣква и спора, дали за насъ е по-удобно да подѣржаме високи цени на земеделскитѣ стоки, или да направимъ всичко необходимо за понижение ценитѣ на стокитѣ, които земеделското стопанство купува. Азъ подѣржамъ изказанитѣ на друго мѣсто съображения за низкото ниво на ценитѣ¹⁾. Само така ний ще заздравимъ физиката на нашия народъ, за да има и здравъ духъ.

Нуждитѣ на мѣстната индустрия се заключаватъ въ това, да произвеждаме необходимитѣ ѣ сурови материали, за да еманципираме нея и платежния си балансъ отъ чуждестранна зависимость по отношение на суровитѣ материали и по отношение на готовитѣ стоки, а сжщо и да подобримъ доходитѣ на нашитѣ производители. Съ индустрията си, обаче, не бива да се увеличаваме и да не позволяваме развиването на една

¹⁾ Сп. Бразда, 1935.

•спекулативна индустрия и то всѣкога за смѣтка на чисто националната.

Нуждитѣ на експортната ни търговия налагатъ да се помѣчимъ да засилимъ производството на онѣзи стоки, които могатъ да бждатъ изнасяни въ странство. Износътъ ни е необходимъ не само да плащаме вноса, но и да посрѣщаме кредитнитѣ задължения на държавата, на общинитѣ и на другитѣ обществени учреждения и на частнитѣ лица. Сжщо и въпросътъ за приложението на националния трудъ е, понастоящемъ, равнозначенъ на въпроса за национална политическа независимостъ, затова не бива да скжсваме връзкитѣ си съ свѣтовния пазаръ, а да се приспособимъ къмъ него, за да изнасяме повече отъ това, което сме произвели. И организационната страна на външната търговия не бива да остава назадъ — спогодби, договори и пр. Безспорно, не бива да си правимъ илюзия, че всичко може да се нареди съ единъ замахъ, че може внезапно да се създаде синтезата между вътрешнитѣ закономерности на стопанството, затвърдени вече върху почвата на двувѣковния либералистиченъ духъ, и социалната идея за общото благоденствие наредъ съ личното, но все пакъ трѣбва да се тури началото на едно планомѣрно стопанско организиране. Въпрѣки всички слаби страни на една социална стопанска система, грѣшкитѣ и злинитѣ ѝ ще бждатъ далечъ по-малки за обществото въ неговата цѣлостъ, отколкото грѣшкитѣ и злинитѣ на едно либерално стопанство и особено пъкъ на едно разхвърлено и инцидентно смѣшание между либерално и вмѣшателно стопанство. Народната поговорка казва: „ела зло, че безъ тебе по-зло“.

Нѣкои отъ по-важнитѣ посоки, по които нашето народно стопанство би могло да бжде предразположено и насочено чрезъ редица планомѣрно организирани мѣроприятия на държавната властъ не сж много на брой, не сж и мжчно изпълними. По моя преценка тѣ сж следнитѣ:

По полевѣдството:

а. Райониране на производството по области, съ цель да се използватъ съответнитѣ климатически и почвени условия за по-добро производство. Сжщото важи и за валоризационната политика, когато тя пожелае да създаде равномѣрни доходи.

б. Вертикално райониране на културитѣ споредъ голѣмината на стопанството, съ цель да се оползотвори изобилниятъ селски трудъ. Дребнитѣ стопанства да се насочатъ преимуществено къмъ индустриални и търговски растения, овощарство, фуражъ и пр., а едритѣ — къмъ зърненитѣ храни.

в. Зимниятъ трудъ въ селското стопанство да бжде оползотворенъ за опрѣснителни домакински курсове, за благоустрояване на дворъ и селище и за домашно занаятчийска работа.

Отъ самосебеси се разбира, че едно такова райониране предполага съответни грижи за организиране на съответна размѣна между районитѣ, за да се гарантира доброто и навременното имъ взаимно продоволствие.

По природнитѣ богатства

а. Разработване на минитѣ, главно меднитѣ и желѣзнитѣ.

б. Рационално стопанисване на горитѣ.

в. Иригация и отводняване. И дветѣ мѣроприятия сж необходими за земеделското ни стопанство.

г. Рационализиране на лова и риболова.

д. Електрификация, чрезъ която ще замѣстимъ внасяния отъ чужбина петролъ и ще моторизираме земеделнието и занаятитѣ.

По скотовѣдството

а. Райониране на скотовѣдството по области.

б. Вертикално райониране на сжщото споредъ голѣмината на стопанствата: по-дребнитѣ стопанства да се насочатъ къмъ отгледването на крави, понеже сж достатѣчни за полската работа, а и ще даватъ млѣко и телета.

в. Пчеларството е необходимо занятие, понеже досегашното производство на воскъ е недостатѣчно за нуждитѣ ни и внасяме, а медътъ се пада срѣдно само по 1 кгр. на глава годишно.

По индустрията.

а. Ревизиране на закона за индустрията, като се остави само регламентирането, а покровителството ѝ да се запази само по митническата тарифа, за да знаемъ какъ да маневрираме. Особено необходима е ревизията на индустрията, която внася суровитѣ си материали и ангажира малкъ % трудъ, гориво и пр. Само тѣй ще можемъ да внасяме, за да изнасяме срещу компенсация.

б. Непозволяване на никакви индустриални съглашения, съ цель да гарантиратъ цена или рентабилитетъ на всички фабрики отъ бранша.

в. Оедряване на индустриалнитѣ предприятия. Само тѣй ще се стигне до поевтиняване на индустриалнитѣ цени, особено на памучни преди и платна, гвоздеи, сърпове, мотики и пр.

г. Единъ държавенъ или полудържавенъ синдикатъ за вносъ на масовитѣ сурови материали (памукъ, желѣзо и пр.) по подобие на чешкия синдикатъ за вносъ на зърнени храни би улеснилъ акцията на поевтиняването.

По занаятитѣ

а. Моторизиране на занаятитѣ чрезъ споменатата по-горе електрификационна мрежа.

б. Обществентѣ работилници да произвеждатъ само за нуждитѣ на учреждението (затвори, училища и пр.) Независимо отъ това, калкулацинтѣ имъ да се правятъ при включването на данѣчнитѣ и други тяжести, които биха ги обременявали, ако бѣха частни предприятия.

По труда (социална политика)

а. Организиране на обществени предприятия (пжтища, отводняване и пр.), и участие на работницитѣ въ печалбитѣ, за да бждатъ заинтересувани въ по-доброто производство.

в. Вноски за фонда съобразно професионалния рискъ.

г. Обществено продоволствие (грижи за общата консумация).

По търговията.

а. Регламентиране на вътрешната търговия съ с целъ да се съкрати веригата на двата етапа: на търговията на едро и на търговията на дребно.

б. Активизиране на търговията ни изобщо, особено съ държави, чието салдо е пасивно (главно Англия и Ромжния) чрезъ договори, преференции, компенсации и пр. По този начинъ постепенно ще се освобождаваме отъ зависимостъта си само отъ една или две страни купувачи на нашитѣ стоки.

в. Активизиране на търговско-консулската служба. Центърътъ ѝ да се пренесе отъ Външното въ Министерството на търговията. Сжщо и съсрѣдоточаване на външно-търговската политика въ Министерството на търговията, за да се избегне досегашното смѣшание на езици между Б. Н. Б., М-во външнитѣ работи и М-во търговията. Всѣко отъ тѣзи учреждения иска да закоренява своето феодално господство, но най-често за смѣтка на хармоничнитѣ интереси на народното стопанство. Нека да припомнимъ такива куриози: М-вото на външнитѣ работи препорѣчва износъ на птици, понеже въ момента ценитѣ били високи, а М-вото на земедѣлието препорѣчва запазването и доброто отглеждане на птицитѣ, за да можемъ да изнасяме яйца.

По кредита.

а. Раздвижване на банковитѣ авуари въ Българската народна банка срещу гарантирана отъ държавата рента за собственицитѣ съ с целъ да бжде кредитирано частното стопанство.

б. Съ помощта на сжщитѣ капитали държавата може да участвува въ смѣсени обществени предприятия за иригация, електрификация и пр.

в. Въмѣсто контингентната търговия биха могли да се въведатъ свободнитѣ компенсации, за да се избегнатъ пакоститѣ за износа ни. Така напримѣръ, фирмата Х изнася кашкавалъ, за да набави необходимата си валута, затова го предлага на неимовѣрно низки цени и убива пазаритѣ, още повече, че печели отъ премията.

г. Би могълъ да се обмисли и въпроса, дали не би било по-изгодно за народното ни стопанство, ако Б. Н. Б. остане безъ клонове. Службата на клоноветѣ ѝ да се разпредѣли между пощенскитѣ спестовни каси, клоноветѣ на Б. З. К. Б. и клоноветѣ на Банка Български кредитъ.

д. Да се намалятъ кредитнитѣ централи, за да се намалятъ „мъртвитѣ пари“ въ каситѣ имъ, държани съ с целъ да покриватъ ликвидността имъ. Впрочемъ, ликвидността да бжде гарантирана изобщо не чрезъ голѣми касови резерви, а чрезъ централна компенсационна камара.

Основнитѣ срѣдства къмъ такава организирана политика за предразполагане на стопанството не сж само нормативнитѣ закони, или митническата тарифа, а и системата на

прѣжитѣ данъци.

Необходимитѣ качества на сжщата сж:

а) Справедлива, което ще рече облагане споредъ платежоспособността: прогресия за реалнитѣ данъци и за данъка върху употреблението.

б) Социална, което ще рече необлагане на единъ екзистенциминимумъ. особено споредъ броя на членоветѣ отъ домакинството.

в) Стопанска, което ще рече облагане на едно или друго производство на едни или други мѣста или при една или друга голѣмина на стопанството; въ зависимостъ отъ това, кое производство кѣде желаемъ да локализираме.

За доброто развитие на народното ни стопанство сж необходими и нѣкои

бюджетни икономии.

По-възможнитѣ и належащитѣ сж следнитѣ:

а) Замѣстване на фондоветѣ съ „целеви приходи“ или създаване на единно управление на всички фондове, въ който случай ще се постигне икономия на административнитѣ имъ разходи съ около 30 милиона лева годишно.

б) Закриване на Храноизносъ не само като излишно, но и като вредно за стопанството ни предприятие. Ще се постигне една икономия на административнитѣ разходи отъ около 30 милиона лева.

в) Прекъсване на субсидията за църквата, която е ежегодно около 40 милиона лева, защото тя си има достатъчно имоти, стига да организира икономното имъ стопанисване.

г) Ревизия на пенсиитѣ споредъ имотното състояние на пенсионеритѣ и служебното положение презъ войната, въ който случай би се направила една икономия отъ около 30 милиона лева.

д) Намаление заплатата на чиновницитѣ, които иматъ собствени жилища и имоти, въ размѣръ на тѣй нареченитѣ квартирни пари поне 10% както напрімѣръ въ Германия), въ който случай ще се направи икономия около 100 милиона лева.

Осжщественитѣ по такъвъ начинъ икономии отъ около 230—250 милиона лева годишно биха дали възможность на правителството да предприеме нѣкои заздравителни работи за народното ни стопанство.

Повтарямъ, това сж само по-важнитѣ посоки къмъ една планомѣрна организираност на нашето народно стопанство. Необходимо е да се координира цѣлата финансова, банкова, земеделска, търговска и пр. политика.

* * *

Да заключимъ. Планомѣрното организиране на стопанството чрезъ държавна вмѣшателна политика се предизвиква отъ самото либерално стопанство. Действително, то е може би съ повече грѣшки отъ теоретическия либерализъмъ, но, въ всѣки случай, е по-малко погрѣшно за практическия животъ на човѣка отъ по-късния „либерализъмъ“. Количеството на хората нарастна, а и културата имъ се повиши, тѣй че стопанската имъ дейность не може повече да служи за единствено правило и единствена „сила“ на обществения животъ. Човѣшката личность е една сложна физическа и духовна проява далечъ задъ рамкитѣ на стопанството. Затова, именно, либералното стопанство е вече една тѣсна и брутална черупка за днешния общественъ животъ.

ОСНОВНИ ПОНЯТИЯ ЗА БАЛАНСА

отъ

В. ГЕРИЛОВСКИ.

Понятието имущество изразява съвокупността отъ ценноститѣ, които притежава една физическа или юридическа личностъ. Числено изразената оценка на притежаванитѣ ценности съ еквивалентни стойностни единици опредѣля общата стойностъ на имуществото. Значи, съ понятието за имуществото сж свързани представитѣ за неговата оценка и притежаването му отъ дадена личностъ, безъ огледъ на неговото предназначение. Стойността, обаче, на дадено имущество не опредѣля още имущественото състояние на неговия притежателъ. задълженията, които последниятъ има къмъ други лица, той трѣбва да погасява съ отстъпване на съответна частъ отъ своето имущество. Следователно, имущественото състояние или богатството на личността се опредѣля както отъ общата стойностъ на притежаваното отъ него имущество, така и отъ сумата на неговитѣ задължения. Разликата именно между тѣзи две величини опредѣля имущественото му състояние. Последното може да е положително, ако стойността на имуществото превишава сумата на дълговетѣ, нулево — ако и дветѣ величини сж равни, и отрицателно — ако сумата на дълговетѣ превишава стойността на имуществото. Тѣй като личността, като притежателъ на имуществени права, се явява активенъ субектъ по отношение на своето имущество, последното се нарича неговъ активъ, а дълговетѣ му, къмъ които той е пасивенъ субектъ, се наричатъ неговъ пасивъ. Разликата пъкъ между актива и пасива изразява неговото чисто или собствено имущество. Сумата на последното не представлява конкретенъ изразъ на имуществени части, а само една съ абстрактно значение числена величина, напълно независима въ своя размѣръ отъ величинитѣ на актива и пасива.

Тѣй като чистото имущество е разликата между актива и пасива, то на имущественото състояние може да се даде алгебриченъ изразъ въ видъ на едно отъ следнитѣ равенства, въ които актива означаваме съ А, пасива съ П и чистото имущество съ И.

1. При положително чисто имущество: $A = П + И$.

2. При нулево чисто имущество $A = П$.

3. При отрицателно чисто имущество $A + И = П$.

Така изразеното отношение на актива, пасива и чистото имущество на дадена личностъ представлява една отъ формитѣ на това, което се нарича балансъ. Въ практиката обаче вмѣсто подобенъ алгебриченъ изразъ на баланса, се употребява таблично съпоставяне на съответнитѣ му части. За по-голѣма нагледностъ ще вземемъ следнитѣ прости примѣри:

1 примѣръ. Ако въ даденъ моментъ цѣлото ми имущество отъ пари, стоки, креанси, недвижими имоти и пр. възлиза на 500000 лв., а отъ друга страна дължа на разни лица 200000 лв., моето имуществено състояние би могло да се представи по следния начинъ:

Балансъ на 1 януарий 1937 г.

Активъ 500000 лв. = Пасивъ 200000 лв. + Чисто имущество 300000 лв.
или при премахване на знацитѣ + и —, които се подразбиратъ:

Баланс на 1 януарий 1937 г.

Активъ	500000	Пасивъ	200000
		Активно чисто имущество	300000
	<u>500000</u>		<u>500000</u>

II примѣръ. Ако притежавамъ 500000 лв. и дължа 500000 лв., имущественото ми състояние ще се изрази съ следния

Баланс на 1 януарий 1937 г.

Активъ	500000	Пасивъ	500000
--------	--------	--------	--------

III примѣръ. Ако притежавамъ 200000 лв. и дължа 300000 лв.

Баланс на 1 януарий 1937 г.

Активъ	200000	Пасивъ	300000
Пасивно чисто имущество	100000		
	<u>300000</u>		<u>300000</u>

При двустранния табличенъ изразъ на баланса прието е въ лѣвата му страна да се вписва активътъ или общото имущество, а въ дѣсната му страна пасивътъ или дълговетъ и отъ тамъ странитъ на баланса носятъ съответнитъ наименования — активъ за лѣвата страна и пасивъ за дѣсната страна. Тѣй като пъкъ чистото имущество може да се яви като резултатъ отъ превишаване на актива или пасива, т. е. да бѣде активно или пасивно, вписването му въ баланса ще стане въ лѣвата или активна страна, когато е пасивно, и въ дѣсната или пасивна страна, когато е активно.

Понятието имущество като понятие отъ гледище на неговата принадлежностъ обхваща еднакво както предназначениятъ за непосредствена консумация ценности, така и тѣзи, които сж съ репродуктивно предназначение. Въ това отношение това понятие е по-широко отъ понятието капиталъ. Споредъ общото стопанско учение, капиталътъ изразява конкретни стопански блага, предназначени за добиването на други блага, безъ огледъ на тѣхното владение. Отъ частно-стопанско гледище, обаче, капиталътъ е общата стойностъ на тази само часть отъ общото имущество на личността, която участвува въ стопанскитъ резултати на нейната организирана стопанска дейностъ въ предприятието. Въ тази смисълъ понятието капиталъ изразява общата стойностъ на активнитъ ценности, вложени въ предприятието. Съ други думи, сумата на актива на предприятието представлява цѣлата сума на капитала, който е въ негово разпореждане. Изхождайки, обаче, отъ частно-правно гледище, т. е. отъ гледището на неговия собственикъ, капиталътъ е тази часть отъ вложения въ предприятието капиталъ, която остава следъ спадането на дълговетъ. Тука понятието капиталъ за разлика отъ общия капиталъ на предприятието се нарича собственъ капиталъ и по отношение годишнитъ баланси не се покрива съ понятието чисто имущество, защото на балансовата дата собствениятъ капиталъ включва само капитализираната часть отъ общия годишенъ резултатъ. Ето защо въ счетоводството чистото

имущество се представлява отъ две величини: отъ първоначалното чисто имущество, наречено собственъ капиталъ или само капиталъ и отъ придобитото или загубено чисто имущество, наречено загуби и печалби.

Балансътъ, като изразъ на имущественото състояние на дадена личностъ, може да намѣри приложение еднакво въ случаитѣ, когато на имуществото е дадено както производително, така и консумативно предназначение. Ето защо изясняването на понятията въ връзка съ същността на баланса трѣбва да стане не само съ огледъ на изключителното му приложение въ икономически организираното частно-стопанско производително използване на имуществото, но и съ огледъ на прилагането му въ всички останали случаи при консумативно или потрѣбително финансово стопанисване на частнитѣ или публични богатства. Така разбирайки баланса, необходимо е да разгледаме онѣзи схващания, които споредъ насъ не сж мѣродавни за всички случаи на балансовото приложение, но за съжаление доминиращи въ голѣма частъ отъ теоретичната счетоводна литература.

Много автори обясняватъ балансовото равенство като двустраненъ изразъ на капитала въ предприятието по форма и произходъ: въ актива сж изразени конкретнитѣ имуществени форми на общото имущество, а въ пасива източниците на вложения въ тѣзи конкретни имущества капиталъ. Ако по отношение схващането на актива трѣбва да се признае, че то е правилно, същото не може да се каже и за схващането на пасива като източникъ на активнитѣ имуществени ценности. Появата на едно задължение не е въ необходима връзка съ притежаването на нѣкакво имущество, защото много често частно-правнитѣ актове на личността създаватъ задължения безъ компенсиращо придобиване на еквивалентно по стойностъ имущество. Напр. дълговетѣ за лихви, комисиони, данѣци и пр. не сж никакви източници на вложени въ актива капитали и тѣхната поява не оказва абсолютно никакво влияние нито върху състава, нито върху стойността на актива. Подобни дългове само намаляватъ съ съответната сума размѣра на чистото имущество. Увеличаването на имуществата въ актива също тъй не винаги е въ връзка съ нѣкакви източници на капитали, означавани въ пасива като дългове или собственъ капиталъ. Такива сж случаитѣ на печалбени операции, предизвикващи увеличаване на чистото имущество, което увеличаване е като следствие, а не като причина — източникъ на увеличеното общо имущество. Ясно е, следователно, че означаването на пасива като източникъ на капиталитѣ, които иматъ конкретно имуществено въплотение въ актива, не може да бѣде обобщено по отношение на всички активни и пасивни ценности.

Вписването на чистото имущество въ пасивната страна на баланса на едно предприятие нѣкои автори обясняватъ съ схващането му като дългъ на предприятието къмъ неговия стопанинъ. При тази така наречена еквивалентна теория, балансовото равенство $A = П + И$ добива вида $A = П$, като подъ понятието пасивъ се разбира като общата сума на дълговетѣ къмъ третитѣ лица, така и къмъ самия стопанинъ. Тази теория олицетворява предприятието, т. е. третира го като отдѣлна личностъ съ самостоятелни права и задължения. Разбира се, че подобно схващане на собствения капиталъ като дългъ на предприятието къмъ неговия стопанинъ или стопани не отговаря на едни действителни частно-правни отношения между тѣхъ. Тука олицетворяването на предприятието представлява само една фикция една нереалностъ която не може да

служи за изграждане на едно правилно схващане и обяснение на балансовата сжщност. По тази причина еквивалентната теория е наречена още фикционна теория.

Единствената привидна подкрепа тази теория намира въ баланситъ на тѣзи дружествени предприятия, които като юридически личности се явяватъ носители на права и задължения, независимо отъ правата и задълженията на самитъ съдружници. Но ако тука все пакъ, поне на пръвъ погледъ, сжществува оправданието да се третираатъ съдружницитъ като кредитори за чистото имущество, напълно очевидно е, че сжщото обяснение не може да се даде за третирането на чистото имущество на едно физическо лице като дългъ къмъ самия него. Ако пакъ сжщото лице е дало на частъ отъ имуществото си възпроизводително назначение въ собственото си предприятие, придаването на последното качествата на една правоспособна личностъ, както прави фикционната теория, е явно несъвмѣстимо съ понятията за носители на имуществени права и задължения къмъ трети лица.

Въобще опитътъ да се обясни вписването на чистото имущество въ пасива съ третирането му като истински дългъ се основава на една фикция за раздвояването на стопанина на две лица, като капиталистъ и предприемачъ, която действително може да служи за обясняване на счетоводната система, безъ обаче тази фикция да има нѣкаква юридическа стойностъ.

Даже въ дружествата, дето действително това раздвояване представлява една юридическа реалностъ, е трудно да се поддържа схващането на чистото имущество като дългъ къмъ съдружницитъ. Вѣрно е, че юриспруденцията има сжщото схващане, но на практика то се прилага не къмъ капиталнитъ дѣлове на съдружницитъ, а само до тѣхнитъ права върху печалбитъ на д-вото презъ периода на неговото сжществуване. Когато, обаче, последното се прекрати, д-вото става недѣлимо цѣло, на което имуществото образува обща маса, която не служи за плащане на дългове къмъ съдружницитъ а се подѣля между тѣхъ. Значи, капиталътъ на съдружницитъ представлява не тѣхна креанса къмъ дружеството, а тѣхно юридическо право за участие въ подѣлбата на дружествения имотъ следъ неговото прекратяване, представлявано отъ капиталнитъ имъ дѣлове.

Charpentier отбелязва, че капиталътъ се схваща като действителенъ дългъ отъ тѣзи, които не сж запознати съ счетоводната практика и затова винаги трудно разбиратъ, защо капиталътъ като активна величина фигурира въ пасива, и че поддржниците на това схващане отиватъ още по-далечъ съ лансирането на мисълта, че въ дружествата на капиталитъ, капиталътъ, който остава постоянна величина за защита на публичния интересъ, представлява дългъ къмъ неопредѣлени лица, къмъ публиката. За тази теория сжщиятъ авторъ намира, че тя е отражение на нѣмската тенденция къмъ материализиране на абстракциитъ. Простата счетоводна практика се превръща въ една юридическа сжщностъ, така както въ теорията за писмения договоръ простото доказателствено сръдство се взема за една формалностъ, създателка на права.

И Charpentier¹⁾ заключава: „Всички тѣзи опити да се припише юри-

¹⁾ Bilans et Inventaires, p. 29.

дическо значение на вписването на капитала въ пасива не сж значи оправдани; и тѣ именно даватъ известна сила на критикитѣ, отправени срещу тази теория, защото даватъ на капитала вида на единъ реаленъ пасивъ“.

„Вписването на капитала въ пасива е единъ простъ счетоводенъ начинъ. Твърде добре балансътъ би могълъ да се редактира и по другъ начинъ. Но този начинъ е удобенъ. Тѣй като сумата на капитала въ пасива трѣбва да се уравни чрезъ една сума еквивалентна на активнитѣ ценности, той позволява да се заключи дали капиталътъ е неза-сегнатъ. А тѣй като принципътъ за постоянството на капитала доминира въ цѣлата регламентация на д-вата въ френското право и, че той е базата на всички счетоводни операции, отъ които трѣбва да произлѣзе баланса, ясно е, че този начинъ е станалъ обща практика“.

Критикувайки класическия начинъ за вписване на чистото имущество, Dalsace¹⁾ иронизира: „Счетоводителитѣ съ най-голѣма сериозностъ казватъ, че капиталътъ е единъ дългъ на предприятието къмъ себе си“. Този изразъ, който напомня ржководствата по моралъ „задължения на човѣка къмъ самия себе си“, нѣма никакво правно значение. Че едно предприятие принадлежи на едно лице или е д-во, притежателътъ или притежателитѣ не сж кредитори на предприятието; тѣ иматъ едно право на собственостъ или на подѣлба върху това, което ще остане отъ актива следъ като бжде погасенъ пасива“.

Макаръ че теоретично балансътъ може еднакво да служи за изразяване имущественото състояние на личността, независимо отъ консумативното или частно-стопанското възпроизводително предназначение на имуществото, практическото му приложение въ сжщностъ се ограничава почти изключително за нуждитѣ на организираната частно-стопанска дейностъ. Ето защо тѣй като разглеждането на баланса се поставя повече въ връзка съ нуждитѣ на стопанската дейностъ на предприятията, необходимо е да посочимъ на съдържанието, което даваме на понятието имуществено състояние на предприятието. Съ него ние означаваме само онази частъ отъ общото имуществено състояние на личността, която е обектъ на стопанската дейностъ на неговото предприятие.

ТЕОРИИ ЗА СМѢТКИТѢ ВЪ ДВОЙНОТО СЧЕТОВОДСТВО

отъ

ИВАНЪ ПАНДОВЪ

Теоритѣ за смѣткитѣ въ двойното счетоводство иматъ за задача да извличатъ типичното и характерното изъ съвокупността на наблюдаванитѣ факти и да даватъ логично и стройно обяснение на тия факти. Тѣ се стремятъ да създаватъ единни и всеобщо важещи правила за записване по смѣткитѣ, като посочватъ върху какви принципи почива разпредѣлението на записванията по дебитнитѣ и кредитнитѣ страни на смѣткитѣ.

Споредъ Buhl теоритѣ за смѣткитѣ търсятъ да обяснятъ сжщността на смѣткитѣ, както и да систематизиратъ съвокупността на

¹⁾ Du Bilan et de la Comptabilité, p. 53.

последнитѣ по форма и съдържание. Форма и съдържание не могатъ да се разграничатъ винаги лесно, понеже едното безъ другото нѣма смисълъ: тѣ се допълватъ взаимно. Равносилно е дали се има предвидъ формата на самата смѣтка или съдържанието на отчитаната чрезъ нея материя — на изследване подлежатъ винаги две задачи: едната се състои въ това да се опредѣли еднаквото и съгласуващото се въ всички смѣтки, а другата цели обхващането на смѣтѣчната система, нейниятъ градежъ и взаимното сплитане на отдѣлнитѣ смѣтки.

Отъ друга страна, подъ теория за смѣткитѣ се разбира учението, което обяснява срещуположнитѣ (реципрочнитѣ) записвания въ двойното счетоводство. Върху това именно разбиране сж изградени повечето отъ теориитѣ за смѣткитѣ.

Теориитѣ за смѣткитѣ, следователно, обясняватъ и обосноваватъ принципа на двойния формализмъ — тази особеностъ на двойното счетоводство, споредъ която всѣко перо се записва два пѣти и то въ срещуположни страни на смѣткитѣ — въ дебита и въ кредита.

Подъ заглавието Дб. (дебитъ) ний намираме въ лѣвата половина на смѣткитѣ пера съ противоположенъ стопански характеръ, а именно имущества и вземания, отъ една страна, и загуби отъ друга; подъ заглавието пѣкъ Кр. (кредитъ) въ дѣсната половина на смѣткитѣ ний намираме дълговетѣ на предприятието къмъ третитѣ лица, отъ една страна, а отъ друга чистото имущество, т. е. капитала вложенъ отъ стопанина и неговитѣ увеличения (печалбитѣ). Това очебиенство на пръвъ погледъ явление е било подхвърлено на изследване отъ всички страни и по най-различни начини: въ резултатъ сж се появили много теории за смѣткитѣ.

Въ литературата теориитѣ за смѣткитѣ дебютиратъ много често подъ названието счетоводни теории. Ний смѣтаме, че това тѣхно название има повече традиционно значение и не почива върху никаква основа. Защото, както вече споменахме, задачата на теориитѣ за смѣткитѣ е „да създаватъ всеобщо важещи правила за записване по смѣткитѣ“. „Счетоводни“ сж наречени тия теории навѣрно поради това, че смѣткитѣ представляватъ основнитѣ клетки на двойното счетоводство. Впрочемъ, сжществень недостатъкъ на названието „счетоводни теории“ е и тоя, че то се преплита съ понятието „счетоводна теория“ или по-право „теория на счетоводството“. Теорията на счетоводството, изследва и обосновава цѣлата областъ на счетоводството и то въ принципалната ѝ страна, кото изучава подхвърляната на отчитане материя отъ гледище на нейния стопански и правовъ характеръ — задача чисто научна, докато теориитѣ за смѣткитѣ изучаватъ и обосноваватъ практическитѣ способности за записване на извършванитѣ операции. Теориитѣ за смѣткитѣ, следователно, нѣматъ само теоретично значение, но сж до известна степенъ и необходими. Повечето отъ тѣхъ сж възникнали като пояснителни опити въ счетоводното обучение. Освенъ това тѣхното обладаване прави възможно бързото схващане и разрешаване на счетоводнитѣ въпроси въ практиката. Отъ това следва, че теориитѣ за смѣткитѣ, като пояснителни теории, сж съставени и ценени почти изключително въ връзка съ тѣхната педагогическа и практическа годностъ. Разбира се, въ построенията на нѣкои отъ теориитѣ за смѣткитѣ не липсва и наученъ елементъ.

Твърде естествено е, че въ първоначалния стадий отъ развитието на счетоводството, когато последното не бѣше или бѣше въ свършено-

незначителна степен обектът на частностопанският науки, схващане за неговата връзка със стопанството не можеше да съществува. За по-голяма изобразителност и картинност тогавашното счетоводство се е опирало не толкова върху стопанската същност на самите операции, като обектът на стопанската дейност, колкото върху субектите, осъществяващи тази дейност, т. е. върху лицата, между които се пораждали и съществували правни и смътни отношения. Отъ това изтикваме на субектите (лицата) на пръв план произлезли така наречените теории за олицетворение (персонализация) на смътките.

По-късно начинът за олицетворение на смътките е бил отречен като теория, тъй като за една теория на смътките въ пълната смисъл на думата може да се говори само тогава, когато се подхвърлят на изследване стопанските функции на вложения въ предприятието капитал, т. е., когато последният се разглежда като стопанска материя. Подобно разбиране на нещата е легнало въ основите на тъй наречените материалистични теории.

Около тия две основни направления (олицетворително и материалистично) сж групирани повечето от теориите за смътките, създадени въ по-старо и по-ново време. Съществуватъ, разбира се, и някои теории (напримѣръ реалистичната теория на Sganzini, рационалното счетоводство на Reininghaus и пр.), които въ своите построения и изводи се отклоняватъ повече или по-малко отъ поменатите две направления.

Съгласно следващата по долу скица ний ще се опитаме да дадемъ една характеристика на по-значителните отъ създадените до днесъ теории за смътките, като изтъкнемъ най-същественото за всѣка отъ тяхъ, нейните заслуги, нейните добри и лоши страни:

I. Теории за олицетворение на смътките:

1. Олицетворителни теории съ единъ редъ смътки (персоналистиченъ конформизъмъ);
2. Олицетворителни теории съ два реда смътки (логисмография).

II. Материалистични теории:

1. Материалистични теории съ единъ редъ смътки: на Berliner — *Geschäftstheorie*; чисто материалистична теория съ единъ редъ смътки; други материалистични теории съ единъ редъ смътки.
2. Материалистични теории съ два реда смътки: на Hügli и Schär; на Nicklisch; на Walb.
3. Материалистични теории съ три реда смътки: на Leitner; на Lehmann.

III. Други теории.

Нѣкои автори, напр. W. le Coutre, поставятъ олицетворителните теории и иконометрическата теория на Ciompa подъ общата рубрика формалистични теории.

Теории за олицетворение (персонализация) на смътките.

Олицетворителната теория е най-старата теория за смътките. Днесъ тя е отхвърлена като нелогична и лишена отъ научна обосновка, но все

пакъ ний ще я разгледаме, понеже тя има важно историческо и педагогическо значение.

Тя е била позната и прилагана за изучаване на счетоводството още отъ Лука Пачиоло, а още по-рано тя е била използвана отъ търговци и счетоводители на италианскиятъ търговски републики при водене книгитъ на многобройнитъ предприятия. Споредъ нѣкои автори, вѣроятно презъ онази епоха на възходъ и разцвѣтъ въ търговията на Венеция, Генуа, Амалфи, Флоренция и др. градове сж се създали условия за развитие на счетоводната мисълъ, за да се стигне малко по-късно до изграждане стройната система на двойното счетоводство, при което неизвестнитъ и до днесъ негови изобретатели сж изпълнили блѣскаво своята задача като сж създали едно отъ най-ценнитъ изобретения на човѣшкия умъ. И наистина, необходима е била голѣма любовъ и гениална досетливостъ.. за да се създаде този чуденъ механизъмъ, който вѣкове наредъ е слу-, жилъ и ще служи като чудесно срѣдство за обхващане и изображение стопанската дейность на човѣка.

Теорията за олицетворение на смѣткитъ води своето начало отъ тамъ, отъ кждето води началото си и счетоводството, а именно отъ тогава, отъ когато е станало нужно да се отбелязватъ взаимоотношенията между лицата, които влизали въ търговски връзки помежду си. Вѣроятно тогава е била създадена и смѣтката, или поне тогава е била въведена за използване въ практическия животъ. Отначало, повтаряме, смѣтката е била използвана само за отчитане на взаимоотношенията между лицата; да дава — дебитъ и да зема — кредитъ първоначално сж имали смисълъ, а иматъ смисълъ още и днесъ при употреблението имъ въ личнитъ смѣтки; но понеже на смѣтката сж гледали само като на единъ моделъ, образецъ, то нея сж започнали да използватъ сжщо така и за отчитане на части отъ имуществото и капитала; понятията дебитъ и кредитъ се отнасятъ вече и до известно материално съдържание и загубватъ първоначалното си значение.

Още въ своята първоначална форма теорията за олицетворение на смѣткитъ гледа на смѣткитъ като на лица (агенти, управители, счетоводители), които управляватъ отдѣлнитъ ресори на предприятието (т. е. различнитъ части отъ имуществото, дълговетъ и капитала) подъ контрола на собственика, представляванъ отъ с/ка Капиталъ, или подъ контрола на единъ общъ ръководител въ предприятието, представляванъ отъ с/ка Балансъ. На всѣка смѣтка (вкл. с/китъ Капиталъ и Балансъ) се гледа като на лице, и това, което лицето получава, има да го дава, ето защо се записва въ страната „да дава“ (debere, лѣвата страна) на смѣтката; онова пъкъ, което лицето дава, има да го взема — следователно се записва въ страната „да зема“, (credere, дѣсната страна) на смѣтката.

Въ заключение може да се изведе следното общото правило за обясняване записванията по смѣткитъ:

Който получава — дължи, има „Да дава“

Който дава — има „Да Зема“.

Ако тая теория представлява единъ прекрасенъ методъ за обяснение на записванията по вещественитъ и по личнитъ смѣтки, то посредствомъ нея се подаватъ съвсемъ трудно на опредѣляне записванията по резултатнитъ смѣтки и операциитъ по прехвърляне на суми отъ едни смѣтки въ други, или, доколкото това е възможно, се осъществява чрезъ

създаване на трудноразбираеми, нелогични и отвлѣчени построения, които съвсемъ не отговарятъ на действителността, а понякога водятъ и до обратни резултати, както е напр. при пренасяне на резултатитѣ отъ отдѣлнитѣ резултатни смѣтки въ с/ка Загуби и печалби.

Впрочемъ, нека разгледаме разнитѣ варианти на теоритѣ за олицетворение на смѣткитѣ, създадени въ различнитѣ стадии отъ развитието на счетоводството.

Олицетворителна теория съ единъ редъ смѣтки (Персонифистиченъ конформизмъ).

Споредъ Ullmann олицетворителната теория съ единъ редъ смѣтки изхожда отъ това, че смѣткитѣ въ двойното счетоводство, въпрѣки съществуващата между тѣхъ разлика относно тѣхното предназначение и задачи, отъ чисто счетоводно гледище все пакъ се схващатъ като хомогенни части на единъ единенъ организъмъ; съобразно съ това записванията по тѣхъ се извършватъ по едно единствено правило, основано на тѣхната същностъ: когато смѣтката даде за нея произлиза вземане, което се записва въ нейната кредитна страна (да зема), когато смѣтката получи, за нея произлиза дългъ, който се записва въ страната дебитъ (да дава). Напр. купуваме стока за 1000 лв. Тѣ се записватъ въ Дб. на с/ка Стоки, обаче, не защото се получаватъ стоки и въ Кр. на с/ка Каса не защото се даватъ пари, а защото с/ка Каса брои 1000 лв. вм. с/ка Стоки, поради което с/ка Каса става кредиторъ (има „да зема“), а с/ка Стоки — длъжникъ (има „да дава“). По тоя начинъ дебитната страна на смѣткитѣ не показва стойността на полученитѣ ценности или услуги, а стойността на произлѣзлитѣ отъ това задължения на смѣтката, респ. на агента, когото представлява смѣтката. Кредитната пъкъ страна на смѣткитѣ не показва стойността на даденитѣ реални ценности или услуги, а тая на произлѣзлитѣ отъ това вземания за смѣтката, респ. агента. Вземания и дългове трѣбва да се отнасятъ до единъ обектъ, до едно лице — отъ тукъ и фикцията да поставяме задъ всѣка смѣтка по едно лице.

При основаването на предприятието и въ началото на всѣка операционна година предприемачътъ (стопанинътъ на предприятието) предава на управителя на предприятието всички имущества и му прехвърля всичкитѣ дългове на предприятието. Предприемачътъ (стопанинътъ) стои задъ с/ка Капиталъ, а управителътъ — задъ с/ка Балансъ. Съ повѣренитѣ на управителя активи — за стопанина произлиза искъ (с/ка Капиталъ „да зема“), а за управителя дългъ (с/ка Балансъ „да дава“); съ прехвърленитѣ му пъкъ отъ стопанина за изплащане дългове — за управителя се образува искъ (с/ка Балансъ „да зема“), а за стопанина дългъ (с/ка Капиталъ „да дава“).

Управителътъ, отъ своя страна, подраздѣля предприятието на отдѣлни ресори (каса, полици, стоки и пр.), които се завеждатъ отъ по единъ агентъ. Повѣренитѣ му отъ стопанина (с/ка Капиталъ) активи управителътъ (с/ка Балансъ) раздава на подчиненитѣ му агенти, отъ което за него произлиза искъ (с/ка Балансъ „да зема“), а за агентитѣ произлизатъ задължения (с/ки Каса, Стоки, Дебитори и пр. „да дава“—тѣ). Управителътъ прехвърля върху агентитѣ също и изплащането на повѣренитѣ му отъ собственика задължения къмъ третитѣ лица, вследствие на което

за съответните агенти произлизат вземания (с/ки Кредитори, Полици и пр. „да зема“—т), а за управителя дългъ (с/ка Баланс „да дава“). Кредитното салдо по с/ка Баланс показва, че управителят е раздалъ на агентитъ повече имущества, отколкото задължения и представлява неговъ дългъ къмъ собственика (с/ка Капиталъ). Поради това с/ка Баланс се задължава, а с/ка Капиталъ се завързва. Това е, впрочемъ, балансовиятъ начинъ за откриване на смѣткитъ, съгласно теорията за олицетворение на смѣткитъ. Посрѣдничеството на управителя може да се избегне. Въ такъвъ случай собственикътъ прехвърля самъ върху агентитъ имущества и задълженията и по отношение на тѣхъ се явява като кредиторъ и дебиторъ. При тоя начинъ кредитното салдо по с/ка Капиталъ показва, че на агентитъ сж раздадени повече имущества, отколкото дългове, следователно то (кредитното салдо) представлява дългъ на собственика къмъ самия него.

Презъ годината въ предприятието се появяватъ новъ видъ агенти, които управляватъ получени и дадени права, напимѣръ права за използване на недвижими и движими имоти — с/ка Наемъ, права за използване на парични суми — с/ка Лихви и сконто; явяватъ се и агенти, които управляватъ оказани и получени услуги, напимѣръ получени услуги отъ работници и служащи — с/ка Заплати, услуги отъ пощата — с/ка Пощенски разходи и пр. Значи, вземания и задължения се пораждатъ не само съ получаване и даване на реални ценности, но и при получаване и даване на права, а сжщо и при получаване и оказване на услуги.

Споредъ Бойчевъ (Счетоводни теории—рефератъ) текущитъ операции въ едно предприятие може да се раздѣлятъ на 4 групи, които съответно теорията за олицетворение на смѣткитъ се записватъ както следва:

1. Операции, при които се отстъпватъ реални ценности — вещи срещу получаване на други такива. За смѣтката (агента), която получава ценноститъ, произлиза дългъ, който се записва въ страната „да дава“, а за смѣтката, която дава ценноститъ, произлиза вземане, което се записва въ страната „да зема“. Примѣръ: покупка на стоки въ брой.

2. Операции, които засягатъ взаимоотношенията съ трети лица и се състоятъ въ: а) даване ценности на тия лица и б) получаване ценности отъ тѣхъ. Въ първия случай, за смѣтката, която дава ценности, произлиза искъ и се записва въ страната „да зема“, а по смѣтката на лицето, което получава ценноститъ, се образува дългъ и се записва въ страната „да дава“. Примѣри: отпущане на заемъ, изплащане на дългъ и пр. Въ втория случай, за смѣтката, която получава ценности, се създава дългъ, който се записва въ страната „да дава“, а за смѣтката на лицето, което дава ценноститъ, се образува вземане, което се записва въ страната „да зема“. Примѣръ: покупка стоки на кредитъ.

Къмъ тази група се отнасятъ и операциитъ по получаване на полици.

3. Операции, при които става прехвърляне на права за искъ и на задължения, поради което се засягатъ само смѣткитъ на третитъ лица. При тоя случай за смѣтката, която получава право на искъ, произлиза дългъ и се записва въ страната „да дава“, а за смѣтката, която отстъпва това право, произлиза вземане и се записва въ страната „да зема“. Примѣръ: вземане отъ дебиторъ се замѣня съ вземане по полица. При

прехвърляне на задължения стават обратни записвания. Примѣръ: дългъ по открита смѣтка се замѣня съ полица.

4. Операции по оказване на услуги и отстъпване на права, т. е. операции, които носятъ резултати. При получаване на услуги и права, за смѣтката, която ги получава, произлиза дългъ и се записва въ страната „да дава“, а при оказване на услуги за съответната смѣтка произлиза искъ, който се записва въ страната „да зема“.

Теорията за олицетворение на смѣтките обяснява приключването като въображаема ликвидация, при която смѣтките на всички агенти трѣбва да бждатъ уравниени. Преди да освѣтимъ, съгласно теорията за олицетворението, годишното приключване на смѣтките, нека установимъ какъ става определянето на резултатите по смѣсените смѣтки, напр. по с/ка Стоки.

Чрезъ инвентаризацията се определя стоквата наличност. Определя се въ същото време и салдото по смѣтката и ако то е дебитно и е по-малко отъ наличността (при печалба) се правятъ следните разсждения: споредъ инвентаря агентътъ, стоящъ задъ с/ка Стоки, дължи напр. 10,000; споредъ самата смѣтка, обаче, дългътъ е само 8000, т. е. съ 2000 въ по-малко, поради което тая сума агентътъ (с/ка Стоки) дължи на собственика чрезъ неговия представителъ, висшия агентъ (с/ка Загуби и печалби), за доброто и умѣло ръководство. Понеже това е дългъ за с/ка Стоки, а вземане за с/ка Загуби и печалби, то печалбата ще се запише въ Дб. на с/ка Стоки и въ Кр. на с/ка Загуби и печалби. (Ако с/ката има кредитно салдо, печалбата се определя и записванията се правятъ пакъ въ духа на горните разсждения). При загуба с/ка Стоки ще дължи по-голяма сума отколкото инвентарътъ (за стоките). Поради това и загубата, като резултатъ на неумѣло ръководство отъ страна на висшия агентъ, ще бжде: за с/ка Стоки — вземане, а за с/ка Загуби и печалби (висшия агентъ) — дългъ и ще се запише въ страната „да дава“ на с/ка Загуби и печалби и въ страната „да зема“ на с/ка Стоки. Ако се приложи, обаче, правилото за вземане и даване, то при записване на печалбата ще се дойде до точно обратно заключение: с/ка Стоки предава печалби на с/ка Загуби и печалби, следователно записването би трѣбвало да стане въ Дб. на с/ка Загуби и печалби и въ Кр. на с/ка Стоки. До сжкия абсурдъ се стига и при прехвърляне на резултатите отъ отделните резултатни смѣтки въ с/ка Загуби и печалби; за да се избегне това и тукъ се прилагатъ разсжденията, които направихме за с/ка Стоки, а именно: резултатните с/ки отчитатъ получени и оказани права и услуги; като се има предвидъ, че тѣзи права и услуги не намиратъ отражение въ инвентаря и не могатъ да бждатъ записани въ него, то тѣ се проявяватъ като дългъ или вземане на съответния агентъ спрямо собственика въ лицето на неговия представителъ, т. е. с/ка Загуби и печалби.

Най-после и управителятъ на всички резултати, т. е. с/ка Загуби и печалби, е длъжникъ на своя принципалъ — с/ка Капиталъ, за всички печалби и кредиторъ за всички загуби, отъ което следва, че чистата печалба трѣбва да се запише като дългъ по с/ка Загуби и печалби и като вземане по с/ка Капиталъ, а дефицитътъ — обратно. Ако се приложи и тукъ правилото за получаване и даване, то при предаване на чистия резултатъ трѣбва да се направятъ тъкмо обратни записвания.

Накрай общиятъ ръководителъ и управителъ на предприятието, скритъ задъ с/ка Балансъ, получава обратно отъ своите агенти повѣре-

ното имъ имущество, а сжщевременно поема отъ агентитѣ да заплати повѣренитѣ имъ задължения на собственика. Съ обратното получаване на имуществото управителътъ става длъжникъ, а агентитѣ, които сж управлявали имуществото — кредитори. Съ поемането пъкъ на задълженията управителътъ става кредиторъ спрямо съответнитѣ агенти, а последнитѣ ставатъ длъжници. Съ това смѣткитѣ на агентитѣ се приключватъ. Най-после управителътъ предава на собственика чистото имущество, което той му дължи, поради което с/ка Капиталъ се задължава, а с/ка Балансъ се завѣрвява. Съ това всички с/ки се приключватъ (по балансовия начинъ). Посрѣдничеството на управителя може да се избегне, като собственикътъ изиска направо имуществата и поеме задълженията отъ агентитѣ. Съ поетитѣ имущества с/ка Капиталъ се задължава, а смѣткитѣ на агентитѣ се завѣрвяватъ, а съ поетитѣ задължения смѣткитѣ на агентитѣ се задължаватъ, а с/ка Капиталъ се завѣрвява (капиталовъ начинъ за приключване на смѣткитѣ).

Отъ направеното изложение се вижда, че поменатата теория третира всички смѣтки като еднородни клетки на единъ цѣлостенъ организъмъ, за които по силата на едно общо правило при записванията произлизатъ ту права (искове, вземания), ту задължения. Страната „да дава“ въ всички смѣтки показва тѣхнитѣ задължения, а страната „да зема“ — тѣхнитѣ вземания. Поради това еднакво третиране на всички смѣтки, за които при записванията е мѣродавно едно единствено правило, тази теория се смѣта за такава съ единъ редъ смѣтки.

Олицетворителна теория съ два реда смѣтки

(Персонифистиченъ дуплицизъмъ — Логисмография)

Олицетворителната теория съ два реда смѣтки представлява не само обяснителенъ методъ въ двойното счетоводство, но дава и съдържание на специална счетоводна форма, носеща названието логисмография. Нейни създатели и проводници сж италианцитѣ Cerboni, Bellini, Massa, Mondini и др.

Логисмографията дѣли лицата, които участвуватъ въ дейността на предприятието, на 4 категории:

1. Стопанинъ (собственикъ, предприемачъ);
2. Управителъ (администраторъ);
3. Агенти (пазител и управители на съставнитѣ части на, имуществата, и
4. Кореспонденти (третитѣ лица въ предприятието — дебитори и кредитори).

Стопанинътъ притежава правото на върховенъ надзоръ и разпореждане въ предприятието. Въ едноличнитѣ предприятия това право принадлежи на притежателя на собствения капиталъ, т. е. на собственика, а въ колективнитѣ — на управителнитѣ тѣла. Стопанинътъ стои задъ с/ка Капиталъ и нейнитѣ подсмѣтки — резултатнитѣ смѣтки; смѣткитѣ на стопанина носятъ название икономически.

Управителътъ на предприятието играе само ролята на посрѣдникъ между собственика (респективно управителнитѣ тѣла), отъ една страна, и агентитѣ и кореспондентитѣ — отъ друга. Той направлява дейността на предприятието споредъ указанията на собственика и се представлява отъ с/ка Балансъ.

Агенти сж лицата, които пазятъ имуществата на предприятието и сж задължени да изпълняватъ всичкитъ нареждания на управителя въ кръга на приемането и отстъпването на имуществата. Смѣткитъ на агентитъ се означаватъ като специфически.

Стопанинътъ начертава общия планъ на стопанската организация на предприятието, чието изпълнение се ръководи отъ управителя. Но понеже всѣко стопанство за проявяване на своята дейность трѣбва да встъпва въ взаимоотношения съ външни лица, освенъ вътрешнитъ отношения между управителя (или стопанина) и агентитъ образуватъ се и външни такива, съ странични за предприятието лица, наречени кореспонденти. Смѣткитъ на кореспондента носятъ названието юридически.

Въ всичкитъ случаи управительтъ се явява само посрѣдникъ между стопанина отъ една страна и агентитъ и кореспондентитъ отъ друга; освенъ това всичкитъ разпореждания, които получава отъ стопанина, управительтъ предава за изпълнение на агентитъ и кореспондентитъ, ето защо доколкото се явява дебиторъ по отношение на стопанина, дотолкова той се явява кредиторъ по отношение на агентитъ и кореспондентитъ и обратно. Отъ тукъ следва, че сбороветъ по дебитната и кредитната страни на неговата смѣтка (с/ка Балансъ) сж винаги равни поради което тя може изобщо да не се води. Въ такъвъ случай логисмографията остава да манипулира само съ смѣтката на собственика и съ тия на агентитъ и на кореспондентитъ. Като се има предвидъ, че правата и задълженията на едно предприятие сж права и задължения на неговия собственикъ и че всичко, което третитъ лица — агентитъ и кореспондентитъ — дължатъ на предприятието, принадлежи на собственика, става ясно, че интереситъ на тѣзи две страни сж винаги противоположни. Увеличението на имуществото, т. е. печалбата на собственика представлява намаление, т. е. загуба за третитъ лица и обратно — намалението или загубата на собственика представлява увеличение или печалба за третитъ лица.

Bellini опредѣля сжщността на логисмографията по следния начинъ: „На правата и задълженията на собственика се противопоставятъ правата и задълженията на агентитъ и кореспондентитъ. Това неизбежно и ненарушимо противопоставяне интереситъ на собственика съ тия на агентитъ и кореспондентитъ е основата, около която трѣбва да се движи теорията за логисмографията, за да бжде правилна и логическа издържана.

Sergoni характеризира логисмографията съ следнитъ основни положения:

1. Всѣко стопанство или предприятие има свой глава, какъвто се явява собственикътъ или неговиятъ пълномощникъ.

2. Притежаването на предприятието отъ една страна и неговото управление, отъ друга, представляватъ две различни функции.

3. Различни сж сжщо функциитъ на управителя и агентитъ, на които имуществото е повѣрено за пазене и които отговарятъ за неговата цѣлостъ.

4. Не може да съществува дебиторъ безъ съответния на него кредиторъ, и обратно.

5. Собственикътъ или притежателтъ, независимо отъ това дали управлява предприятието самостоятелно, се явява фактически кредиторъ за вложения отъ него въ предприятието активъ; въ сжщото време той

се явява дебиторъ по отношение на агентитѣ и кореспондентитѣ — за заемнитѣ капитали.

6. Дебитната и кредитната страни по смѣтката на собственика се измѣнятъ само отъ полученитѣ загуби и печалби или отъ увеличението или намалението на първоначално вложения въ предприятието капиталъ и.

7. Всички смѣтки, които се прилагатъ за отчитане взаимоотношенията между собственика и третитѣ лица трѣбва да бждатъ лични.

Проф. Баналума пѣкъ казва: „Стопанството представлява съвокупност отъ противоположни интереси, които образуватъ стопанската единица, и обхваща две категории лица съ противоположни интереси — стопанинътъ отъ една страна и третитѣ лица отъ друга“.

Теория съ два реда смѣтки логисмографията е наречена именно поради непрестанното противопоставяне смѣткитѣ на собственика съ тия на агентитѣ и кореспондентитѣ. Въ нея личниятъ принципъ е прокаранъ презъ всички смѣтки, отъ начало до край, и то съ голѣма логика и последователностъ. Тая теория представлява завършъка на юридическото направление въ теорията на счетоводството; въ нея принципътъ за олицетворение на смѣткитѣ не служи само като помощно средство за усвояване на записванията, но, както вече споменахме, е намѣрилъ въплотение въ специална счетоводна форма.¹⁾

Критика на теориитѣ за олицетворение на смѣткитѣ.

Разгледанитѣ две теории за олицетворение на смѣткитѣ сж били подхвърлени на остра критика още преди повече отъ половинъ столѣтие. Особено Hügli и Schär се занимаха обстойно съ тѣхъ и разкриха слабитѣ имъ страни. Изследванията на тия двама автори въ поменатата областъ предизвикаха въ течение на дълги години горещи спорове въ нѣмскитѣ списания, при което бѣха повдигнати и разрешени нови въпроси изъ областъта на счетоводството и счетоводнитѣ теории.

Научната стойностъ на теорията за олицетворение на смѣткитѣ е днесъ напълно отречена и на нея се гледа по-скоро като на методъ за по-лесно изучаване на счетоводството, отколкото като на теория за обосноваване произхода на записванията по смѣткитѣ.

Berliner опредѣля олицетворителната теория като постановка, изградена по-скоро върху образи (картини) отколкото върху логически изводи.

Schär вижда въ нея не една теория, а едно пояснение на записванията по смѣткитѣ, единъ методъ за изучаване на тия записвания.

Belohlávek казва: „Теорията за олицетворение на смѣткитѣ е най-проста и за това най-лесно се схваща и усвоява отъ учащитѣ се. Тя трѣбва да се прилага и сега тамъ, кждето вследствие слабата подготовка на учащитѣ се е малка и тѣхната възможностъ да схващатъ и усвояватъ. Поради това азъ прилагамъ тази теория съ голѣмъ успѣхъ при предаването на счетоводството въ по-низшитѣ търговски училища. Впрочемъ, продължава сжщиятъ, тази теория не може да създаде едно научно обяснение на записванията и на цѣлия механизъмъ, свързанъ съ тѣхъ“.

Leitner смѣта сжщата теория само като времененъ обяснителенъ принципъ на двойното счетоводство, а Osbahr се обявява противъ нея, понеже тя си служи съ нелогични разсждения.

¹⁾ Подробно изложение за техниката на логисмографията, вж. въ труда на проф. Ф. Белмеръ „Обща теория на счетоводството“, Варна, 1933 г., стр. 539—586.

И действително, теорията за олицетворение на смѣтките прави невъзможно неизкуственото тълкуване на всички случаи, подлежащи на записване въ отдѣлните смѣтки. За много отъ тия случаи трѣбва да се прибѣгва до изкуствени построения, възможни и лесно-разбираеми за остроумните и защитници, но трудни и неясни за множеството, което изучава счетоводството.

Съ отричане научната стойностъ на теориите за олицетворение на смѣтките се изостави метафизическото направление въ счетоводството и се премина къмъ позитивизъма, въ който изразитѣ „да дава“, „да зема“, „на и „отъ“ сж запазени и до днесъ, но представляватъ чужди елементи, имащи само значението на отличителни знаци.

Материалистични теории.

Олицетворението на смѣтките е било отречено като теория, тъй като за една теория на смѣтките въ пълната смисълъ на думата може да се говори само тогава, когато се подхвърлятъ на изследване стопанскитѣ функции на вложения въ предприятието капиталъ, т. е., когато последниятъ се разглежда като стопанска материя. Подобно разбиране на нѣщата, както споменахме още въ началото на настоящата работа, е вложено въ тѣй нареченитѣ материалистични теории. Последнитѣ, следователно, изхождатъ отъ непосредствения обектъ на счетоводството, а именно имуществото и капитала (като сборъ отъ дълговетѣ и чистото имущество).

Материалистичнитѣ теории сж изразъ на положителното (позитивното) направление въ счетоводното учение. Тѣ отричатъ фикцията за олицетворение на смѣтките и гледатъ на последнитѣ като на инструменти, посредствомъ които се регистриратъ съставнитѣ части на имуществото и капитала и промѣнитѣ, на които сж подхвърлени тия съставни части.

Въ зависимостъ отъ начина, по който се схващатъ активнитѣ и пасивнитѣ величини, съ които боравятъ материалистичнитѣ теории, въ зависимостъ отъ съдържанието, което се дава на тия величини, както и подъ влияние на класификацията на олицетворителнитѣ теории, материалистичнитѣ теории се дѣлятъ на нѣколко разновидности, а именно теории съ единъ редъ смѣтки, съ два реда смѣтки, съ три реда и пр.

Материалистични теории съ единъ редъ смѣтки.

Споредъ материалистичнитѣ теории съ единъ редъ смѣтки, счетоводството не се отнася до собственика (стопанина) на предприятието, а до самото предприятие; по отношение на последното собственикътъ се явява само въ ролята на кредиторъ. Следователно, тѣзи теории схващатъ стопанството като единъ цѣлостенъ организъмъ, независимъ отъ материалнитѣ му отношения съ стопанстващитѣ субекти, както и отъ физическото сществуване на последнитѣ, като вложители на собствения капиталъ. Споредъ материалистичнитѣ теории съ единъ редъ смѣтки, частното стопанство (предприятието) стои въ по-тѣсна връзка съ народното стопанство, на което е съставна часть, отколкото съ стопанина (собственика, респ. собственицитѣ). Балансътъ и счетоводството, които сж дихателнитѣ органи на предприятието, трѣбва да изхождатъ именно отъ тази негова обективна сщностъ. (Отъ тукъ и названието на Berliner-овата теория: *Geschäftstheorie*).

Тия теории познават само две основни величини въ счетоводството: активъ и пасивъ — последниятъ като съвокупностъ отъ собственитѣ и заемнитѣ капитали. Активътъ и пасивътъ се намиратъ въ постоянно равенство като две противоположни по значение (положителни и отрицателни) величини. Като съставна частъ отъ пасива, собствениятъ капиталъ тукъ се третира като отрицателна величина — дългъ на предприятието къмъ стопанина. „Съ единъ редъ смѣтки“ тѣзи теории се наричатъ, понеже изхождатъ отъ единния балансъ — мѣстото кждето се срещупоставятъ активнитѣ и пасивни величини.

Нека разгледаме въпрочемъ по-подробно отдѣлнитѣ разновидности на тия теории.

Теория съ единъ редъ смѣтки на Berliner (*Geschäftstheorie*). Въ своитѣ построения Berliner изхожда отъ баланса, който показва въ лѣвата си страна актива, имуществото на предприятието, а въ дѣсната си страна пасива, т. е. задълженията на предприятието къмъ собственика и къмъ третитѣ лица. Съ други думи дѣсната страна на баланса посочва какъ би било разпредѣлено имуществото при една ликвидация. Въ таквъ случай лѣвата страна на баланса, въ която сж описани имуществата на предприятието, представлява нѣщо положително и затова се отбелязва съ знака $+$, а дѣсната страна на баланса, въ която сж описани задълженията на предприятието, представлява нѣщо отрицателно и затова може да се отбележи съ знака $-$.

При прехвърлянето имъ отъ баланса въ смѣткитѣ активнитѣ имуществени части попадатъ въ лѣвата страна на смѣткитѣ, която ще носи, както и съответната страна на баланса, отъ която имущественитѣ части произхождатъ, знака $+$. Презъ течение на операционния периодъ лѣвата, дебитната страна на смѣткитѣ ще отчита увеличението, т. е. прииждането на нови имуществени части. При прехвърлянето пъкъ на задълженията отъ баланса последнитѣ попадатъ въ дѣсната страна на смѣткитѣ, която ще носи, както и съответната страна на баланса, отъ която дълговетѣ произхождатъ, знака $-$. Презъ течение на операционния периодъ дѣсната, т. е. кредитната страна на смѣткитѣ ще отчита увеличението, т. е. образуването на нови задължения — било къмъ стопанина (при увеличение на собствения капиталъ), било къмъ третитѣ лица. Намалението на имущественитѣ съставни части се записва въ дѣсната, кредитната страна на съответнитѣ смѣтки ($-$), а намалението на задълженията (къмъ стопанина — при изтегляне на части, т. е. при намаление на собствения капиталъ, и къмъ третитѣ лица — при изплащане на дълговетѣ) се записва въ лѣвата, дебитната страна на смѣткитѣ ($+$). Съ други думи увеличението на имуществата, както и намалението на дълговетѣ оказватъ положително влияние върху имуществената субстанция на предприятието и се записватъ въ дебитната страна на смѣткитѣ, докато намалението на имуществата и увеличението на дълговетѣ оказватъ отрицателно влияние върху имуществената субстанция на предприятието и се записватъ въ кредитната страна на смѣткитѣ.

Дебитната страна на всички смѣтки, следователно, носи знакъ $+$, тъй като тя произхожда отъ положителната, активната страна на баланса, докато кредитната страна на всички смѣтки носи знакъ $-$, тъй като тя произхожда отъ отрицателната, пасивната страна на баланса. Това еднакво означаване странитѣ на отдѣлнитѣ смѣтки е още едно обстоятел-

ство въ полза на названието, което носи тая теория — такава съ единъ редъ смѣтки.

Съгласно теорията на Berliner при всѣка стопанска операция е достатъчно да се установи, върху кои смѣтки тя оказва положително влияние, за да се запише въ дебитнитѣ имъ страни и върху кои отрицателно, за да се запише въ кредитнитѣ имъ страни.

Една интересна и важна особеностъ въ материалистичнитѣ теории съ единъ редъ смѣтки и специално въ теорията на Berliner е начинътъ, по който се разглеждатъ загубитѣ и печалбитѣ. Споредъ Berliner резултати презъ течение на годината не съществуватъ. Загубитѣ представляватъ разходи срещу получени услуги и придобити права, които (услуги и права) се третираатъ като съставни части отъ имуществото (актива) и се записватъ въ Дб. на съответнитѣ смѣтки, тъй като оказватъ положителенъ ефектъ (+). Тѣ намаляватъ задължението на предприятието къмъ собственика, за чиято смѣтка сж направени. Печалбитѣ пъкъ сж приходи за оказани услуги и отстъпени права, които представляватъ изразходвано имущество (активъ), ето защо се записватъ въ Кр. на смѣтките — отрицателенъ ефектъ. Тия имущества (активи), обаче споредъ Berliner, сж отъ особена категория, която не се появява въ баланса (nicht bilanzfähige Aktiva).

Приемайки имуществото за активна величина (+), а задълженията за отрицателна (—), Berliner е съставилъ следнитѣ правила за записване по смѣтките:

а) Наличното имущество и неговитѣ увеличения сж положителни величини (+), а задълженията и тѣхнитѣ увеличения сж отрицателни (—).

б) При намаление на имуществата се образува величина —, при намаление на задълженията се образува величина +.

в) Въ лѣвата страна на смѣтките (Дб.) се записватъ положителнитѣ величини (+), въ дѣсната страна (Кр.) — отрицателнитѣ (—).

Загубитѣ сж активно имущество, (+) величина, защото представляватъ вземания на предприятието отъ собственика, печалбитѣ сж пасивно имущество, (—) величина, защото сж дългъ на предприятието къмъ собственика. Следователно, тукъ се появяватъ понятията активно и пасивно имущество.

Чисто материалистичната теория съ единъ редъ смѣтки. Създадена е отъ Kohlmann въ противовесъ на Berliner-овата обективна теория (Geschäftstheorie). Kohlmann, Hagers и другитѣ подържници на чисто материалистичната теория смѣтатъ, че оставатъ до край върху материалистичната основа, която е напусната отъ Berliner съ олицетворяване на самото предприятие. Предприятието споредъ Kohlmann не е лице, а съвкупностъ отъ имущества и задължения. На чело на предприятието тази теория поставя единъ управителъ. Ако той е действително чуждо лице, което само ръководи предприятието, неговото положение може да се опредѣли по следния начинъ: да предположимъ, че имуществото (юридическо) на управителя възлиза на 50.000 лв., а задълженията му къмъ третитѣ лица на 15.000; въ таквъ случай неговиятъ дългъ къмъ собственика ще бже 35.000.

Фиктивни (отрицателни) активи, които не се появяватъ въ баланса, тази теория не признава. Поводъ за записване имаме само тогава, когато се образуватъ или изчезватъ активи или пасиви. Загубитѣ и печалбитѣ

се записват като вземания и задължения на управителя към собственика. Загубитъ, като вземания, сж активъ, а печалбитъ, като дългове, пасивъ. Правилата за записване сж сжи както у Berliner: (+) = увеличение на актива и намаление на пасива (дебитъ); (—) = намаление на актива и увеличение на пасива (кредитъ).

Добритъ и лошитъ страни на материалистичнитъ теории съ единъ редъ смѣтки, главно тая на Berliner (Geschäftstheorie), споредъ тѣхнитъ критици, сж следнитъ:

Добри страни: 1. Различното значение на Дб. и Кр. намира тукъ естественото си обосноваване. Тукъ не сжществува въпросътъ, който се поставя при теориитъ съ два реда смѣтки, а именно тоя за чистото имущество (Berliner).

2. Служи си съ единъ редъ смѣтки, превъзходно обяснява понятието загуба и произхода на услугитъ, като права за ползуване (Nutzungsrecht) и поради всичко това се прилага лесно и съ успѣхъ като педагогическо срѣдство (Kolhmann).

3. Тя е ясна, логична и лесноразбираема за ученицитъ (Novak).

4. Плѣнителното у нея се състои въ това, че дебитната страна на всички смѣтки е положителна, а кредитната — отрицателна (Hügli).

Слаби страни: 1. Противоречи на действителността, защото собственикътъ не може въ никой случай да се разглежда като кредиторъ или длъжникъ на предприятието, а е само собственикъ, съ права и задължения на таквъ.

2. Не може да служи като научна основа на счетоводството, защото почива върху фикцията, че капиталътъ е отрицателно перо — дългъ къмъ собственика.

3. Почива върху теорията за олицетворение на смѣткитъ (Hügli).

4. Различаването на абсолютенъ и относителенъ (фиктивенъ) активъ и абсолютенъ и относителенъ (фиктивенъ) пасивъ води къмъ анархия въ областта на понятията (Reininghaus).

5. Тя уеднаквява смѣткитъ само привидно. Часть отъ смѣткитъ отчитатъ балансово имущество, а друга небалансово, трети пъкъ едното и другото. Имущество, което не се появява въ баланса, не е имущество.

6. Придаването на загубитъ и печалбитъ значение на приходи и разходи се постига само въ нѣкои случаи. Въ други това е невъзможно.

7. Въ тази теория липсва последователностъ, въ смисълъ, че тя обяснява услугитъ и правата като имущества на предприятието, а въ сжщностъ не ги третира като имуществени части. Тукъ, обаче, се касае до едно общо наименование за две различни материи при отчитането, а именно наличности и резултати, което не може да доведе до една система свободна отъ противоречия (Reisch и Kreibig).

8. Особенитъ схващания на Berliner за небалансовото имущество не отговарятъ на научната основа на счетоводството, защото двойното счетоводство трѣбва да бжде систематична контрола на резултатитъ не само въ края на годината, но и презъ нея. Предметъ на записване тукъ не могатъ да бждатъ полученитъ и оказани услуги, а намалението и увеличението на имущества (Kolhmann).

Други теории съ единъ редъ смѣтки сж тия на Seidler и Biedermann. Характерното у Seidler е неговата класификация на смѣткитъ, а именно:

1. Главни смѣтки на двойното счетоводство, които се дѣлят на: чисти съставни (имуществени), чисти резултатни и смѣсени смѣтки.

2. Спомагателни смѣтки, които не принадлежат къмъ системата, а се водятъ просто за удобство и по-голяма прегледностъ (с/ки Балансъ, Капиталъ, Загуби и печалби).

Теорията на Biedermann, която по-рано той самъ нарече теория съ единъ редъ смѣтки, а по-сетне еквивалентна теория, представлява по своето съдържание теория съ два реда смѣтки; нея нѣма изобщо да разглеждаме.

Материалистични теории съ два реда смѣтки.

Понятието два реда смѣтки се опира само върху една формална външностъ: въ сжщностъ тия два реда смѣтки иматъ най-различно съдържание въ различнитѣ теории, особено въ тия отъ по-ново време. Затова и тия теории не сж наименовани по тѣхното материално съдържание, а по имената на тѣхнитѣ създатели.

Впрочемъ понятието „теория съ два реда смѣтки“, взето само за себе си, ни напомня обикновено за най-старата материалистична теория съ два реда смѣтки, създадена и развита отъ швейцарцитѣ Hügli и Schär.

Теория на Hügli и Schär. При изграждане на своята теория Hügli се е опрѣлъ върху характерната за всички други теории особеностъ на двойното счетоводство, а именно постоянното и ненарушимо равенство между смѣткитѣ, и двойното записване на всѣка операция въ противоположни страни на смѣткитѣ. Въ тази, по-скоро външна формалностъ, той позна и обърна внимание на най-сжщественото, а именно, че двойното записване обслужва две различни цели: отчитането на имуществата и на капитала.

Тази теория, Впрочемъ, различава активни и пасивни имуществени части: активнитѣ обхващатъ имуществата въ собствена смисълъ на думата, а пасивнитѣ — дълговетѣ къмъ третитѣ лица. Разликата между активнитѣ и пасивнитѣ имуществени части, т. е. собствениятъ капиталъ, се назовава тукъ чисто имущество. Въ своитѣ построения Hügli изхожда отъ равенството $A = \Pi + K$ или $A - \Pi = K$. Двата реда смѣтки сж следнитѣ:

1. Смѣтки на имущественитѣ съставни части: тѣ отчитатъ промѣнитѣ, въ смисълъ на увеличение и намаление на активнитѣ и пасивнитѣ имуществени части. Лѣвата, т. е. дебитната страна на тия смѣтки отчита имуществото и неговото увеличение, приръста му, новитѣ постъпления (+), а кредитната намалението, отстъпването, разхода на имущества (—).

2. Смѣтки на чистото имущество (капиталови смѣтки, резултатни смѣтки): тѣ отчитатъ първоначалния капиталъ на предприятието и промѣнитѣ, на които е подхвърленъ той въ резултатъ на извършенитѣ стопански операции; тия смѣтки, следователно, отчитатъ самото чисто имущество, печалбитѣ и загубитѣ. Въ тоя редъ смѣтки записванията сж тъкмо обратни: въ дебитната имъ страна се записва намалението на чистото имущество, загубитѣ (—), а въ кредитната страна се записва самото чисто имущество и неговитѣ увеличения, т. е. печалбитѣ (+). На смѣткитѣ на имуществото се противопоставятъ смѣткитѣ на чистото имущество, които се наричатъ още икономически.

Дебитирането на една смѣтка отъ първия редъ Hügli обяснява

като увеличение на активното имущество. Какъ тогава да си обяснимъ дебитирането на с/ка Кредитори при изплащане на единъ дългъ? Hügli ни дава веднага своя отговоръ: изплащането на дълговетъ, т. е, намаляването на пасивното (отрицателното) имущество, означава увеличение на активното (положителното) имущество, ето защо се записва въ страната +, т. е. Дб. на смѣтките. Това разрешение на въпроса ни се вижда съвършено неправдоподобно, като се вземе предвидъ, че изплащането на дългове означава въ сжщностъ не увеличение, а намаляване на активното имущество.

Интересно и важно въ тази теория е особеното значение, което се дава на пасива, т. е. на заемния капиталъ, като последствие отъ установяването на два реда смѣтки, а отъ тукъ и недостатъчното и, до известна степенъ, неправдоподобно обяснение на понятието чисто имущество. Но обяснение за тѣхъ нека подиримъ въ по-нататъшната разработка, на която Schär подхвърля теорията на Hügli.

При основаване на едно предприятие или при започване на годината показаното въ инвентаря имущество трѣбва да се запише въ Кр. на с/ка Капиталъ, защото е предадено на предприятието отъ собственика. Сжщевременно то се записва и въ Дб. на имущественитъ, съставнитъ както имъ казва Schär, смѣтки. Предприятието приема и задълженията на собственика, които записва въ Дб. на с/ка Капиталъ и въ Кр. на пасивнитъ смѣтки (Не звучи ли тукъ отново теорията за персонификацията на смѣтките. Впрочемъ, съ това и се отличава Schär отъ Hügli; последниятъ обяснява записването на имуществата въ лѣвата страна и на капиталитъ въ дѣсната страна на смѣтките като технически похватъ, като изкуство). И така, чрезъ горнитъ записвания Schär дава основата на равенството въ баланса: $A = K$ или имуществото (активъ — пасивъ) = чистото имущество. Дълговетъ Schär нарича сжщо пасивно имущество, като поддържа, че въ стопанствата, които използватъ кредитъ, имуществото се състои отъ две противоположни части: ако еднитъ наречемъ активни, а другитъ пасивни съставни части, то математически можемъ да третираме еднитъ като позитивни (положителни), а другитъ като негативни (отрицателни) части на една и сжща материя. Въ такъвъ случай чистото имущество ще бжде разликата между $+A - P$ или $K = A - P$, а ако се придържае къмъ формата на баланса $A - P = K$.

При откриване на счетоводството активнитъ имуществени части се записватъ въ Дб. на съставнитъ смѣтки (имущественитъ смѣтки*), смѣтките отъ първия редъ), а пасивнитъ имуществени части въ Кр. на сжщитъ смѣтки. Чистото имущество се записва въ Кр. на капиталовитъ с/ки. Поради това, въ Дб. на съставнитъ смѣтки се намиратъ положителни (позитивни), а въ Кр. отрицателни (негативни) имуществени части. Дебитната страна на съставнитъ смѣтки Schär означава съ (+), а кредитната страна съ (—). Въ Кр. на капиталовитъ смѣтки се намира чистото иму-

*) Споредъ описваната теория между личнитъ и вещественитъ смѣтки не сжществува принципа разлика, защото и еднитъ и другитъ отчитатъ съставни части на имуществото. Единственото нѣщо, което отличава личнитъ смѣтки отъ вещественитъ, е, че личнитъ смѣтки отчитатъ имущество отъ нематериаленъ характеръ (вземанията и задълженията на предприятието, които се изразяватъ пакъ въ имущества), обаче това е само формална разлика. Въ сжщностъ и личнитъ смѣтки отчитатъ имущества, следователно и тѣ сж имуществени смѣтки, едни отъ които отчитатъ активни имущества (вземанията), а други — пасивни (задължения).

щество (капиталът) като положителна величина, поради което кредитната страна на тия сметки се бележи съ (+), а дебитната съ (-). Следователно, дебитът и кредитът и въ двата случая имат противоположно значение, ето защо необходимо е да се познае положителното и отрицателното въздействие на всяка операция, за да могат да се направят записвания по сметките. Тоя принцип не е особено удобен за прилагане на практика, тъй като не всеки е въ състояние да определя положителното и отрицателното въздействие на операцията. Центърът на тежестта трябва да се търси въ стопанското въздействие на операцията. Който не може да го определи, не може да бъде добър счетоводител.

Заслугите на Schär въ теорията съ два реда сметки, а съ това и изобщо въ счетоводната теория, се състоятъ въ това, че той направи подробна класификация на стопанските операции и посочи всичките възможни видоизменения въ положителното имущество (актива), въ отрицателното имущество (пасива, т. е. дълговетъ), и въ капитала (чистото имущество). Операциите изменятъ или само имуществото (активно и пасивно), или имуществото и чистото имущество. Schär различава три групи операции: 1. чисто размѣни операции, които изменятъ само съставните части на положителното или отрицателното имущество; 2. чисто резултатни, които изменятъ само чистото имущество и 3. смѣсени операции, които обхващатъ първите две групи.

Едно интересно обосноваване на пасива (дълговетъ) като отрицателна имуществена величина дава Riff, който казва: „Създаването на единъ пасивъ отговаря на едно отложено, но въ сѣщото време обещано намаление на актива. Пасивните сметки сѣ междинни, временни сметки за едно по-последно намаление на актива (което ще настѣпи съ изплащане на дълга). Следователно, има само единъ самостоятеленъ редъ отъ активни (имуществени) сметки отъ една страна и единъ втори редъ за имуществото въ неговата цѣлостъ (чистото имущество, с/ка Капиталъ)—отъ друга. Тия два реда сметки се водятъ паралелно:

Сметки на имуществото				Сметки на чистото имущество	
С/ки на активното имущество		С/ки на пасивното имущество			
+	-	+	-	-	+
самостоятелни сметки		временни, междинни, подчинени с/ки			

Самостоятеленъ редъ отъ активни сметки = Самостоятеленъ редъ отъ с/ки на чистото имущество (т. е. имуществото въ неговата цѣлостъ).

Както едно действително намаление на актива трябва да се запише въ дѣсната страна (Кр.) на съответните сметки, защото наличността се записва въ лѣвата (Дб.), така сѣщо и едно отсрочено намаление на актива трябва да се запише въ дѣсната страна на междинните имуществени сметки, докато стане прехвърлянето при действителното намаление на актива, а това последното ще настѣпи при действителното изплащане на отложеното задължение.

Материалистичната теория съ два реда сметки на Hügli и Schär създаде епоха въ областта на теорията за сметките, тъй като тя е

първата теория, която почива върху по-научна основа. По-сетнешните теории съдържат два и съ три реда сметки, създадени въ по-ново време, се опират до голѣма степенъ върху принципитѣ, прокарани отъ Hügli и Schär.

Сравнявайки материалистичната теория съ единъ редъ сметки (Geschäftstheorie) на Berliner съ тая на Hügli и Schär, Schmachtenberger казва: И дветѣ теории се опиратъ върху едни и сѣщи идеи при отчитането, и дветѣ теории водятъ къмъ единъ и сѣщи резултатъ при обясняване сѣщността на систематичното счетоводство. Ако тѣ не се съгласуватъ напълно въ създаденитѣ отъ тѣхъ принципи за записване, то това се дължи на обстоятелството, че всѣка отъ тѣхъ се стреми да постави въ хармония съ основното равенство на сметкитѣ най-изпитаниятъ начинъ за тѣхното водене. Макаръ и различieto въ принципитѣ на дветѣ теории да изглежда, че почива върху различното материално схващане на понятието чисто имущество, все пакъ това различно схващане е само една вариация на една и сѣща основна мисль.

Въ по-ново време нѣкои критици отхвърлятъ теорията съ два реда сметки на Hügli и Schär, сметайки, че въ своитѣ построения тя не е напълно обективна: принудена да прибѣгва до пресилени построения, тя се губи до голѣма степенъ въ ненуженъ формализъмъ, въ връзка съ което и губи свойството си да бжде използвана като практическо сръдство при изучаване на счетоводството.

Математическото обосноваване на тази теория, както отбелязва сполучливо Kohlmann (вж. le Coutre), е много просто: то се намира въ равенството между сметкитѣ и въ сѣщностъ дали се казва, че $A=P+K$ или пъкъ $A-P=K$ е все едно. Центърътъ на теорията въ тази теория се намира въ установяване на типичнитѣ операции и въ доказване на двустранното имъ въздействие въ всички случаи, било като увеличение или като намаление по сметкитѣ. Ако това доказване и обосноваване е направено, а това е една чисто стопанска работа, която трѣбва да се обясни и разбере чисто стопански, то по-нататъшното му провеждане и приложението не представлява никакви трудности.

Теория съ два реда сметки на Nicklisch. Nicklisch изхожда отъ общото производствено-стопанско значение на понятието капиталъ, като подъ капиталъ разбира общата стойность на имуществото, неговата абстрактна сила. Nicklisch не схваща производствено-стопанскитѣ процеси чисто счетоводно. За изходна точка на теорията си той взема равенството между имуществото и капитала въ стопанския животъ, което е сѣщо и балансово равенство както при откриването, така и при приключването на книгитѣ.

Nicklisch поддържа, че имущество и капиталъ сѣ две различни названия на едно и сѣщо нѣщо. Подъ имущество той разбира конкретния съставъ на производственитѣ сръдства, а подъ капиталъ онова, което остава постоянно, неизмѣнно, т. е. стойността, която съответствува на богатата, независимо отъ формата и начина на материалното имъ изпълнение. Поради това и принципиално трѣбва да се различаватъ само съставни сметки (Bestandskonten), които се дѣлятъ на два вида: имуществени съставни и капиталови съставни сметки. Понеже имуществото и капиталътъ въ баланса се намиратъ въ противоположни страни, то и въ счетоводството тѣ трѣбва да се третираатъ като противоположни ве-

личини; по същия начинъ трѣбва да се третиратъ и тѣхнитѣ намаления и увеличения.

Въз основа на казаното могатъ да се установятъ следнитѣ правила за записване по смѣткитѣ:

Приходитѣ по имущественитѣ смѣтки сж: Дебитѣ.

Разходитѣ по имущественитѣ смѣтки сж: Кредитѣ.

Приходитѣ по капиталовитѣ смѣтки сж: Кредитѣ.

Разходитѣ по капиталовитѣ смѣтки сж: Дебитѣ.

Разсжденията на Nicklisch водятъ къмъ напълно еднакво тълкуване и обясняване на всички случаи, подлежащи на записване. Въ счетоводството Nicklisch вижда една единностъ, едно цѣло, състоящо се отъ нѣколко вида отчитания: 1) съставно отчитане (Bestandsrechnung), т. е. отчитане съставнитѣ части на актива и пасива (имуществата и капитала); 2) отчитане на разходитѣ (Aufwandsrechnung); 3) парично отчитане и 4) общо отчитане (Gemeinschaftsrechnung). Чрезъ това групиране на смѣткитѣ той иска да представи ясно и нагледно връзката между динамичнитѣ и статични елементи въ дейността на всѣко стопанство. Nicklisch отхвърля едностранчивото статично или динамично, както и дуалистичното схващане, като поддържа и въ счетоводството и при групиране на смѣткитѣ органическата връзка между статичното и динамичното.

Теорията на Nicklisch е една отъ модернитѣ счетоводни теории и има повече привърженици, отколкото противници. Osbahr, напримѣръ, поддържайки възгледитѣ на Nicklisch, смѣта, че цѣлата проблема на счетоводната техника е въ действителностъ най-простата математическа проблема, а именно онази на събирането и изваждането. Въ началото на годината имуществото и капиталътъ (собственъ и заеманъ) образуватъ равенство по стойностъ, при което имуществото заема лѣвата му страна, а капиталътъ дѣсната. При осществяване стопанската дейностъ на предприятието започватъ измѣнения въ дветѣ страни на равенството: само въ лѣвата — измѣнения засягащи само имуществото, само въ дѣсната — измѣнения засягащи само капитала (собственъ или заеманъ), или и въ дветѣ едновременно. При всички тия измѣнения, обаче, дветѣ страни оставатъ равни помежду си. Немислимо е едната страна на това равенство да претърпи нѣкакво измѣнение (по размѣръ), безъ това измѣнение да се отрази и върху другата. Тѣй като задачата на счетоводството е да отчита въпроснитѣ измѣнения, то и всѣко добре организирано счетоводство трѣбва да представлява сжщо такова равенство отъ стойности.

Другъ поддръжникъ на Nicklisch, а именно Brecht, пише:

„Има два реда смѣтки: 1) Смѣтки, които отчитатъ имуществото на предприятието и 2) Смѣтки, които отчитатъ източникитѣ, донасящи това имущество. Последнитѣ се дѣлятъ на две групи: пасивни смѣтки и смѣтки на чистото имущество.

Наличността въ началото на годината и увеличенията презъ годината се записватъ въ лѣвата страна на смѣткитѣ за имуществата, а намаленията — въ дѣсната. Капиталитѣ и тѣхнитѣ увеличения се записватъ въ дѣсната страна на смѣткитѣ, отчитащи източникитѣ, а намаленията — въ лѣвата.

Тази констатация води къмъ следното общо правило: въ всѣка смѣтка, която представлява източникъ за срѣдства на предприятието, записванията ставатъ въ дѣсната страна, а въ смѣткитѣ, които отразяватъ

реалното въплотение на тѣзи източници, записванията ставатъ въ лѣвата“.

Теория съ два реда смѣтки на Walb. Една интересна по своята обосновка материалистична теория съ два реда смѣтки ни дава Walb. Той си представлява дейността на всѣко предприятие като съвокупностъ отъ външни операции, при които предприятието влиза въ съприкосновение съ външни лица, и вътрешни операции, извършвани въ състава на самото предприятие. Външнитѣ операции, върху които почива собствено счетоводството, се изразяватъ въ: 1) отстъпване и получаване на ценности, права и услуги и 2) парично уреждане на случаитѣ отъ точка първа. (Leistungs = und Zahlungsvorgänge). При нормален ходъ на работата всѣко отстъпване на блага и оказване на услуги трѣбва да бѣде компенсирано въ форма на плащане. Това плащане може да стане веднага или по-късно. Съответно съ поменатитѣ два признака, при всѣка операция съществуватъ два реда отчитания, следователно и два реда смѣтки.

Смѣткитѣ, чрезъ които се отчитатъ сегашнитѣ или бждещи плащания на предприятието къмъ третитѣ лица или на третитѣ лица къмъ предприятието, образуватъ реда отъ смѣтки за плащанията. Чрезъ втори пъкъ редъ отъ смѣтки се отчитатъ полученитѣ и отстъпенитѣ имущества, права и услуги. Отстъпването на права може да се разглежда като оказване на услуги. За всѣки видъ услуга се открива една смѣтка, въ която приходътъ и разходътъ се изброяватъ както това става при имуществата, а именно приходътъ се записва въ дебита, а разходътъ въ кредита. По тоя начинъ се получаватъ много смѣтки, като Земи, Постройки, Машини, Стоки, Лихви, Заплати, Наеми, Общи разноски и т. н. Конкретно: получаването на имущества и услуги предизвиква плащане или обещание за плащане (образуване на дългъ), ето защо то се записва въ Дб. на една и въ Кр. на друга смѣтка. Изразходването пъкъ на едно имущество или оказването на една услуга предизвиква получаване на пари или обещание за плащане (образува се вземане), което пъкъ следва да бѣде записано въ Дб. на една и въ Кр. на друга смѣтка. Всѣка операция, следователно, подлежи на двойно и противоположно записване по смѣткитѣ, което се обяснява съ двойния характеръ на самата операция.

Теория за кръгообръщението на Раре (Kreislauftheorie). Споредъ Раре двойното счетоводство има за цель да обхване и изобрази въ числа движението на капитала презъ време на отчетния периодъ и то отъ гледна точка на неговата форма и на неговитѣ източници. Това се постига посредствомъ една система отъ двустранни отчитания, които могатъ да се сравнятъ съ измѣрителни апарати за измѣрване течението на капиталитѣ, както това става напримѣръ въ водомѣритѣ и газомѣритѣ. По подобие на тия апарати и смѣткитѣ иматъ две страни: една входна и друга изходна и както въ единъ измѣрителенъ апаратъ съ две страни нищо не може да излѣзе отъ едната страна преди да е влѣзло отъ другата, така сжщо и при смѣткитѣ всѣки разходъ трѣбва да бѣде предшествуванъ отъ приходъ. И понеже ний пишемъ отъ лѣво на дѣсно, то естествено е, че лѣвата страна на смѣткитѣ ще бѣде приходната, входната, а дѣсната — разходната, изходната.

Раре различава четири вида движение на капитала: 1) Центростремително движение къмъ предприятието; 2) Центробѣжно движение отъ

предприятието: 3) Концентрично кръгово движение въ вътрешността на предприятието и 4) Кръгово движение по периферията на предприятието.

Всѣко концентрично кръгово движение означава превъплотяване на капитала, т. е. изчезва една досега съществуваща форма и на нейно мѣсто се появява друга—нова. Така, напиримѣръ, при покупка на стоки въ брой апаратътъ за наличнитѣ плащания отбелязва единъ разходъ, а апаратътъ за измѣрване на стоковото движение единъ приходъ, ето защо и счетоводството трѣбва да отбележи: въ с/ка Каса единъ разходъ, а въ с/ка Стоки — единъ приходъ. „Както излизането отъ едно мѣсто води къмъ влизане въ друго, така и разходътъ по една смѣтка причинява приходъ по друга. Отъ този начинъ на записване, който съответствува на действителнитѣ стопански процеси, е получило названието си двойното счетоводство“ (Раре).

Едно привидно изключение става при записване на вложенитѣ капитали, което се прави въ разходната страна на с/ка Капиталъ, поради което приходната страна на с/ката смѣтка, споредъ самия Раре, остава при откриване на счетоводството открита, тъй като нѣма смѣтка, въ която може да бѣде направено срещуположно записване. Споредъ с/ката приходната страна на смѣтките, които отчитатъ капиталовитѣ източници, се използватъ за записване центробѣжното движение на капиталитѣ (напр. при загуба или при изтегляне). До с/ка Капиталъ стои с/ка Загуби и печалби. Тя е, която отчита абстрактната сила на вложения капиталъ отъ предприемача, следователно на обективния продуктивенъ приносъ (*des objektiven Produktivbeitrages*).

Тѣй като заемнитѣ капитали се отчитатъ както собственитѣ, Раре извежда следното ръководно начало: „Стойността на капиталитѣ, които постѣпватъ въ предприятието, ще се записва въ Кр. на нѣкоя смѣтка отъ периферията, а стойността на капиталитѣ, които излизатъ отъ предприятието, ще се записва въ Дб. на нѣкоя смѣтка отъ периферията, Като смѣтки отъ периферията Раре означава онѣзи аналитични смѣтки, които отчитатъ капитала споредъ неговитѣ източници.

Нѣкои автори отнасятъ теорията на Раре къмъ статично ориентирани материалистични теории съ два реда смѣтки.

Материалистични теории съ три реда смѣтки.

И тукъ, както и при материалистичнитѣ теории съ два реда смѣтки, понятието три реда смѣтки се опира върху формалната външностъ. Има по-стари и по-нови теории отъ тази група. Тѣхни подържници сж Lehmann, Leitner, le Coutre, Skokan и др. Поради тѣснитѣ рамки на статията ще разгледаме бѣгло само теоритѣ на Leitner и Lehmann.

Теория съ три реда смѣтки на Leitner. Въ своитѣ построения Leitner изхожда отъ формата на баланса, като изразителъ на имущественото състояние на предприятието, и се опира на балансовото равенство $A = P + K$. По тоя начинъ той обхваща обектитѣ на отчитането отъ чисто правно гледище. Имуществото и увеличенията му, казва Leitner, се записватъ въ лѣвата страна на баланса, а капиталътъ (състоящъ се отъ дълговетѣ и собствения капиталъ) и увеличенията му — въ дѣсната. Системата отъ записвания въ счетовод-

ството се изгражда именно върху поменатитѣ признаци на баланса при уговорката, че счетоводството не познава непосредственото изваждане, а само изваждането чрезъ събиране (additive Subtraktion); това значи, че намаленията на актива трѣбва да бждатъ записвани въ противоположната на онази страна на смѣткитѣ, въ която се записватъ активътъ и неговитѣ увеличения, а намалението на пасива — въ противоположната страна на онази, въ която се пишатъ дълговетѣ и собствения капиталъ.

Поради това пѣкъ, че активътъ и пасивътъ не могатъ да бждатъ обхванати само отъ една смѣтка, то тѣхното отчитане става поотдѣлно и въ различни смѣтки. Особеността на счетоводството, въ противовесъ на баланса, се състои именно въ това, че то отразява напълно всички измѣнения, на които сж подхвърлени имуществото и капиталътъ въ връзка съ стопанската дейностъ на предприятието. За тази целъ, следователно, необходимо е за съставнитѣ части на имуществото и капитала да се откриятъ специални смѣтки, въ които, съответно строежа на баланса, имуществото се записва въ лѣвата страна, а капиталътъ и дълговетѣ въ дѣсната страна. Схематично това може да се изрази така:

Лѣво: имущества		БАЛАНСЪ		Дѣсно: капиталъ	
Активни смѣтки		Пасивни смѣтки			
Лѣва страна	Дѣсна страна	Лѣва страна	Дѣсна страна	Лѣва страна	Дѣсна страна
имущества въ началото			дългове въ началото		
+ увеличения	— намаления	— намаления	+ увеличения		
		С/ки на собств. к-лъ			
		Лѣва страна	Дѣсна страна		
			състояние въ началото		
		— намаления	+ увеличения		

Тази теория, следователно, раздѣля смѣткитѣ на три групи: смѣтки на имуществото, смѣтки на дълговетѣ и смѣтки на собствения капиталъ. Съ това тя смѣта, че изхожда отъ действителнитѣ отношения въ предприятието.

Теорията съ три реда смѣтки изследва по-нататѣкъ и възможнитѣ измѣнения въ съставнитѣ части на имуществото, дълговетѣ и капитала и опредѣля типичнитѣ операции, които класира по групи. Тукъ тя използва постигнатото отъ теориитѣ съ два реда. Тѣзи групи операции тя изследва и отъ гледна точка на въздействието, което тѣ оказватъ върху имуществото, дълговетѣ и капитала. По принципъ тя различава сжщитѣ групи операции, които познава и Schär, а именно: размѣни резултатни и смѣсени:

1. Чисто размѣнитѣ операции измѣнятъ или само актива, или само пасива, или актива и пасива едновременно, при което ги увеличаватъ или намаляватъ.

2. Резултатнитѣ операции се различаватъ отъ размѣнитѣ по това, че тѣ засягатъ капитала, като измѣнятъ или само актива, или само пасива. Напр., печалбитѣ или увеличаватъ актива, или намаляватъ дълговетѣ, а загубитѣ обратно. (Може ли да има измѣнение на актива безъ съответно измѣнение на пасива, и обратно? Н. Б.)

3. Смѣсени операции, които се проявяватъ и като размѣни и като резултатни.

Теорията съ три реда смѣтки е изградена пакъ върху равенството, между смѣткитѣ (двойния формализъмъ), безъ, обаче, да му придава сжщественно значение.

Основа на двата реда отчитания при материалистичните теории съ два реда смѣтки образуватъ: отчитането на имуществата въ тѣхната цѣлостъ (активни и пасивни), отъ една страна, и отчитането на чистото имущество — отъ друга. Теорията съ три реда смѣтки, напротивъ, създава два самостоятелни реда за имуществата — единъ за имуществата въ действителенъ смисълъ на думата и втори — за дълговетъ къмъ третитъ лица (пасивното имущество отъ теориитъ съ два реда): единъ трети редъ отъ смѣтки пъкъ е предназначенъ за отчитане на чистото имущество, наречено тукъ собственъ капиталъ.

Теорията на Leitner се характеризира и съ друга особеностъ: тя взема подъ внимание стопанскитъ процеси и обяснява функцията на отдѣлнитъ смѣтки, като изхожда отъ стопанското имъ предназначение. Центърътъ на тази теория се намира въ познаване въздействието, което оказва операцията върху имуществото, дълговетъ и капитала. При всички случаи това въздействие представлява увеличение или намаление на нѣкоя частъ отъ имуществото, дълговетъ или капитала.

Теорията на Lehmann. Споредъ Le Coutre, Lehmann се е опиталъ да създаде една специална теория за фабричното счетоводство.

Lehmann различава три реда смѣтки (или отчитания):

1. Смѣтки на имуществото и на капитала или имуществено и капиталово отчитане;

2. Смѣтки (или отчитане) на постъпленията и на плащанията (Einnahme = und Ausgaberechnung).

3. Смѣтки на разходите и на приходите (приходи-разходно отчитане, Aufwands = und Ertragsrechnung).

Подъ имуществени и капиталови смѣтки той разбира онѣзи смѣтки, които служатъ за отчитане съставнитъ части на имуществото и капитала и тѣхнитъ измѣнения. Тия смѣтки се означаватъ като съставни.

Спирайки вниманието си върху преходнитъ суми, той достига до следното разделение на имущественитъ и на капиталовитъ смѣтки, или по-право до следната позиция на баланса, отъ който споредъ него трѣбва да се вижда ясно състава на имуществата и на капиталитъ.

Активъ	Б а л а н с ъ	Пасивъ
Положителни имуществени смѣтки:		Отрицателни имуществени смѣтки:
Постоянно имущество		Оборотни дългове
Оборотно имущество		Корекц. пера за имуществата
Отрицателни капиталови смѣтки:		Положителни капиталови смѣтки:
Невнесени капитали		Собственъ капиталъ
Корекционни пера по капитала		Финансови задължения
Преходни суми (пера)		Преходни суми (пера)

Подъ отчитане на постъпленията и на плащанията се разбира оня комплексъ отъ смѣтки, които регистриратъ различнитъ платежни сръдства и които въ началото и въ края на отчетния периодъ, сжщо така, както и смѣткитъ за разходите и за приходите, се свързватъ съ имущественото и съ капиталовото отчитане. Връзката се състои въ това, че въ началото на годината една частъ отъ имуществото се отдѣля отъ имущественото и капиталово отчитане като фондъ, отъ който се извър-

шватъ плащанията, необходими за набавяне на производственитѣ сръдства и въ който текатъ постъпленията отъ пласмента на богатата, произведени отъ предприятието.

Резултатитѣ отъ стопанската деятельность не предприятието се отчитатъ чрезъ смѣткитѣ за разходитѣ и приходитѣ (резултатнитѣ смѣтки — приходо-разходно отчитане), които въ началото и въ края на отчетния периодъ се свързватъ съ смѣткитѣ на имуществото и капитала.

III. Други теории.

Съществуватъ още нѣколко теории за смѣткитѣ, които, поради оригиналността на прокарванитѣ отъ тѣхъ възгледи, не се отнасятъ къмъ никоя отъ разгледанитѣ до сега групи. Такива сж „реалистичната теория“ на Sganzi, „рационалното счетоводство“ на Reininghaus и иконометрическата теория“ на Ciompa. Поради липса на мѣсто на тия теории нѣма да се спираме.

З а к л ю ч е н и е.

Настоящото конспективно изложение на по-важнитѣ отъ историческо, научно и дидактическо гледище теории за смѣткитѣ изготвихме съ единствената целъ, да дадемъ възможностъ на интересуващитѣ се да хвърлятъ единъ макаръ и бѣгълъ погледъ въ тая толкова интересна областъ на счетоводното знание. Отбѣгвайки да се обявимъ за привърженикъ на една или друга отъ разгледанитѣ теории, или пъкъ да се заемемъ съ създаването на своя собствена, ний смѣтаме, безъ да отричаме научнитѣ достоинства на нѣкои отъ тѣхъ, че всички тѣ водятъ чрезъ различни разсждения къмъ една и сѣща целъ: да ни кажатъ кога и кои смѣтки трѣбва да бждатъ дебитирани и кредитирани въ резултатъ на една или друга извършена операция. Дали това указание ще ни бжде дадено чрезъ олицетворение или материализиране на отдѣлнитѣ съставки на предприятието, дали ще си служимъ съ изразитѣ „да дава“ и „да зема“, съ математическитѣ знаци $+$ и $-$, или съ понятията „приходъ“ и „разходъ“, „увеличение“ и „намаление“, е все едно. Важното е да вникнемъ и си изяснимъ сжщността на записваната операция. Отъ това гледище, ний смѣтаме, че най-сполучливо постигатъ своята целъ ония теории, които изхождатъ отъ влиянието, оказвано отъ извършванитѣ операции върху баланса.

Използувана литература. Handwörterbuch der Betriebswirtschaft на Nicklisch—глава Buchhaltungstheorien отъ W. le Coutre; Herbert Buhl—Die geschichtlich begründete Kontentheorie; Stern-Buchhaltungslexikon; Ф. Белмеръ — Общая теория на счетоводството, Б. П. Бойчевъ — Счетоводни теории (рефератъ) и др.

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

ВЪВЕДЕНИЕ ВЪ ЧАСТНО-
СТОПАНСКАТА НАУКА
отъ проф. д-ръ Д. Добревъ, София,
1936 г., 231 страници.

Г-нъ д-ръ Добревъ е единъ отъ

малцината ни плодови теоретици по частно-стопанскитѣ въпроси. Следъ като издаде нѣколко курса по счетоводство и по баланси, сега той поднася единъ крайгъленъ камъкъ на

своето научно творчество: Въведение във частно-стопанската наука.

Авторът е раздѣлил книгата си на 7 отдѣли, всѣки единъ отъ които третира по една по-специална проблема изъ областта на частно-стопанското учение.

I. Стопански проблеми на новото време (стр. 5—12). Тукъ авторътъ нахвърля една бѣгла скица на свѣтовното стопанско положение, въ неговитѣ три последователни разклонения: производство, размѣна и консумация. Навсѣкжде е настъпило голѣмо смущение. Именно въ тази срѣда трѣбва да се развива частното предприятие. Отъ тука става ясно, на какви отмѣрени и пресмѣнати основи трѣбва да се поставя организацията и ръководенето на частнитѣ предприятия. А принципитѣ за рационалната синтеза на различнитѣ фактори на частното предприятие се разучаватъ и изнасятъ отъ науката за частното стопанство. Такова голѣмо е, следователно, нейното значение.

II. Частно-стопанската наука въ своята сжщностъ и развитие (стр. 13—30). Тука се застъпва идеята, че частно-стопанската наука не представлява само единъ частно-стопански интересъ, но че тя е и една обществена наука, тъй като частното стопанство е основната творческа клетка на народното стопанство. Въ това отношение частно-стопанската наука е сестра на обществено-стопанската наука (политическата икономия), само че докато последната разглежда общата фасада на различнитѣ пазарни взаимодействия, първата навлиза въ разборъ на конкретната организация на частното стопанство, наблюдавано само за себе си. Въ този редъ на мисли авторътъ сподѣля идеитѣ на Prof. Nicklisch.

III. Стопанско заведение и стопанско предприятие (стр. 31—41). Разликата между едното и другото е обяснена нагледно: заве-

дението е едно техническо-организационно понятие, а предприятието е едно стопанско-организационно понятие. Въ организационнитѣ си нужди, обаче, едното и другото се преплитатъ, защото техническата организация е сжщо тъй въпросъ на стопанска пресмѣтливостъ, както и самата стопанска организация.

IV. Имуществена и финансова основа на стопанскитѣ предприятия. (стр. 42—83). Въ този отдѣлъ сж включени нѣколко по-специални въпроси изъ сжщността на предприятието:

1. Имущество и капиталъ: дава се опредѣление на имуществото и капитала отъ гледището на частното стопанство, а сжщо и отъ гледището на народното стопанство. Сравнението доизяснява сжщността и значението на частно-стопанския капиталъ.

2. Имуствената организация се изразява въ боево разгъване на имуществения фронтъ, за да взематъ участие всички видове орѣжии: каса, дебитори, стоки, земи и пр. (50). Успѣхътъ на стопанския фронтъ зависи отъ съотношението между споменатитѣ имуществени форми споредъ условията на всѣки отдѣленъ случай. За по-нагледно изучаване и особено за анализиране на имуственото съотношение (напрежение) различаватъ 1) потрѣбителното, постоянно, основно имущество и 2) обръщателно, обратното, текущо имущество.

3. Оценката на имуществото става по две причини: 1) да се получи единъ общъ номиналенъ париченъ сборъ и 2) да се намалява или увеличава паричниятъ изразъ на имуственитѣ части споредъ конкретнитѣ пазарни условия. Въ връзка съ оценкитѣ авторътъ различава: 1) потрѣбителна стойностъ (отдаваното субективно значение за отдѣлнитѣ нѣща и услуги), 2) костуема стойностъ (сборъ на паричнитѣ разходи, влѣзли въ калкулацията) и 3) ново-

доставна пазарна стойност (стойност споредъ дневнитъ пазарни цени на калкулационнитъ елементи).

4. Финансирането на предприятие-то може да стане съ собствени капитали и съ чужди капитали. Тукъ авторътъ се спира върху нѣкои практични пропорции между собственитъ и чуждитъ капитали и стига до заключението, че „обществената стопанска солидарностъ и материалното благоденствие на държава и народъ се градятъ върху хармоничното съгласуване между интереситъ на собствения и чуждия капитали“ (82). Това се отнася не само до частно-стопанскитъ интереси на капиталитъ, а и до народостопанскитъ имъ интереси. Последнитъ се нарушаватъ отъ инфляция или дефлация на паритъ.

V. Начала и резултати на стопанската дейностъ (стр. 84—159). Въ този отдѣлъ сж включени следнитъ сжществени въпроси: 1) Ржководната и управителна функции въ стопанското предприятие, като е дадено подобаващо значение за ржководната предприемаческа работа. 2) Изпълнителната работа, извършвана отъ работници и служаци, и ориентирана къмъ техническата резултатностъ (94). 3) Система на работни възнаграждения, като сж за-сегнати „плата за опредѣлено време“, „плата за опредѣлено количество изработени продукти“, „премийни възнаграждения“ и „участие въ печалбитъ“. 4) Научна организация на работата въ стопанскитъ предприятия, като сж предадени основнитъ линии на ученията на Тайлоръ и Файолъ. 5) Разходитъ на предприятието, разглеждани по видове и групи, като е наблегнато на разликата между пропорционални, дегресивни и прогресивни разноски. Въ връзка съ разходитъ е разгледанъ и въпросътъ за калкулациитъ и тѣхнитъ съставни части. Тука е препоржчана новодоставната стойностъ на суровитъ ма-

териали (115). 6) Рационализация, като сж включени по-специалнитъ проблеми за стопанска и техническа рационализация и за предѣли на рационализацията. 7) Стопански оборотъ — вътрешенъ (отъ единъ ресоръ въ другъ на сжщото предприятие) и външенъ (доставки и пласментъ). 8) Печалби и рентабилностъ. Тукъ сж разгледани сжщинскитъ частно-стопански характерни белези: а) стопанска сжщностъ на печалбата (и на загубата — б. м.) както по отношение на мотивитъ ѝ, тъй и по отношение на отраженията ѝ върху стопанското предприятие; б) фиктивни печалби и загуби, тѣхното стопанско отношение и възможноститъ за отстранението имъ (за фиктивни печалби и загуби става дума при парична инфляция); в) Рентабилностъ.

VI. Предприемателска политика (стр. 160—188). Това е сжщо тъй важна частъ въ науката за стопанското предприятие. Авторътъ е включилъ следнитъ по-социални въпроси: 1. Ржководни начала, като сж залегнати мотивитъ, просторътъ и ограниченията на сжщата. 2. Предприемателскиятъ рискъ, разглежданъ като организационенъ и функционални рискове (по доставки, по производство, по пласментъ и по управление). 3. Рискова политика, подъ която авторътъ разбира съвокупността отъ всички мѣроприятия, годни да предотвратятъ, острнатъ или намалятъ евентуалнитъ рискове. По-главнитъ групи отъ такива мѣроприятия, споредъ автора, сж: а) регулиране и разширение на пласментнитъ възможности, б) ликвидностъ (на предприятието—б. м.), в) резервни фондове и скрити резерви и г) отчетностъ и контрола.

VII. Форми на стопански предприятия (стр. 189—231). Следъ като е направилъ единъ разборъ върху причинитъ (външни и вътрешни) и мотивитъ, които указ-

ватъ влияние за избора на една или друга форма на стопанско предприятие, авторътъ описва сжщността на персоналнитѣ дружества (събирателни и командитни), на капиталовитѣ дружества (акционерни и О. О. дружества), на кооперациитѣ, на общественитѣ стопански предприятия и, най-после, на висшитѣ организационни форми, въ лицето на картелитѣ и трѣстоветѣ.

Книгата на г-нъ д-ръ Добревъ е първиятъ опитъ да се повдигне и предъ нашето общество въпросътъ за сжществуването на една наука за частното стопанство, която въ чужбина отдавна си е вече извоювала почетното мѣсто наредъ до политическата икономия. Дажи и висшитѣ училища още не сж я въвели като

цѣлостна закржглена научна дисциплина. Тъкмо тука е най-голѣмата заслуга на г-нъ д-ръ Добревъ. Книгата е ценна и за ръководния и изпълнителенъ персоналъ на стопанскитѣ предприятия, понеже имъ поднася една системна анализа на условията, въ които частното стопанство се развива; поднася имъ и единъ наученъ разборъ на начинитѣ и посокиитѣ, по които предприятието би следвало да се развива, ако желае да се бори срещу трудноститѣ си и свързанитѣ съ тѣхъ рискове.

Книгата на г-нъ д-ръ Добревъ се чете леко и увлекателно. Препоръчвамъ я на нашитѣ колеги, още повече, че тя е едно ценно допълнение къмъ тѣхнитѣ познания по счетоводство и баланси. Ст. Чолаковъ.

ВЖТРЕШЕНЪ СТОПАНСКИ ПРЕГЛЕДЪ

РЕГУЛИРАНЕ НА ИЗНОСА.

Въ връзка съ засилващата се износна кампания и особено вследствие на редицата прѣчки, които презъ този сезонъ трѣбваше и трѣбва да преодоляватъ нашитѣ износители, се повдигна голѣмъ споръ относно свободата на износа. Размѣниха се дори доста остри нападки и обвинения, отъ противоречията между които можеше да се извади само едно безспорно и сигурно заключение—въ нашия износъ презъ настоящия сезонъ има нѣщо, което куца, нѣщо гнило, което трѣбва бързо и на всѣка цена да се отстрани, за да не се ошетяватъ интереситѣ на цѣлото народно стопанство.

Преди всичко трѣбва да се изтъкне, че при износа нашитѣ търговци влизатъ въ контактъ съ можество голѣми и солидни търговски кжщи въ Европа, които иматъ своитѣ традиции, търговски усетъ, тактъ и опитностъ, които не всѣки може да при тежава. Освенъ това пазаритѣ сж

много ограничени и конкуренцията извънредно силна. Това условие налага естествено една по-добра организация и системностъ отъ наша страна, за да можемъ да имаме желанитѣ резултати. А точно противното наблюдаваме у насъ. Броятъ на износителитѣ непрекъснато расте. Съ износъ почватъ да се занимаватъ дори и хора, които до вчера не сж имали ни най-малката връзка съ тази дейностъ. По този начинъ редица търговски и индустриални фирми, чиито предметъ на дейностъ е манифактура, производство на вълнени или памучни платове и пр., безъ всѣкаква подготовка и разбирання започнаха износъ на плодове, зеленчуци и пр. Тѣхниятъ интересъ, обаче, лежи не въ износа, а въ вноса. И ако при бѣгватъ до последния, то е само, защото по пътя на компенсациитѣ биха могли да реализиратъ по-голѣми облаги, отколкото, ако поискаха да откупятъ валутата отъ другитѣ износители. По този начинъ износътъ

при тях не е търговска дейност, на която те да държат и следователно да се стремят да завържат и засилят връзките си с чужди фирми, а само една временна необходимост, едно средство за заплащане на нужните им стоки от чужбина. Следователно, при своя износ те не могат в никой случай да държат сметка за условията на чуждите пазари, а изнасят там, откъдето искат и могат да направят своя внос. Цената при тях не се калкулира и нагажда съгласно изискванията на чуждите пазари, а съгласно продажната цена на артикулите, с които търгуват тези търговци и които трябва да внесат срещу направения износ. А това именно разстройва извънредно чувствителните чужди пазари и води към падане на цените и дезорганизация на износа.

Подобно нещо имаме и с редица нови износители, които се прехвърлят там, където виждат, че има печалба и след като дезорганизируют съответния бранш, бегат на друго място.

Но това не значи още, че трябва да се ограничи броят на износителите и да се създаде по този начин монопол за известна група търговци, но не значи също и че външната делкатна и пълна с големи отговорности стопанска дейност може да се позволява на случайни и несведущи хора да се мислят и дезорганизируют нашия износ. Следователно, когато се говори за недъзи в нашия износ нека не се забравят тези две основни положения, които до голяма степен са причина за големите смущения в нашата външна търговия с плодове и зеленчук.

ВЛИЯНИЕТО НА ДЕВАЛВАЦИИТЕ ВЪРХУ БЪЛГАРСКОТО СТОПАНСТВО.

Девалвацията, въпреки че не била

нищо съвсемъ неочаквано и изненадващо, както например английската преценка от 1931 год., все пак поради своите размери внесе известна смут в кръговете на нашите износители. Сега положението се значително избистри и много предварителни страхове се указаха напълно излишни, въпреки че е още много рано да се вадят общи заключения от въздействието, което девалвацията биха могли да направят изобщо върху международната търговия. Обаче, частно за България, може вече да се направят някои по-обща заключения.

Преди всичко трябва да разберем и ония малки следи от първата уплаха, които все още са останали в някои кръгове у нас. Мнозина допускат, че обезценката ще засегне значително нашия износ към Франция, Италия и другите страни. Това е едно заблуждение. Подобно нещо би могло да стане само в случай, че нашите конкуренти на тези пазари са също обезценени. А в нашия случай точно тази предпоставка липсва — нашите главни конкуренти Югославия, Румъния, Унгария, Гърция и Турция запазват старото ниво на своите монети. Конкуренцията бихме могли да имаме до известна степен при гроздето от страна на Италия и Франция, но ние разполагаме с достатъчно средства, чрез които бихме могли да я парализираме. Но ако това въздействие е толкова малко върху бъдещия развой на нашия износ, съвсем друго яче стои въпроса за днешното му състояние. Мнозина от нашите износители имат вземания от Италия, Швейцария, Чехославия и останалите девалвиращи страни, от които ще трябва да понесат значителни загуби. За съжаление ние не можем да дадем цифров израз на тези вземания, но можем само да отбележим, че въпреки тяхния значите-

ленъ размѣръ при нѣкои отдѣлни износители, общо взето, тѣ не сж голѣми. Ето защо би било много смѣло, изхождайки отъ тѣзи загуби, да се прави намекъ за нѣкакво неблагоприятно въздействие на девалвациитѣ върху българското народно стопанство.

На подигнатия напоследѣкъ въпросъ — кой трѣбва да понесе тѣзи загуби, ние нѣма да се спираме, въпрѣки че той стои въ прѣка връзка съ нашата тема. Много естествено, че всѣки търговецъ се опитва да прехвърли своята загуба на чуждѣ грѣбъ, но струва ни се съвсемъ не е така естествено държавата да поема подобенъ товаръ върху себе си.

Въ замѣна на тия малки неприятности обезценкитѣ ни носятъ далече по-значителни изгоди. Всички девалвирали страни сж наши кредитори. По този начинъ народното ни стопанство ще има значителни печалби отъ тѣхнитѣ девалвации. Изразена въ много обща и закрѣпена сума печалбата ни отъ нашитѣ търговски задължения къмъ тѣзи страни възлиза на около 8—9 милиона лева.

Далече по-значителни сж печалбитѣ на държавата отъ нейнитѣ задължения къмъ чужбина. Тукъ е наистина много трудно да се опредѣли какво точно бихме могли да спечелимъ отъ обезценкитѣ, защото условията на доста отъ заемитѣ ни сж такива, че допускатъ различни тълкувания. За сега безспорни могатъ да бждатъ само следвоеннитѣ заеми. При това трѣбва да отбележимъ, че когато казваме безспорно, ние не вземаме предъ внимание чл. 6 отъ закона за

девалвацията въ Франция, който достигайки върха на несправедливостта и желанието за едно грубо използване на другитѣ държави повелява заемитѣ сключени въ Франкове отъ чуждитѣ държави, да се изплащатъ по паритета на франка отъ 1928 год. Това крайно нелогично постановление на закона, което е въ противоречие съ всички правила на справедливостта, е подигнало голѣми негодувания въ самата Франция. Видниятъ френски финансистъ проф. Жезъ следъ като въ една своя съкрушителна критика изтъква пълната неприложимостъ на постановленията на този членъ за другитѣ държави, казва: „Впрочемъ, самата мисълъ да се плаща на френскитѣ чуждестранни кредитори, както и на френското стопанство съ нови, преоценени франкове, а да се иска отъ чуждестраннитѣ длъжници на Франция да плащатъ по стари, по-ценни франкове, е напълно неморално“. По тѣзи причини ние, па и всички въ чужбина, не могатъ да се чувствуватъ обвързани съ цитирания членъ отъ френския законъ и затова сключенитѣ следъ войната дългове въ френски франкове трѣбва да се изплащатъ по сегашния курсъ. Въ нашия случай засегнати отъ девалвацията сж следнитѣ дългове: заема „Ено“, 1923 г. частъ отъ стабилизационния заемъ, 7% заемъ на Б. н. б. 1923 год. и Джонсонъ Компани, възлизаци въ началото на септемврий крѣгло на 1.013 милиона франка или смѣтнато срѣдно 25% обезценка. Държавата има само отъ тѣзи заеми една печалба отъ 253 милиона лева.

ВЪНШЕНЪ СТОПАНСКИ ПРЕГЛЕДЪ

СВѢТОВНАТА ВАЛУТНА ПОЛИТИКА ВЪ НАДВЕЧЕРНЕТО НА ДЕВАЛВАЦИЯТА.

По отношение нъ валутната политика презъ последната година могатъ

да се отбележатъ три различни направления: 1) политиката на държавитѣ отъ стерлинговия блокъ: Англия, Скандинавскитѣ държави, Южна Африка, Канада и Австралия, която

общо може да се характеризира като политика, продиктувана главно отъ стопанско-политически съображения; 2) политиката на държавитѣ, за които валутната политика е инструментъ за задоволяване преди всичко на вътрешни тѣхни нужди. Тя се движи главно отъ финансово-бюджетни съображения. Тукъ спадатъ тритѣ велики сили Германия, Съединенитѣ Щати и Япония; 3) политиката на държавитѣ отъ златния блокъ, която безъ да държи смѣтка за новитѣ форми и еволюция се мѣчеше да възкреси отдавна отживѣлата класическа теория за размѣната и за паритѣ. Тукъ спадаха Франция, Швейцария и Холандия.

Политиката на държавитѣ отъ стерлинговия блокъ презъ последнитѣ години имаше извънредно благоприятно въздействие върху тѣхнитѣ народни стопанства. Тя доведе до едно значително раздвижване на пазара на капиталитѣ, успѣ да освободи и хвърли голѣми парични срѣдства въ народното стопанство и да понижи значително лихвения процентъ. Това подействува благоприятно върху производството и държавнитѣ финанси. Предприеха се успѣшно редица конверсии на държавнитѣ дългове, а банцитѣ успѣха да намалятъ лихвитѣ за влоговетѣ и да въздействуватъ чрезъ това за прехвърлянето на струпанитѣ при тѣхъ капитали върху фондовия и стоковия пазаръ. Падането на ценитѣ бѣ спрѣно. Това даде тласкъ на производствената дейностъ и възбуди ръководителитѣ на предприятията да увеличатъ своитѣ инвестиции.

Почти до сѣшитѣ резултати достигнаха и държавитѣ отъ втората група, политиката на които вече се доближава до дирижираното стопанство. Чрезъ редица финансови мѣроприятия, грандиозни проекти за бор-

ба срещу безработицата и за въоръжения, тѣ предизвикаха голѣмо оживление въ своето производство. И при тритѣ държави стопанската политика е насочена къмъ създаване на едно парично разширение.

Въ странитѣ на златния блокъ, съществениѣ характерни черти на стопанското развитие следъ пролѣтѣта на 1933 год. сж на кратко следнитѣ: тезоризацията се увеличи, като пренебрѣгваше банкнотитѣ, за да се насочи къмъ златото; вътрешната спекулация съ паритѣ се засили; бюджетнитѣ дефицити бѣха значителни и покрити чрезъ емисията на заеми на частния пазаръ; отъ това последва отслабване на предлагането на капитали и увеличение на търсенето, а въ послѣствие установяване на повисоки лихвени проценти, отколкото практикуванитѣ въ странитѣ отъ стерлинговия блокъ и Съед. Щати. Ценитѣ продължаваха да спадатъ, обаче, спадането имъ не бѣше достатъчно, за да контърбалансира „подценяването“ на валутитѣ на странитѣ отъ стерлинговия блокъ и долара. Съ строги ограничения върху вноса се стремѣха да подобрятъ търговския балансъ, но „надценяването“ на златнитѣ валути допринесе за отслабването на търговията и туризма, което отслабване бѣ по-голѣмо въ Холандия и Швейцария, отколкото въ Франция, дѣто мѣстниятъ пазаръ е поширокъ. Отслабване на стопанската дейностъ и намаление на доходитѣ поради дефлацията оказаха влияние върху бюджетното равновесие и доведоха до увеличение на данѣцитѣ, които намалиха още повече печалбитѣ и повлияха понѣкога следъ себе си необходимостта отъ отпускане на субсидии на частнитѣ индустрии. Сериозни бюджетни дефицити сж се покривали чрезъ заемъ, въпрѣки полагаанитѣ усилия за съкращаване на разходитѣ.

ОБЕЗЦЕНКИТЪ И ТЪХНОТО ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ ПО-ВАЖНИТЪ ЕВРОПЕЙСКИ ДЪРЖАВИ.

Тристранната спогодба, вследствие на която Франция се реши да пристъпи къмъ обезценката на своята монета, бѣ предметъ на най-разнообразни, дори донѣкѣде противоречиви тълкувания: до като едни, въодушевени отъ това наистина епохално свѣтлово събитие, виждаха въ нея възхода къмъ общата свѣтловна стабилизация, други — обратно, бѣха на мнение, че съ обезценката на френския франкъ се туря началото на една още по-голѣма валутна борба. Въ сжщностъ целта на въпросната спогодба изглежда да е много по-скромна — тя гарантира само на Франция, че извършената обезценка на франка нѣма да бѣде последвана отъ контръ-мѣрки отъ страна на Англия и Съед. Шати, но безъ да обвързва повече никоя отъ подписалитѣ я три държави. Следователно, въпросната спогодба се отнася почти само до Франция.

Отъ международна гледна точка по-голѣмъ интересъ представлява втората спогодба между сжщитѣ държави, която Моргентау оповести на 13 октомврий въ Съед. Шати и която се коментира еднакво, както въ Лондонъ, така и въ Парижъ. Съ нея се дава възможностъ за изравняване въ злато платежнитѣ баланси първоначално на тритѣ подписали страни, а по-късно и на всички други, които пожелаятъ да се присѣдинятъ къмъ спогодбата. За напредъ Съед. Шати ще отпускатъ злато за незабавенъ вносъ на всички страни, които взематъ участие въ споразумението и то по отговарящата на сегашния паритетъ на долара цена отъ 35 долара за всѣка унция чисто злато, плусъ 0.25% за разноси.

Безъ да влизаме въ коментарии на току що споменатото споразуме-

ние, което въпрѣки всички надежди и обяснения си остава все пакъ като една палиативна мѣрка, ще се опитаме да вдигнемъ малко завесата, за да въведемъ читателя въ задкулистнитѣ причини, които доведоха до казаната спогодба. Това сжщевременно ще може да поясни колко прибрзани сж надеждитѣ на тѣзи, които вѣрватъ въ една предстояща обща монетна стабилизация.

Макаръ и съгласно постановленията на тристранната спогодба между Съединенитѣ Шати, Англия и Франция да не може да се предприема нищо, което би могло да разклати отношенията между валутитѣ на тритѣ страни, лирата стерлинга претърпя едно обезценение съ нѣколко процента, безъ да се намѣси англ. уравнителенъ фондъ съ възможната енергия. Въ това се съзира една преднамѣреностъ, тъй като бѣше явно, че споредъ английско схващане лирата стерлинга стоеше по стойностъ много високо спрямо долара. И имаха, безъ съмнение, право съ това обяснение на пасивното държане отъ страна на Англия. Но истинската причина за спадането на лирата стерлинга трѣбваше да се търси другаде, а именно въ репатрирането на континенталнитѣ бѣгащи капитали, което започна веднага следъ френското обезценение въ най-голѣмъ масщабъ. Споредъ „Таймсъ“ явниятъ отливъ презъ първата седмица възлизаше на около 8 милиона лири стерлинги, а скритиятъ трѣбваше да е билъ още много по-голѣмъ, тъй като само сумата, която е постъпила въ Швейцария, се изчислява тамъ на 500 милиона франка, отъ които около половината произхожда отъ Лондонъ. Тия масови изисквания на чужди капитали поставиха английския пазаръ включително Английската банка и уравниitelnия фондъ въ почти сжщото положение, както презъ септемврий 1931 год., което

положение бѣше довело до освобождение на лирата стерлинга отъ златото, т. е. обезценението ѝ. Въ всѣки случай, размѣра на изискванията на тѣхъ капитали не достигна този пѣтъ огромния размѣръ отъ 1931 г. Обаче, тогавашното отбранително сръдство—безпрепятствено падане курса на английската лира—е имало такива благоприятни непосредствени последици, че искаха и този пѣтъ да прибегнатъ къмъ него, съ или безъ резервата да покачатъ отново курса по-късно при нормализиране на девизния пазаръ.

Все пакъ, смѣтката бѣше направена безъ Съединенитѣ Щати, които отъ известно време, може би поради съображения на изборна тактика, се застъпватъ за здрави паритети и сж на мнение, че Англия може да спре отлива на бѣгащитѣ капитали всѣки денъ съ простата декларация, че лирата стерлинга ще остане стабилна и ще се опира наскоро пакъ на златото. Следъ като Англия не направи една подобна декларация, а по-скоро въ деня на банкета на лордъ Майоръ заяви чрезъ Министра на финанситѣ, че лирата стерлинга е и остава свободна и не е свързана нито съ златото, нито съ едно определено отношение—въпрѣки споразумението на тритѣ сили, тогава Рузвелтъ отговори: Изтичащитѣ следъ около четири месеца пълномощия за ново 10 процентно обезценение на долара ще бждатъ веднага подновени, тѣй като се има нужда отъ отбранителното сръдство на обезценение въ случай на неочаквана акция отъ страна на други държави“. Следъ като Англия сжщо не реагира на това заплашване, Съединенитѣ Щати постѣпиха другояче. Рузвелтъ заяви именнно, че на всѣки английски опитъ да се измѣни пакъ отношението между лирата стерлинга и долара и по този начинъ косвено къмъ златото, ще се отговори съ американски про-

дажби на злато или покупки на лири стерлинги. Цената на златото въ Лондонъ презъ това време се бѣше покачила поради спадането на лирата отъ 137 на 142½ пенса и действително Америка бѣше въ състояние да възпре и евентуално да коригира чрезъ голѣмъ износъ на злато това нежелателно движение, което отговаряше на едно спадане курса на английската лира въ Нью-Йоркъ отъ 5.07 на 4.88¾ долара, тѣй като американското държавно съкровище разполага съ повече отъ 11 милиарда долара, т. е. съ около половината отъ цѣлата явна свѣтовна златна наличностъ.

Това е предисторията на новото американско-английско-френско споразумение, вследствие на което Америка поставя на разположение на управителнитѣ фондове на дветѣ държави произволни количества злато на базата на златния паритетъ на долара отъ 35 долара за всѣка унция, ако тѣ отъ своя страна сж готови да продаватъ злато по одобренитѣ отъ Америка условия, т. е. да не измѣнятъ произволно валутния паритетъ. Че Англия се е присъединила къмъ тази нова спогодба, следователно, се е задължила да не понижава по-нататѣкъ лирата стерлинга безъ американското съгласие, показва ясно, колко ефикасно е било американското заплашване да постави подъ контрола на Нью-Йоркъ Лондонския пазаръ на злато. Защото това е смисъла на новата спогодба: при спазване на уговорения между тритѣ държави камбиаленъ курсъ американското злато постѣпва, въ размѣра, който е необходимъ за запазване на паритетитѣ, въ държавнитѣ уравнителни фондове, които съ това оставатъ господари по отношение на съответната валута. Въ другъ случай, особено при систематическо подбиване курса на английската лира, американското злато ще

се стича на свободния свѣтовенъ пазаръ на злато, ще влияе чрезъ него върху отдѣлнитѣ камбиални курсове и по този начинъ ще прави до известна степенъ неефикасна автономната валутна политика на другитѣ страни. Последното заплашване бѣше достатъчно да склони Англия къмъ спогодбата. То е надвило английското заплашване — напоследъкъ изразено чрезъ Морисънъ въ Женева — че Англия ще вземе валутни „контърмѣрки“, въ случай че не се ограничатъ до широкъ размѣръ чуждитѣ търговски прѣчки.

Всичко това показва, че новитѣ спогодби, които разрешаватъ временно най-парливитѣ въпроси, сж все още много далечъ отъ състоянието да служатъ за база на нови и трайни валутни споразумения. Може би, валутната конференция, която въ най-скоро време ще се свика въ С. Щати, да донесе нѣкои по-конкретни решения, но до общо стабилизиране при днешнитѣ условия тя трудно би могла да доведе. Ето защо, струва ни се, че бихме били голѣми оптимисти, ако поискаме да възлагаме по-голѣми надежди върху подобни международни споразумения, отколкото тѣ биха могли да донесатъ.

Следъ тази обща частъ ще направимъ опитъ да се спремъ на нѣколко по-важни държави и да очертаемъ доколкото това е възможно тѣхното положение следъ прокарването на девалвацията.

ФРАНЦИЯ.

Върѣки че е много смѣло да се говори за въздействието на една девалвация, предприета едва преди единъ месецъ, все пакъ има редица признаци и то главно отрицателни, които настѣпватъ почти непосредствено следъ извършването на обезценката. Въ това отношение три сж главнитѣ точки, на които ще се спремъ въ настоящия очеркъ: моралния

ефектъ вътре въ страната и вънъ отъ нея, движението на ценитѣ и влиянието върху работящитѣ за износъ клонове отъ народното стопанство.

Моралниятъ ефектъ на извършената обезценка вътре за страната бѣ повече отъ лошъ. Франция е страна на голѣмитѣ спестявания. Тамъ дори и най-последния беднякъ има спестовна книжка. Освенъ това по препорѣката на държавата голѣма частъ отъ френскитѣ спестители взеха участие въ редица външни заеми и понастоящемъ притежаватъ значителни количества облигации. Но най-отекчающо е положението, че презъ последната, приключена малко преди девалвацията, подписка за вътрешенъ заемъ, както Ориолъ, така и Блумъ увецаваха народа да вземе активно участие въ нея, като го увѣряваха въ стабилността на франка. А въ сжщото това време тѣ сж били решили девалвацията и сж водѣли преговори за тази целъ съ Англия и Съединитѣ Щати. Много естествено, че всички приготовления по подготовката на девалвацията трѣбва да се пазятъ въ строга, абсолютна тайна, но това далече не извинява правителството предъ голѣмата частъ отъ спестителитѣ. Веднага следъ обявяването на обезценката съюзътъ на притежателитѣ на ценни книжа е направилъ енергични протести, както предъ правителството, така и предъ председателитѣ на финансовитѣ комитети на камарата и сената. И може би като резултатъ на тази постѣпка сенатътъ е вмъкналъ единъ не само нелогиченъ, но доро смѣшенъ членъ въ закона за девалвацията. За да запази френскитѣ спестители, сенатътъ вмква членъ 6, който постановява, че изплащането на външнитѣ задължения къмъ Франция ще става по стария курсъ на фр. франкъ, докато тя ще си служи навсѣкѣ съ новия. Сенатътъ, обаче, е забравилъ,

че френските закони имат сила само до там, до където се простират политическите граници на Франция; за чужбина тѣ не само нѣматъ никаква сила, но често не представляватъ и интересъ. По този начинъ, независимо отъ голѣмото разочарование на френския спестителъ отъ страна на правителството, той ще трѣбва да понесе грамадни загуби и отъ облигациите, чиято стойностъ му е гарантирана отъ държавата.

Това психологично настроение, заедно съ голѣмитѣ социални проекти на правителството и най-главно на въведения специаленъ данѣкъ върху печалбите отъ девалвацията, е сериозна и голѣма прѣчка за връщането на избѣгналите капитали въ страната. По сжщата причина населението крие намиращото се у него злато. Въобще съмнението и недовѣрието обзема голѣма частъ отъ френските граждани и вѣроятно ще укаже голѣмо въздействие върху по-нататъшните спестявания.

Правителството се показва безсилно да запази и нивото на цените. Само за по-малко отъ единъ месецъ индексътъ на цените на едро се качи отъ 404 на 444, т. е. съ 40 точки, а повишението индекса на вносите продукти достигна дори 56 точки: отъ 319 на 375. А това значи, че само за месецъ октомврий цените сж се качили съ 10%—20%, нѣщо, което прави вече доста проблематични изгодите отъ девалвацията.

Не по-добре стои въпросътъ и съ експортната индустрия. Облагите, които тя би могла да извлѣче отъ обезценката, далече се надминаватъ отъ голѣмитѣ тяжести, които правителството хвърля върху нея. Преди всичко увеличените цени повличатъ следъ себе си едно неминуемо увеличение на надниците отъ 12%—15%. Проектътъ на правителството за въвеждането на 40 часовата работна седмица и др. социални задължения уве-

личаватъ още повече тяжестите върху индустрията и правятъ много съмнителна нейната конкурентоспособностъ. Съгласно изчисленията на известния френски икономистъ проф. Ш. Ристъ, направени въ началото на тази година, т. е. преди идването на Блумъ на власт, френската индустрия, за да бѣде конкурентоспособна, трѣбва да намали своите цени минимумъ съ 25%. Следователно, извършената девалвация не само, че не ѝ донася никакви изгоди, но дори е твърде съмнително дали понастоящемъ нейното положение не е по-лошо отъ онова, въ което бѣше тя преди идването на днешното правителство на власт.

ШВЕЙЦАРИЯ.

„Обезценяването на швейцарския франкъ би било едно престѣпление къмъ швейцарския народъ, което сънищо не може се поправи“ — бѣ така често заявявано отъ съответните официални мѣста, че когато въ едно сѣдбоносно нощно заседание на швейцарския националенъ съветъ бѣ решена обезценката, швейцарския народъ бѣ поставенъ въ пълно недоумение. Изненадата бѣ така голѣма, че трѣбваше да мине известно време, докато хората се опомнятъ и си дадатъ смѣтка за извършеното. Тукъ трѣбва да отбележимъ, че независимо отъ изгодите, на които правителството наблегна и, които трѣбва да се проявятъ по-късно, общото убеждение дори и всрѣдъ стопанските дейци е, че Швейцария едва ли ще има нѣкаква полза отъ този актъ. Подобенъ песимизъмъ лѣха и отъ резолюцията, която търговската камара въ Цюрихъ е взела по поводъ на девалвацията. И това е много естествено.

Първата изгода, която се очаква, е повишението на износа. Тукъ, обаче, се забравя, че Швейцария е малка и бедна отъ къмъ първични ма-

териали страна и следователно обезценката ще поскъпи неминуемо голяма част от суровитѣ и спомагателни материали за експортната индустрия. Повишение ще има и въ втория важенъ индустриаленъ факторъ — надниците. Въпрѣки всички усилия за запазване на старото ниво, има вече множество предупреждения за разваляне на договоритѣ, защото реалната надница се е промѣнила. До кѣде ще стигне исканото повишение на надниците и най-главното дали то нѣма да погълне цѣлата износна премия, която следъ поскъпването на суровитѣ материали, все още остава на индустриалцитѣ, е трудно да се отговори. Но дори и да остане нѣщо отъ тази премия, тя трудно би могла да въздействува за увеличение на износа, защото при вноса въ другитѣ държави цената въ днешното време играе посредствена роль. Напротивъ, девалвацията може дори да влоши търговскитѣ сношения съ нѣкои държави, какъвто случай имаме напр. съ Германия, въ швейцарския клирингъ на която сж настѣпили значителни смущения.

Много проблематична е и втората изгода — засилването на туризма. Такова наистина може да настѣпи, но не трѣбва да се забравя, че на него ще противодействува единъ мощенъ факторъ — поскъпването на живота въ Швейцария и особено на хранителнитѣ продукти, значителни количества отъ които се внасятъ отъ чужбина. Млжнотиитѣ, които вече отбелязахме въ германо-швейцарския клирингъ, сжщо нѣма да останатъ безъ въздействие върху германскитѣ туристи. Премията нѣма да окаже влияние и върху Франция, Холандия, Италия и др. девалвирани страни, защото съотношението си остава почти сжщото съ изключение на Италия, която обезцени още повече и за чиито поданици Швейцария сега ще бѣде по-скѣпа страна, откол-

кото преди. Само отъ Англия и Америка би могло да се очаква увеличение на посещенията, но и тѣ по изтъкнатитѣ вече причини едва ли биха могли да взематъ по-значителни размѣри.

Единствената печалба за сега сж 650-тѣхъ милиона франка, които нац. банка спечели отъ девалвацията, но и тя не е особено ценна, защото срещу нея се разстрои цѣлата банкова система въ страната. Назависимо отъ престижа и довѣрието, на които по-рано се радваха швейцарскитѣ банки и сега ги изгубиха, тѣ понесоха много тежки загуби отъ авуаритѣ и пласментитѣ си въ странство. Положението имъ за сега е толкова затруднено, че не е изключена възможността да стане нужда да се санира банковото дѣло въ страната чрезъ специаленъ законъ.

Грамадни сж загубитѣ, които понесоха и швейцарскитѣ спестители. Съгласно най-новитѣ данни на швейцарската статистика, въ страната има понастоящемъ крѣгло 4 милиона спестовни книжки съ срѣдно по 1.500 франка на книжка. Като се вземе предвидъ, че цѣлото население на страната е 5 милиона, ще стане ясно какви голѣми сж пораженията, които девалвацията е извършила въ областъта на спестяванията: тукъ сж засегнати надъ 80% отъ цѣлото население на страната.

Ценитѣ на стокитѣ, въпрѣки всички усилия на правителството, вървятъ неспирно нагоре. Тукъ правителството е принудено да създаде цѣлъ апаратъ за борба съ скѣпотията, което безспорно ще предизвика нови разходи отъ страна на държавата.

ХОЛАНДИЯ.

Холандия като че ли е най-слабо засегнатата отъ девалвацията страна. Наистина и тамъ не може да се говори за нѣкакви изгоди, защото, е много рано да се проявятъ тѣ, но има

редица признаци, които показват, че зловредните последици, които констатирахме при Франция и Швейцария, тук се появяват съ много по-малка сила. Спокойствието и здравия ред, които царят в страната, сж голѣма прѣчка за появата на работнически вълнения, каквито имаме въ Франция, или пъкъ за едно безспирно покачване на ценитѣ, каквото констатирахме и въ двѣтѣ разгледани вече държави. Това, разбира се, не значи още, че тамъ нѣма качване на ценитѣ, но то съвсемъ не е въ тия голѣми размѣри и не се проявява съ такава голѣма сила. Освенъ това Холандия разполага съ достатъчно собствени сурови материали и затова нейната индустрия не е поставена въ такава лошо положение, както швейцарската. Най-после по-голѣмата стопанска свобода тамъ позволи на много тезоризирания да постѣпятъ отново въ централната банка. Това е оказало грамадно влияние върху паричния п а з а р ъ, кждето голѣмитѣ предлагания създаватъ вече условия за намаление на лихвения процентъ. Ако се сѣди по изявленията на управителя на Холандската банка г. Трипъ, връщането на избѣгалитѣ капитали непрекъснато расте. Всичко това създава една по-друга атмосфера и затова е било възможно да се каже, че „курсътъ на гулдена е главно единъ психологиченъ въпросъ“. За сега Холандия се въздържа отъ каквато и да била по-решителна крачка въ областта на валутната политика, докато не настѣпи по-голѣмо международно спокойствие въ тази областъ. По тѣзи причини тя гледа малко недовѣрчиво на отдѣлнитѣ спогодби и отказва до сега да се присѣдини къмъ тристранната спогодба, която, както вече изтъкнахме, има стойностъ главно за Франция, но за другитѣ страни е само едно временно споразумение, което може всѣки моментъ да бѣде отмѣнено и

следователно не може да има нѣкаква по-висока стойностъ.

ЧЕХОСЛАВИЯ.

Чехославия, която е тѣй да се каже, центъръ на Малкото съглашение, искаше въ стопанско отношение да поеме изцѣло ръководството му. Нейното желание бѣ съ помощта на Франция да упражни извѣстенъ натискъ въ Бѣлградъ и Букурещъ, за да ги убеди за една обща съгласувана девалвация. Събитията, обаче, я изпревариха. Дългитѣ телефонни разговори, които Ходжа води съ съответнитѣ столици, показаха, че реализирането на тази идея ще се натъкне на множество прѣчки и главно ще изисква много повече време, отколкото отначало се предполагаше. А въ това време събитията увличаха Чехославия въ общия водовъртежъ, на който тя трудно можеше да се противопостави. Свиканата въ Прага конференция на управителитѣ на националнитѣ банки на Малкото съглашение, на която трѣбваше като финансовъ експертъ да вземе участие и видния френски проф. Шарлъ Ристъ, се отложи. Чехославия видѣ, че въ този пътъ съюзницитѣ ѝ не така охотно биха се съгласили да я последватъ и затова трѣгна сама.

Интересно е, че, въпрѣки бързината, съ която Чехославия направи своята преоценка, нейното стопанство не налагаше съ такава сила този актъ. Наистина, тя чувствуваше нужда да активизира своята външна търговия, която поради извънредно увеличения вносъ на сурови материали даде на последъкъ едно почти незначително активно салдо. Дефицитниятъ ѝ бюджетъ бѣ сжщо едно условие за преоценката. Но въ отличие отъ Франция и Швейцария нейното стопанство бѣше въ възходъ. Индексътъ на индустриалното ѝ производство бѣ се значително повишилъ, а безработицата намаляваше. Това се дължи до

голямта степен на голѣмитѣ военни доставки за странство, тъй като Чехославия има силно развита военна индустрия. Успѣхи има тя и въ външната си търговия съ източнитѣ държави. Разбрала, че Европа, поради аутаркичнитѣ си стремежи, вече не може да бѣде пазаръ на индустриалнитѣ произведения на Чехославия, последната подири компенсации на изтокъ. И действително, тамъ тя има значителни успѣхи; нейниятъ износъ къмъ Азия нарастна отъ 1.5% презъ 1929 г. на 8% презъ 1935 г., а къмъ Африка — отъ 2% на 7%. Но тъкмо тукъ тя се среща съ силната японска конкуренция, при която девалвацията все пакъ би могла доста да помогне. Изобщо, на преоценката на чехската крона съвсемъ не се възлагатъ такива голѣми надежди, както на тази на франка, още повече, че намалението на стойността ѝ е много малко. Освенъ това стопанската и финансова структура на страната е далече различна отъ тази на странитѣ отъ златния блокъ и затова тукъ наблюдаваме много по-голямъ спокойствие и по-малко неприятни последици.

ИТАЛИЯ.

Твърде неохотно пристѣпи къмъ девалвацията Италия. До последния моментъ дори тя се колебаеше дали да пристѣпи къмъ нея или чрезъ една експортна лира да изолира страната отъ външнитѣ влияния и въздействува за своя износъ. Но тя поддържаше доста оживени връзки съ странитѣ отъ златния блокъ и въпрѣки че тѣ не сж мѣродавни въ нейната външна търговия, все пакъ сж отъ доста голѣмо значение, за да могатъ чрезъ своята обезценка да укажатъ въздействие върху Италия. Всичко това би могло напълно безболезнено да се уреди чрезъ една експортна лира, ако не бѣха налице и нѣкои други обстоятелства,

които искаха наложително обезценката. Италия има силно пасивенъ балансъ. Презъ 1934 г. чрезъ постъпления отъ търговската и флота и отъ живущитѣ въ чужбина италианци той можа да бѣде покритъ. Но на следната година тѣзи постъпления значително намалѣха и почти 1 милиардъ лири останаха непокрити. Въ още по-лошо положение се оформява баланса отъ тази година. Сжщевременно значителни дефицити показва и бюджета на страната. Всичко това поставя Италия предъ голѣми мъчности. Тукъ трѣбва да признаемъ, че напоследъкъ тя правѣше отчаяни усилия, за да премахне тѣзи дефицити. Единъ етапъ въ тази тежка борба бѣ отказването ѝ отъ участие въ Мосулскитѣ петролни периметри на Иракъ Петролеумъ Компани, кждето тя съ толкова усилия си бѣ осигурила болшинство. Обезценката на френския франкъ правѣше проблематични изгодитѣ и отъ пѣтническата лира, която тя проектиреше да въведе. Ето защо, тя прие девалвацията като едно необходимо зло. Мотивировката на законопроекта бѣ, че итал. лира трѣбва да получи отново онова съотношение къмъ долара и английската лира, което бѣ установено при нейното стабилизиране презъ 1927 год. Отъ друга страна поради общата несигурностъ, тя сжщо така си запазва свободата на една нова обезценка отъ 10%. Сжщевременно правителството е взело най-строги мѣрки, за да попрѣчи на качването на ценитѣ. Ценитѣ на електричеството, газътъ и навлатъ оставатъ непромѣнени. За да се въздействува върху вноснитѣ стоки, отмиѣнява се въведената презъ септемврий 1931 г. адвалорна такса отъ 15% върху редица вносни стоки, като се дава право на министъръ-президента да промѣня въ съгласие съ съответнитѣ министри и останалитѣ мита. Съ специаленъ законъ е открита подписка за единъ 5% заемъ,

който трѣбва да се подпише отъ притежателитѣ на имобилизирания капиталъ и то въ размѣръ 5% отъ чистата стойностъ на имобилизациитѣ. Печалбата отъ преоценката на златната стойностъ на Италианската банка ще постѣпи изцѣло въ държавната каса.

ГЕРМАНИЯ.

Може би да е донѣкъде нелогично, когато редомъ съ извършилитѣ девалвация държави поставимъ и Германия, но, за да може човѣкъ да добие една по-пълна представа за международното валутно положение въ свѣта, трѣбва да хвърли погледъ и къмъ тази страна. Германия е представителка на държавитѣ—длъжници и като такава има строго контролирано девизно стопанство. Тя стои на златната основа, но златното покритие за нея е безъ всѣкакво значение. „Основата на райхсмарката е дисциплинирана финансова и кредитна политика, а не количеството на чистото злато, което тя съдържа сега или ще има за въ бѣдаще. Правителството изказа готовността си, чрезъ декларацията на д-ръ Шахтъ, да вземе участие въ едни целесъобразни международни преговори, които биха довели до свободни международни стопански и платежни отношения. И ако веднѣжъ се създаде една подобна възможностъ отъ прокламацията, направена въ Лондонъ, Парижъ и Нью-Йоркъ, която въ сегашната си форма се отличава съ неясностъ и незадължителностъ, то нѣмското правителство ще я поздравя и ще я подложи на ново разглеждане. Това е нѣмската политика“. „Освенъ това, Германия е страна, която е преживѣла всички ужаси на една инфляция и затова нейното правителство трудно би се решило да подхвърли на нови експерименти своята монета. Най-после, не трѣбва да се забравя, че тя е сложила своята

търговия на базата на една едва ли не натурална размѣна и при тѣзи условия за една голѣма частъ отъ нейния износъ девалвацията би била отъ съмнителна полза. А тамъ, където е все още въ сила международната конкуренция, действуватъ съ значителния си фондъ за износни премии. Голѣмото число различни райхсмарки (Германия притежава понастоящемъ около 80 вида марки: 6 категории марки по клиринга и 21 категории по компенсации, чиято стойностъ варира отъ 1 до 6 франка) позволява на Германия да използва едновременно облагитѣ отъ ограничение на вноса съ тѣзи на насърдаване на износа, като сжщевременно използва преминѣ, установени на 30. 4. 35 год. и възлизаци надъ единъ милиардъ марки годишно, половината отъ които се събиратъ отъ индустриалнитѣ предприятия.

Унификацията на марката, резултатъ на една девалвация, не би донесла отъ друга страна за възстановяване на режима за свободното движение на капиталитѣ. Тѣзи капитали ще се поколебаватъ да се върнатъ въ страната, тъй като стопанскиятъ режимъ на Райха не търпи никакви случаи на доходни и сигурни пласменти. Макаръ че първоначалната програма на националъ-социализмътъ да не е осъществена, най-малкото поне, печалбитѣ сж обложени много тежко и дивидендитѣ сж ограничени до 6%. Напротивъ, много отъ капиталитѣ ще се опитатъ да се измъкнатъ, тъй като две трети отъ еврейскитѣ капитали, които възлизаха на 20 милиарда марки, продължаватъ да бждатъ задържани въ Германия.

Следователно, въпросътъ за „девалвацията“ нѣма нищо общо съ този за камбиалния контролъ. Контролтътъ може да бжде премахнатъ, само ако Германия притежава достатъчно монетни резерви, за да трансферира

всички дължими към чужбина суми на тяхните падежи, ако и изгледите за външната търговия да са такива, че да изключват едно стопяване на казаните резерви. Много е възможно Германия да може да се справи с твърде малко разполагаеми средства, що се отнася до текущите нужди на търговията, но е невъзможно да се образува достатъчна резерва за посрещането на старите дългове. Камбиалният контрол, следователно, трябва да остане.

Едно просто номинално обезценяване, без съмнение, е осъществимо, обаче твърде мъчно е да се предвиди какви предимства то би донесло на Германия, а още по-мъчно е да се присъди, дали неговите последици за останалите страни ще бъдат толкова добре дошли, колкото изглежда, че се мисли. И тук отново едно сравнение с страните, които обезцениха, но оставиха свободни плащанията към чужбина, ще представлява една заблуда. Въ такива страни съществуват известни отношения между международна ценност и паритет, вътрешно ниво на цените и външните търговски движения, които са издигнати до нивото на постулати, докато райхсмарката няма естествени отношения с никоя чужда валута.

Така напр., Финаншъл Таймс, заявява, че Германия би преценила марката си само при следните условия:

- 1) Стабилизацията на стерлинга,
- 2) Намаление на митническите прегради въ полза на германските артикули,
- 3) Намаление на капитала и лихвите на външните германски задължения,
- 4) Консолидация на остатъка на краткосрочния германски дълг въ дългосрочен дълг,
- 5) Отпускане на нови кредити,
- 6) Отпускане на един дългосрочен заем за възстановяване на златните резерви на Райхсбанк и
- 7) Възвръщане на германските колонии.

Последствията за Германия от френското, швейцарското и холандското обезценяване не са още ясни за немските експерти. На първо място имаше една тенденция да се възприеме, че германската външна търговия ще бъде силно засегната и че настоящето поддържане на службата по външните дългове, макар и ограничена, ще бъде още повече затруднена, въпреки поевтиняването на чуждите монети. Но напоследък се появяват основания, които позволяват да се върва, че Германия може и най-малко да не пострада. Разбира се, възможността от германски контръ-мерки трябва да бъде взета под внимание. Въпреки че д-р Шахт изобщо поддържа, че симпатизира на чуждите препоръки за по-свободна търговия, заявява се от авторитетни личности, че взетите мерки за ограничаване и субсидиране на външната търговия може да бъдат разширени поради последните обезценявания.

ОБЩОЕВРОПЕЙСКИ ЗЕМЕДЪЛСКИ СЪЮЗЪ.

В края на лѣтото въ Виена откри своите заседания първата европейска земеделска конференция. Конференцията се е занимавала с лошото положение на европейските земеделски държави и начините за борба с разорителната заокеанска конкуренция. За отбелязване е също, че Русия не е била представена там и че изобщо тя е приравнена с останалите неевропейски страни. Едно от най-важните решения на конференцията е било да се учреди специален европейски междудържавен земеделски съюз, който да се нагърби с тежката задача да защитава застрашеното положение на европейския земеделец. Начело на съюза ще застане едно централно бюро, чието седалище ще бъде въ Виена. Съ специално изложение кон

ференцията се е обърнала към европейските правителства, на чиито отзивчивост и помощ тя е градила програмата на новия съюз. Като най-близки и непосредствени задачи на новия съюз сж посочени следните:

1) Съгласуване дейността на съществуващите вече международни земеделски институти: международния земеделски институт въ Римъ, международната федерация на техниците-агрономи въ Римъ, секциите на земеделието при О. Н., международното бюро за труда и международната земеделска комисия, за да се подпомогне европейското земеделско население. Въ сжщност това е една отъ най-слабитъ точки, защото всички тѣзи организации сж международни, а не европейски и следователно тѣ не могат да предпочитатъ само европейските страни и да се съгласятъ съ една политика, която ще имъ даде редица привилегии за смѣтка на останалите имъ членове. Освенъ това трудно би могло да се въздействува върху не-европейските земеделски страни тѣ доброволно да се откажатъ отъ своята конкуренция и да наложатъ на земеделското си население тежести въ полза на чужди за него въпроси.

2) Съюзътъ трѣбва да се погрижи за една реорганизация на европейския па-

заръ, като издействува отъ европейските държави специални законодателни мѣрки въ защита на европейското производство. За съжаление конференцията не дава нищо конкретно по този въпросъ и за това е много трудно да се схване по какъвъ точно начинъ възнамѣрватъ инициаторите на проектирания съюзъ да реализиратъ горната реорганизация на пазарите, а така сжщо и мѣрките, които споредъ тѣхъ трѣбва да взематъ европейските държави.

3) Организиране на европейски земеделски конгреси и конференции съ цель да се обоснове и пропагандира идеята за Паневропейската земеделска общностъ.

Изобщо, може да каже, че дейността на въпросната конференция е била чисто книжна и че нейните решения, които като красиви пожелания звучатъ може би много добре въ ушите на измъченото земеделско население на европейските аграрни страни, за жалостъ нѣматъ никакви основания за едно скромно реализиране. По тази причина и взетата въ Виена инициатива за общо-европейски земеделски съюзъ, която по нищо не се отличава отъ безбройните следвоенни инициативи, е сжщо единъ палиативъ като тѣхъ и затова много е вѣроятно да сподѣли тѣхната съдба.

СТОПАНСКИ КНИГОПИСЪ

1. БЪЛГАРСКИ

Списание на Бълг. икономическо дружество. Год. XXXV 1936, Кн. 8—Д-ръ К. Бобчевъ.—Законътъ за индустрията. Стефанъ Тотевъ — Каси за даване еднократна парична помощ при уволнение или смъртъ.

2. ЧУЖДЕСТРАНЕНЪ

Wirtschaftsdienst, год. 44, 30 октомври 1936. Vierjahresplan durch neue Wirtschaftdisziplin. Das Deutsch-italienische Gespräch. Beschäftigung auf neuem Hochstand. Neustoffproduktion als Wirtschaftsantrieb.

СПИСАНИЕ НА ДРУЖЕСТВОТО НА ЗАВЪРШИЛИТЕ ВИСШ. ТЪРГ. УЩЕ—ВАРНА
ГЛ. РЕДАКТОРЪ СТ. ЧОЛАКОВЪ, РЕДАКТОРИ: ИВ. ПАНДОВЪ, Ж. ПОПОВЪ

Въ списанието се печататъ статии и монографии, третиращи народостопански и частностопански въпроси. Работите се отпечатватъ завършено и не може да бждатъ по-големи отъ 1½ кола. Хонораръ 80 — 100 лв. на страница — по преценка на редакционния комитетъ. Ръкописи не се връщатъ. Адресъ на редакцията: Висш. търг. у-ще, Варна.

ПОЩЕНСКА СПЕСТОВНА КАСА

Основана въ 1896 год.

подъ гаранция на държавата — собствено
здание въ София, ул. „Московска“ № 19

Събрани влогове 2,150,000,000

(два милиарда и сто и петдесетъ милиона) лв.

Спестовни книжки въ
обръщение: 530,000

Приема влогове и изплаща при центр.
си управление въ София и всички теле-
графо-пощенски станции въ страната

**ОТДѢЛЪ: ПОЩЕНСКА
ЧЕКОВА СЛУЖБА**

Оборотъ презъ 1935 год. — 1,300,000 опе-
рации на 4 милиарда и 750 милиона лева



БЪЛГАРСКА НАРОДНА БАНКА

ОСНОВАНА ВЪ 1879 ГОД.

Капиталъ 500.000.000 — Запаси 1.251.782.014 лв.

УПРАВЛЕНИЕ ВЪ СОФИЯ

22 КЛОНОВЕ И 88 АГЕНТУРИ,

които се разпредѣлятъ по области, както следва:

БУРГАСЪ: Айтось, Анхиало, Василико, Карнобатъ, Карабунаръ,
Малко-Търново.

ВАРНА: Провадия.

ВИДИНЪ: Бѣлоградчикъ, Кула.

ВРАТЦА: Берковица, Бѣла-Слатина, Кнежа, Мездра.

ГАБРОВО: Севлиево, Тръвна.

ГОРНА-ОРЪХОВИЦА: Тръмбешъ.

ДУПНИЦА: Горна-Джумая, Петричъ, Свети Врачъ.

КЮСТЕНДИЛЪ: Земенъ.

КЪРДЖАЛИ: Дарж-дере, Егри-дере, Кошу-Кавакъ, Мастанлъ, Ортакой.

ЛОМЪ: Козлодуй, Орѣхово, Фердинандъ.

ПЛЪВЕНЪ: Ловечъ, Луковитъ, Тетевенъ, Троянъ, Червенъ-Брѣгъ,
Ябланица.

ПЛОВДИВЪ: Борисовградъ, Брѣзово, Дйовленъ, Карлово, Ивайлов-
градъ, Асеновградъ, Чирпанъ, Чепеларе.

РУСЕ: Балбунаръ, Бѣла, Кеманларъ, Попово, Разградъ.

СВИШОВЪ: Гара Левски, Никополъ.

СЛИВЕНЪ: Котелъ, Страджа.

СОФИЯ: Брѣзникъ, Ихтиманъ, Новоселци, Ботевградъ, Перникъ,
Пирдопъ, Радомиръ, Самоковъ, Сливница, София — бюро
Три Кладенци, Трънъ.

СТАРА-ЗАГОРА: Казанлъкъ, Нова-Загора, Раднево, Симеоновградъ.

ТАТАРЪ-ПАЗАРДЖИКЪ: Бѣлово, Лжджене, Неврокопъ, Панагюрище,
Пещера, Разлогъ.

ТЪРНОВО: Дрѣново, Елена, Павликени, Стражица, Сухиндолъ.

ХАСКОВО: Любимецъ, Свиленградъ, Харманлий.

ШУМЕНЪ: Търговище, Каспичанъ, Нови-Пазаръ, Османъ-Пазаръ,
Преславъ, Смедово.

ЯМБОЛЪ: Елхово, Каваклий.

БЪЛГАРСКА ЗЕМЕДЪЛСКА И КООПЕР. БАНКА

ОСНОВЕНЪ КАПИТАЛЪ И ЗАПАСНИ ФОНДОВЕ

1,009,000,000 ЛЕВА

Обслужва съ кредитъ земеделскитѣ стопанства, земеделскитѣ кредитни и потрѣбителни кооперативни сдружения, тѣхнитѣ съюзи и воднитѣ синдикати; занаятчиитѣ и занаятчийскитѣ кооперации; популярнитѣ банки и тѣхнитѣ съюзи.

Доставя земеделски орждия и машини, подобрани семена за посѣвъ на зърнени храни и фуражъ, синъ камъкъ за прѣскане и предпазване лозята и овощнитѣ градини отъ болести и за защита отъ паразити; купува бакъръ, дървенъ материалъ, смазочни и горивни материали и др.

Посрѣдници за продажба и износъ за чужбина на земеделски произведения, събирани отъ кооперативнитѣ сдружения: тютюнъ, пашкули, розово масло, прѣсни и консервирани зеленчуци, прѣсни, сухи и консервирани плодове, зърнени храни и фуражъ; мешини, сахтиянъ, килими и др.

Застрахова земеделскитѣ култури срещу природнитѣ стихии и добитѣка срещу смъртъ и злополука.

Извършва всички банкови операции, приема спестовни влогове, срочни и безсрочни, при най-износни условия.

СЕДАЛИЩЕ И УПРАВЛЕНИЕ ВЪ СОФИЯ

100 клона и **48** агенции въ всички производителни, земеделски градове и села.

180 популярни банки въ цѣлата страна, които извършватъ влогово-кредитна служба.

Постоянна кооперативна изложба въ София — произведения на занаятчийски производителни кооперации и на занаятчий, членуващи при популярни банки, и подвижна занаятчийска изложба въ всички по-големѣ центрове въ Царството.

СЪЮЗЪ НА ПОПУЛЯРНИТЪ БАНКИ ВЪ БЪЛГАРИЯ

СЕДАЛИЩЕ СОФИЯ

Собствено здание на площадъ „Славейковъ“ № 7

Телефони: 19-65, 34-85, 38-90

Основанъ на 22 май 1915 година

Капиталъ 33,865,000 ————— Фондове 17,118,000

ОБЕДИНЯВА И КРЕДИТИРА СЛЕДНИТЪ БАНКИ:

Айтось, Акчаръ, Видинско, Александрово, Ловчанско, Александрово, Бѣлоградчишко, Банишорска, София, Банкя, Софийско, Банско, Батакъ, Пешерско, Борисово, Поповско, Бреница, Б.-Слатинско, Брусарци гара, Бръзово, Пловдивско, Бъркачево, Б.-Слатинско, Бѣлг. Изворъ, Луковитско, Бѣглежъ, Плѣвенско, Бѣжаново, Луковитско, Бѣла, Бѣла-Слатина, Бѣлени, Свищовско, Бѣлица, Разложко, Бѣлово гара, Бѣлоградчикъ, Бѣлоземъ гара, Варна, приморска, Василевци, Ломско, Видинъ, Враца, Вълчидолъ, Провадийско, Вълчидръмъ, Ломско, Върбица, Преславско, Върбовка, Севлиевско, Вършецъ, Берковско, Гигънъ, Никополско, Гложене, Тетевенско, Голинци, Ломско, Горна-Джумая, Горни-Джбникъ, гара, Горна-Орѣховица, Горско-Сливово, Севлиевско, Градецъ, Котленско, Гулянци, Никополско, Гължбово, гара Две-Могили, Дебелецъ, Търновско, Дерманци, Луковитско, Джулѹница, Г.-Орѣховско, Долень Чифликъ, Варненско, Д.-Джбникъ, Плѣвенско, Долно село, Кюстенд., Долни-Цибъръ, Ломско, Драганово, Г.-Орѣховско, Дразъ-махла, София, Дралфа, гара, Дръново, Елхово, Земенъ, гара, Златарица, Еленско, Златица, Златоградъ, Исперихъ, Камено, Бургаско, Казанлъкъ, Калтинецъ, Г.-Орѣховско, Карлово, Карнобатъ, Каспичанъ, гара, Карменъ, гара, Кесарево, Г.-Орѣховско, Килифарево, Търновско, Клисѹра, Берковско, Кнежа, Орѣховско, Книжево, Соф., Ковачевецъ, Поповско, Комарево, Карнобатско, Константинъ, Еленско, Копривница, Койнаре, Б.-Слатинско, Костенецъ, гара, Красно-село, София, Крушовица, Плѣвенско, Кричимъ, гара, Кубратъ, Кюстендилско, Левски, гара, Лесидрънъ, Тетевенско, Ловечъ, Лозенецъ, София, Лозица, Никополско, Ломъ, Луковитъ, Лѣсковецъ, Лѣтница, Лѣхчево, Любленъ, М.-Вършецъ, М.-Търново, Междене, Мездра, Михайлово, Момчилградъ, Муселиево, Мжглишъ, Неврокопъ, Несебъръ, Никополъ, Новачене, Нова-Загора, Новоградецъ, Н.-Село, Омортагъ, Орѣховица, Орѣхово, Павликени, Панагѹрище, Пелишатъ, Перникъ, Перушица, Петричъ, Петърница, Пирдопъ, Плачковци, Пловдивъ, Подуени, Поляне, Попово, Поповица, Преславъ, Провадия, Раднево, Радомиръ, Разлогъ, Разградъ, Райково, Романъ, Ружинци, Русе, Самуилъ, Св. Врачъ, Свиленградъ, Свищовъ, Симеоновградъ, Синдель, Сливенъ, Смолянъ, Смѣдово, Сръдецъ, Созополъ, Сунгуларе, Сопотъ, Ст.-Загора, Стражица, Стралджа, Сухиндолъ, Телишъ, Теодосиево, Тетевенъ, Тополовградъ, Торось, „Тракия“ кооп. сдруж. София, Троянъ, Тръмбешъ, Тръвна, Търговище, Търново, Угърчинъ, Устово, Фердинандъ, Харманлий, Хитрино, Царева-Ливада, Царево, Ценово, Ч.-Бръгъ, Шипка, Широка-Лѣжа, Шуменъ, Ябланица, Якоруда, Жгленъ, Писарово, Ясенъ, Дѣлб. долъ, Орѣшакъ, Батановци.

СЪЮЗЪ НА НАРОДНИТЪ КООПЕРАТИВНИ БАНКИ

София, Славянска 3, входъ отъ ул. Бенковски
Телефони № № 51-57 и 51-53

Кредитна централа обединяваща 47 популярни банки въ

Берковица	Ивайловградъ	Плѣвенъ
Бичкиня	Криводолъ (Ломско)	Радомиръ
Бобошево	Крумовградъ	Русе
Борисовградъ	Кърджали	Ракитово
Бургасъ	Ломъ	Самоковъ
Варна	Любимецъ	Севлиево
Видинъ	Надежда	Сливница
Габрово	Нови-пазаръ	Стара-Загора
Долна-бана	Новоселци	Тръвна
Джебелъ	Пазарджикъ	Фердинандъ
Дупница	Панчарево	Хасково
Елена	Пирдопъ	Ябълково
Етрополе	Пловдивъ	Ямболъ

София	—	Софийска популярна банка
"	—	Ючбунарска популярна банка
"	—	Пенсионерска кооперат. банка
"	—	Собственишка " "
"	—	Търговска " "
"	—	Чиновническа популярна банка
"	—	Обединени популярни банки
"	—	Домоприжителска банка

Членове — кооператори	50,000
Разполагаеми срѣдства	220,000,000
Пласментъ	825,000,000
Собствени срѣдства	305,000,000
Влогове	710,000,000

Извършва всички банкови операции

Приема влогове

БЪЛГАРСКА ТЪРГОВСКА БАНКА

АКЦИОНЕРНО ДРУЖЕСТВО — ОСНОВАНО 1895 ГОДИНА

Капиталъ лева 60,000,000

Резерви лева 30,000,000

Централа въ София—седалище въ Русе. Комитетъ въ Парижъ : бул. Сень-Жерманъ, 280

КЛОНОВЕ ВЪ СОФИЯ: Централенъ клонъ — ул. Гр. Игнатиевъ, 14. Клонъ Ючъ-Бунаръ — бул. Драгоманъ, 17. Клонъ „Халитъ“ — бул. Мария Луиза, 35.

КЛОНОВЕ ВЪ ПРОВИНЦИЯТА: Бургасъ, Варна, Габрово, Ломъ, Пловдивъ, Попово, Русе, Сливенъ, Стара-Загора, Тръвна, Търново, Фердинандъ, Хасково, Черв.-Бръгъ, Шуменъ, Ямболъ.

Кореспонденти въ всички голѣми градове въ България и чужбина.

Извършва всѣкакви банкови операции.

Приема срочни и безсрочни влогове.

Касетки подъ наемъ на износни условия при Централния Софийски клонъ.

Телеграфически адресъ: „ТЪРГБАНКЪ“

БАНКА БЪЛГАРСКИ КРЕДИТЪ

АКЦИОНЕРНО ДРУЖЕСТВО

Основано съ участието на Държавата

ОТОРИЗИРАНЪ КАПИТАЛЪ ЛВ. 250,000,000

Централа въ София, ул. Лего № 7

Клонове въ: Ючъ-Бунаръ—София, Подуене—София, Асеновградъ, Айтосъ, Бургасъ, Варна, Владиславъ, Враца, Габрово, Г.-Орѣховица, Дупница, Кюстендилъ, Кърджали, Ломъ, Ладжене, Пловдивъ, Плѣвенъ, Перникъ, Провадия, Русе, Свищовъ, Сливенъ, Ст.-Загора, Севлиево, Търново, Пазарджикъ, Тръмбешъ, Хасково, Шуменъ, Ямболъ.

Кореспонденти въ всички градове въ България и въ странство. Клоноветъ и агентуритъ на Българската Народна Банка въ всички мѣста, кждето банката нѣма клонове, изпълняватъ кореспондентската служба, като приематъ търговски и спестовни влогове и допускатъ използването при тѣхъ на разрешени кредити за смѣтка на Банка Български Кредитъ А. Д.

Извършва всички банкови операции, като: Сконтъ на търговски полици; откриване на текущи смѣтки срещу депо на търговски портфейлъ и държавни ценни книжа; инкасо на полици; гаранции за търгове; покупко-продажба на камбио; преводи за България и странство.

Приема влогове: срочни и безсрочни въ текущи смѣтки и по спестовни книжки и пр.

Специална служба за КАСЕТКИ подъ наемъ въ своето модерно инсталирано хранилище при износни условия.

Телеграфически адресъ: „БЪЛКРЕДЪ“

КРЕДИТНА БАНКА KREDITBANK

СОФИЯ — SOFIA

Клонове въ Русе — Варна — Пловдивъ

КАПИТАЛЪ И ЗАПАСЕНЪ ФОНДЪ ЛЕВА

70,500,000

АФИЛАЦИЯ НА

**Deutsche Bank Diskonto-Gesellschaft и на банковата кжца
S. Bleichröder, Берлинъ**

**ИЗВЪРШВА ВСИЧКИ ВИДОВЕ
БАНКОВИ ОПЕРАЦИИ**

Телеграфенъ адресъ: „КРЕДИТБАНКЪ“

ИТАЛИЯНСКА И БЪЛГАРСКА ТЪРГОВСКА БАНКА

София, ул. Леге № 2

Телегр. адресъ: БУЛКОМИТЪ

Телефони: 1472, 1055, 127

КАПИТАЛЪ 40,000,000 ЛЕВА

Обикновени и извънредни резерви

22,000,000 лева

Основана отъ Банка Комерцияле Италияна, Милано

Капиталъ 700 милиона лирети

**Съ клонове и сътруд-
нически банки въ:**

**цѣла Италия, Лондонъ, Нью-Йоркъ, Цари-
градъ, Парижъ, Марсилия, Букурещъ,
Виена, Будапѣща, Прага, Варшава, Швей-
цария, Египетъ, Южна Америка и пр.**

**Всички банкови операции при най-износни условия
Даване подъ наемъ съкровищни касетки
Издаване специални пътнически чекове за странство.**

ФРАНКО-БЕЛГИЙСКА И БАЛКАНСКА БАНКА

АКЦИОНЕРНО ДРУЖЕСТВО

Капиталъ 75,000,000 лева

Резерви 25,146,100 лева

Основана съ участието на Banque Belge pour l'Etranger, Брюкселъ (филиала на Société Générale de Belgique), Banque de l'Union Parisienne, Парижъ, Wiener Bank-Verein, Виена, Oesterreichische Credit Anstalt für Handel und Gewerbe, Виена, Ungarische Allgemeine Creditbank, Буда-Пеща.

Централно седалище: СОФИЯ

Клонове: ВАРНА, ВИДИНЪ, РУСЕ

Афилиация: Българо - Белгийска Бавка, Бургасъ

Извършва всъщакви банкови операции

Телеграфически адресъ: ФРАНКОБЕЛЖЪ

Притежава модерно инсталирано помѣщение съ касетки за съхранение на ценности.

БЪЛГАРСКА ГЕНЕРАЛНА БАНКА

АКЦИОНЕРНО ДРУЖЕСТВО

ОСНОВАНО ВЪ 1906 ГОДИНА отъ

Banque de Paris et des Pays-Bas, Paris, Banque Commerciale Hongroise de Pest, Budapest

Капиталъ лв. златни 50,000,000 напълно внесень

Централа: СОФИЯ

Булевардъ „Дондуковъ“ № 23

Телефонъ № № 140, 479, 1168, 1183

Комитетъ въ Парижъ, бул. Сенъ Жерменъ 280

Клонове: БУРГАСЪ, ВАРНА, ЛОМЪ, ПЛОВДИВЪ и РУСЕ

Телеграфически адресъ: ГЕНЕРАЛБАНКЪ

Кореспонденти въ всички градове въ България и въ чужбина

Извършва всъщакви банкови операции, а именно: Приема влогове срочни и безсрочни, скотира, приема въ депозитъ и инкасира търговски полици, купува и продава за своя и чужда смѣтка ценни книжа, девизи и чужди монети, извършва обикновени и телеграфически преводи въ провинцията и въ странство, отпуска авансъ срещу залогъ на титри, търговски портфейлъ, стоки, издава кредитни писма за страната и чужбина и т. н.

Специално уредена служба за приемане парични влогове, както по спестовни книжки, така и по текущи смѣтки.

„БЪЛГАРИЯ“

И-во Българско Застрахователно д-во
Бълг. Общо Презастрахователно д-во

Застраховатъ и презастраховатъ

Животъ	Гражд. отговорностъ
Пожаръ	Земетресение
Транспортъ	Експлозия
Злополука	Мятежи
Кражба	Спортни рискове
Автомобили	Аероплани

Всѣкакъвъ видъ застраховки

БЪЛГАРИЯ Е ЗАПЛАТИЛА
ОБЕЗЩЕТЕНИЯ ДО СЕГА НАДЪ
5,100,000,000 ЛВ.

НАРОДНО ОСИГУРИТЕЛНО ДРУЖЕСТВО „БАЛКАНЪ, ПОЖАРЪ и ТРАНСПОРТЪ“

Основано въ 1885 година

ОСИГУРЯВА: здания, стоки и мебели срещу щети отъ пожаръ и експлозия, както и срещу земетресения. Съ участие въ печалбитъ.

ОСИГУРЯВА: срещу кражби и чрезъ взломъ, мятежъ. Съ участие въ печалбитъ.

По транспортъ носи рискъ по преноса на стоки, мебели и багажъ по сухо и по море при най-износни условия.

Балканъ „ЖИВОТЪ“

ОСИГУРЯВА: човѣшки животъ при най-нови модерни комбинации за въ случай на смъртъ, зестри, капитали и пр.

ДАВА кооперативно участие въ печалбитъ.

ОСИГУРЯВА срещу ЗЛОПОЛУКА — единична и колективна — за случай на смъртъ, инвалидностъ и временна неспособностъ за работа, срещу много низка премия.

Общо преосигурително друнество „Балканъ“

ПРЕОСИГУРЯВА при контрактни условия мѣстни, чуждестранни д-ва по Пожаръ, Животъ, Транспортъ, Злополука и пр.

Общитъ гаранции на Д-вата надминаватъ 500,000,000 лева.

— Деятелни представители се назначаватъ въ всѣко време отъ дирекциитъ на дружествата.

УЧИТЕЛСКА КАСА

ПЪРВО ОБЩО КООПЕРАТИВНО ЗАСТРАХОВАТЕЛНО ДРУЖЕСТВО
КЛОНОВЕ:

„ЖИВОТЪ, ПОЖАРЪ И ЗЛОПОЛУКА“

осигурява при сравнително евтини
премии и при най-износни условия

основано е въ 1903 година.

Днесъ Учителската каса има осигуренъ капиталъ надъ 450,000,000 лева,
набрани резерви 70,000,000 лева и брой повече отъ 30,000 души чле-
нове — учители, чиновници, търговци, земеделци, занаятчии и други.

ОСИГУРЕТЕ ЖИВОТА И ИМОТА СИ САМО ПРИ

УЧИТЕЛСКАТА КАСА

Въ всѣка околия и всички по-голъми селища
има инспекторъ-аквизитори или деятель.

Телефони: Управление 659 и 4003 Общи телефони 304 и 626

Централа — София, пл. „Славейковъ“ № 1.

„ВИТОША“

БЪЛГАРСКО ЗАСТРАХОВАТЕЛНО ДРУЖЕСТВО
— С О Ф И Я —

Площадъ Александъръ I. Телефони: 32-77, 17-07 и 8-16

Основано 1914 година

съ гаранции надъ 70,000,000 лева

ЗАСТРАХОВА:

ЖИВОТЪ, ПОЖАРЪ И ТРАНСПОРТЪ

ПРИ НАЙ-ЛИБЕРАЛНИ УСЛОВИЯ.

„ВИТОША“ работи при тѣсното сътрудничество на най-мощ-
ната застрахователна група на Континента „Фе-
никсъ“ — Виена.

„ВИТОША“ презъ последнитѣ нѣколко години обедини за-
страхователната работа на д-вата: Слънце, До-
бруджа, Ориентъ, Градиво, Звезда и Родина.

Деятелска мрена изъ цѣлото царство.

ЧИНОВНИЧЕСКО КООПЕРАТИВНО СП. ЗАСТРАХОВ. ДРУЖЕСТВО

Клонове: ЖИВОТЪ, ПОЖАРЪ, ЗЛОПОЛУКА
Извлѣчение изъ отчета на дружеството за операциятъ му презъ 1935 год.

Клонъ ЖИВОТЪ

Застрахованъ капиталъ	1,510,000,000
Новосключени застраховки	216,000,000
Изплатени { смъртни случаи	11,200,000
загуби: { изтекълъ срокъ	30,400,000
{ откупени полици	8,400,000
	50,000,000

Клонъ ПОЖАРЪ

Новосключени застраховки съ премии	3,405,000
Събрани премии по нови и стари застраховки	11,884,000
Изплатени щети	2,100,000

Клонъ ЗЛОПОЛУКА

Новосключени застраховки съ премии	135,000
Събрани премии по нови и стари застраховки	360,000
Изплатени щети отъ злополука	46,000

Резерви и фондове къмъ 31. XII. 1935 г. — Резерви и преносъ премии по тритъ клоца, запасенъ фондъ по тритъ клонъ и фондове: благотворителенъ, предвидливостъ, несъбираеми вземания и др. — 530,720,000.

Отъ 1 августъ 1935 г., въ съдружие съ Учителската взаимоосигурителна и спомогателна каса, дружеството въведе нова застрахователна комбинация за снабдяване съ жилище. — Печалбитъ на Чинвическото кооп. сп. застрахователно дружество сж предназначени за общеполезни цели: даване парична помощъ на бедно-болни дружествени членове, подпомагане благотворителни и общеполезни начинания, създаване лѣчебни курортни станции за нуждающи се болни дружествени членове и пр.

ВИКТОРИЯ-БЕРЛИНЪ

Застрахователно друнество

Клонове:

Франция, Тунисъ, Турция, Норвегия, Белгия, България, Палестиния, Ромъния, Дания, Чехия, Португалия, Австрия, Унгария, Холандия, Испания, Египетъ, Швеция, Гърция, Сирия, Кипъръ, Финландия, Иракъ, Персия.

Представителства въ царотвото:

Пловдивъ, Русе, Варна, Плѣвенъ, Сливенъ, Бургасъ, Ямболъ, Казанлъкъ, Шуменъ, Горна-Джумая.

Дирекция за България

София — ул. „Славянска“ № 3-а

**ЗА ВСИЧКИ ВИДОВЕ
ЗАСТРАХОВКИ
ПРЕДПОЧИТАЙТЕ ПОЛИЦИТЪ**

— на —
ДРУЖЕСТВО

„ОРЕЛЪ“

**Условия кратки и ясни
Премии най-износни**

„OREL“

Bulg. Allg. Versicher. Ges. Sofia

„ПЕТРОЛЪ“

Българско Акционерно Д-во за търговия и индустрия

**ЦЕНТРАЛА ВЪ СОФИЯ, КЛОНОВЕ
И ПРЕДСТАВИТЕЛСТВА ВЪ
ВСИЧКИ ГРАДОВЕ ВЪ СТРАНАТА**

ДОСТАВКА И ПРОДАЖБА

НА ВСЪКАКВИ

ПЕТРОЛНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

ТЕЛЕФОНИ ВЪ СОФИЯ:

Дирекция: 315 и 5347.

Продажби: 1998 и 6324.

Складъ: 750.

**1-ва БЪЛГАРСКА КОНЦЕСИОНИРАНА
ФАБРИКА ЗА ЮТЕНИ ИЗДѢЛИЯ**

„КИРИЛЪ“

АКЦИОНЕРНО ДРУЖЕСТВО

ВАРНА

Фабриченъ складъ — С О Ф И Я

пл. „Бански“, 6

**Произвежда: ЗЕБЛА (кеневирн), ТОРБИ (чували),
ТЮТЮНЕВЪ АМБАЛАЖЪ, ЮТЕНИ КАРПЕТИ (пжтеки)
и КИЛИМЧЕТА. — ЧИСТО ВЪЛНЕНИ КИЛИМИ, КИЛИМ-
ЧЕТА и ПЖТЕКИ ПЕРСИЙСКИ ТИПЪ.**

**Ленени пжтеки, брезенти,
канафаца, памучни и ленени
платове, плюшове, астрагани,
каракюли, кадифета и др.**

**ТЕЛ. { ФАБРИКАТА 2771
 МАГАЗИНА 2717**

Телеграми-КИРИЛЪ

ФАБРИКА
„ТЕКСТИЛЪ“

АКЦИОНЕРНО ДРУЖЕСТВО — ВАРНА

ПРОИЗВОДСТВО на ПЛАТНА и ПРЕЖДИ

ТЕЛЕФОНЪ № 2922, 2921

ФАБРИКА
„ЦАРЬ БОРИСЪ“

Акционерно дружество — Варна

ПРОИЗВОДСТВО НА ВСИЧКИ ВИДОВЕ ПРЕЖДИ

ТЕЛЕФОНЪ № 25-12, 25-13.

БЪЛГАРСКО АКЦИОНЕРНО Д-ВО

„ГРАНИТОИДЪ“

за електрически, индустриални и минни
предприятия

Капиталъ 750,000,000 лева

Резервенъ капиталъ 50,000,000 лева.

ПРОИЗВОДСТВО НА
ЕЛЕКТРИЧЕСКА ЕНЕРГИЯ
ПОРТЛАНДЪ — ЦИМЕНТЪ
ГИПСЪ — АЛАБАСТЪРЪ
и пр.

Добиване на каменни въглища отъ мина
„ПИРИНЪ“

За телеграми:

„Гранитоидъ“
СОФИЯ

Телефони №-ра 644, 2427, 3597 и 3598.

ДЪРЖАВНИ МИНИ

Поржките за вжглища на държавните учреждения, персонала при сжщитѣ, както и за всички други клиенти се изпълняватъ при следнитѣ цени за тонъ, франко вагонъ Минитѣ:

I. Мина Перникъ

ГОЛѢМИНА И ВИДЪ	I-а зона до 250 тариф. нлм.	II-а зона отъ 251 до 410 тариф. нлм.	III-а зона отъ 411 тариф. нлм. нагоре
Едри	400 (370) лв.	380 (350) лв.	360 (330) лв.
Срѣдни	300 (270) „	280 (250) „	260 (230) „
Ситни	170 — „	150 — „	130 — „
Ситни премити . .	220 — „	200 — „	180 — „
Пляка	80 — „	70 — „	60 — „
Брикети	500 (450) „	480 (430) „	460 (410) „

II. Мина Бобовъ Долъ

Едри . . . 430 (400) лв. Срѣдни . . . 330 (300) лв. Ситни . . . 130 лв.

III. Мина Марица

СУРОВИ ВЖГЛИЩА

Едри 220 лв.
Срѣдни . . . 180 лв.
Ситни 50 лв.

СУШЕНИ ВЖГЛИЩА

Пресети . . 380 лв.
Ситни 80 лв.

Ценитѣ за „МАРИЦА“ и „БОБОВЪ ДОЛЪ“ се отнасятъ за всички зони.

Ценитѣ означени въ скоби сж сезонни и важатъ за поржчки, дадени отъ 1. априлъ до 31. юлий т. г. до колкото могатъ да бждатъ изпълнени до 15 августъ т. г. включително.

Намалението отъ 30 лв. на тонъ се отнася само за вжглищата кач. ЕДРИ и СРѢДНИ и само за минитѣ Перникъ и Бобовъ Долъ, а намалението отъ 50 лв. на тонъ се отнася само за БРИКЕТИТѢ произвеждани отъ Мина Перникъ.

Отъ Минитѣ

ЗАХАРНА Ф-КА И РАФИНЕРИЯ ВЪ РУСЕ

АНОНИМНО ДРУЖЕСТВО

ФАБРИКА ВЪ РУСЕ

ПРЕДСТАВИТЕЛСТВО

— СОФИЯ —

ул. „Алабинска“ № 54, телефонъ 17-99

Телеграфически адресъ: „ЗАХАРРУСЕ-СОФИЯ“

ДВОЙНО РАФИНИРАНА ЗАХАРЪ

Кристалъ (пѣсѣкъ), бучки, анг. кубове,
брашно и грисъ

въ различни амбалажи

ОБЩЪ СЪЮЗЪ

на бългр. земеделски кооперации — София

ул. Раковски 103

Телеграфически адресъ „Кооператоръ“

ОБЕДИНЯВА

32 районни кооперативни съюзи
и 1250 земеделски кредитни
кооперации, съ крѣгло 200.000
членове — земеделски стопани,

Изнася въ Германия: зеленчуци, плодове,
яйца, животински произведения и др.

Внася отъ Германия: синъ камѣкъ, колониални
стоки, машини и машинни части и други.

АНОНИМНО АКЦИОНЕРНО Д-ВО ЗА ИНДУСТРИЯ И ТЪРГОВИЯ

„ИВ. К. КАЛПАЗАНОВЪ“-ГАБРОВО

Вълнена предачна тъкачна фабрика за шаеци и сукна



Производство на солидни чисто вълнени платове, шаеци, сукна и камгарни шаеци. — Доставчикъ на българския царски дворъ.

Дипломи медали златни и сребърни отъ изложенията въ Пловдивъ, Чикаго, Анверсъ, Лиежъ, Лондонъ и Солунъ

АКЦИОНЕРНО ДРУЖЕСТВО

ФАБРИКА „АЛЕКСАНДЪРЪ“

Телеграфически адресъ: АЛЕКСАНДЪРЪ — ГАБРОВО

ПРОИЗВОДСТВО НА:

Щрайхгарни платове и шаеци; камгарни платове — рипсове, атлази и шевиоти отъ мѣстни и одрински вълни; габардини, шевиоти и атлази отъ готови европейски преди отъ № 45 до № 56 за дамски и мъжки дрехи; бѣли и цвѣтни преди отъ мѣстни и чужди вълни.

Почетенъ дипломъ, златни и сребърни медали отъ изложенията въ Парижъ, Чикаго, Пловдивъ, Анверсъ, Русе, Лондонъ.

АКЦИОНЕРНО ДРУЖЕСТВО

„УСПѢХЪ“



ФАБРИКА
ЗА
ВЪЛНЕНИ ПРЕЖДИ И ПЛАТОВЕ
ГАБРОВО

ПРОИЗВОДСТВО НА РАЗНИ ВИДОВЕ ВЪЛНЕНИ

ПЛАТОВЕ, ПРЕЖДИ ЗА
ТРИКОТАЖЪ, ЗА ГАЙ-
ТАНИ, КИЛИМИ И ДР.

Основана 1888 година

Телеграф. адресъ: „УСПѢХЪ“ — ГАБРОВО
ТЕЛЕФОНЪ № 28.

Телефони: София — 13-41; Пловдивъ — 248

АКЦИОНЕРНО ДРУЖЕСТВО
ЗА ВЪЛНЕНИ ПЛАТОВЕ

ФАБРИКА

„ТРОИЦА“

ГАБРОВО

Производство на шрайхгарни и камгарни платове отъ чиста
вълна: за балтони, зимни и лѣтни дамски
и мъжки костюми, спортни платове отъ най-
разнообразни десени, одеала, дебели вълнени
жекартни платове за домашни килими, по-
стелки и др.

АКЦИОНЕРНО ДРУЖЕСТВО ЗА ВЪЛНЕНИ ПЛАТОВЕ
ФАБРИКА „НАДЕЖДА“



ПРОИЗВОДСТВО

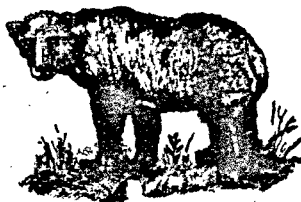
на платове отъ чиста вълна за: балтони, зимни
и лѣтни дамски и мъжки костюми.

СКЛАДЪ ВЪ СОФИЯ — Ц. САМУИЛЪ № 113

Тел. 55-99

ПАМУЧНО-ТЕКСТИЛНО АКЦИОНЕРНО Д-ВО
ФАБРИКА „ПРИНЦЪ КИРИЛЪ“ - ГАБРОВО

ЗАПАЗЕНА МАРКА „МЕЧКА“



Производство на бѣлени платна, зефири и бархети, американи и
оксфорди, докове, чаршафлъци, панамы, дюшекълъци и др., хасета
и габардини, пуплини, финни зефири, пикета и др.

Главно представителство София

П. М. ПИЗАНТИ & Сие

УЛ. СЕРДИКА № 12

„ХРИСТО К. КОНКИЛЕВЪ & СИНОВЕ“

А. Д.

**ПАСМАНТЕРИЙНА
ФАБРИКА И ПРО-
ДАЖБА НА ВЪЛНЕНИ
ПРЕЖДИ И ГАЙТАНИ**

ПРОИЗВОДСТВО:

Разни видове плетени и
тъкани ластици за жартieri
и тиранти, едножични и дву-
жични дантели, разни па-
муци, вълнени и копринени
шийрити, шнурове, връзки
за обуца и всички видове
артикули за българската
народна носия.

ХРИСТО МЕТЕВЪ-ГАБРОВО

ФАБРИКА

ЗА

ПАМУЧНИ ПЛАТОВЕ



**КОЖАРСКА ФАБРИКА
СТОЯНЪ НАНЕВЪ & СИНОВЕ**

ПРОИЗВОДСТВО НА:

юфть, марокинъ, боксъ,
шевро, гюдери, хромови ка-
ишки, ударни ремъци, гъонъ



ФАБРИКА

ЗА

КОЖЕНИ ИЗДЪЛИЯ НА

РАЧЕВЪ & РАДЕВЪ



РАЧЕВЪ & РАДЕВЪ-ГАБРОВО

1912



1912



ФАБРИКА ЗА ФИННИ КОЖИ И КОЖЕНИ ИЗДЪЛИЯ.

**ПРОИЗВОДСТВО НА
ВСИЧКИ ВИДОВЕ
ФИННИ КОЖЕНИ ИЗ-
ДЪЛИЯ. ОБРАБОТКА
НА КОЖИ ЗА МЕБЕЛИ
И ДР.**

КОЖАРСКО АКЦИОНЕРНО ДРУЖЕСТВО
„БРАТА ИВАНЪ КАЛПАЗАНОВИ“
ГАБРОВО

КОЖАРСКА



ФАБРИКА

Телеграф. адр.: БР. КАЛПАЗАНОВИ — Габрово
Златни медали: Пловдивъ 1892 г. и Лиежъ 1905 г.
Почетни дипломи: Русе 1898 г. Лондонъ 1907 г.

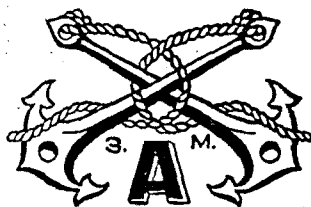


АКЦИОНЕРНО ДРУЖЕСТВО
„ХРИСТОВ. МАРОКИНДЖИЕВЪ и С-ВЕ“

КОЖАРСКА ФАБРИКА
Основана 1887 година

Сребъренъ медаль — Пловдивъ 1892 год.
Златенъ медаль — Лондонъ 1907 год.
Телеграф. адресъ: МАРОКИНДЖИЕВЪ — ГАБРОВО
Телефонъ № 40.

КОЖАРСКО АКЦИОНЕРНО ДРУЖЕСТВО
„Пенчо К. Боневъ“
КОЖАРСКА ФАБРИКА



Телеграф. адресъ: ПЕНЧО БОНЕВЪ — Габрово
Телефонъ № 119

Сребъренъ медаль отъ Лиенското изложение

ПЪРВА БЪЛГАРСКА ПЛЕТАЧНА ФАБРИКА
„БЪДЖШНОСТЪ“
ГАБРОВО

Основана 1907 год.



Придворенъ доставчикъ

ПРЕДАЧНА ФАБРИКА
„ОРЕЛЪ“ А.Д.

ОСНОВАНА 1911 Г.

ГАБРОВО

**Всички видове въл-
нени преди за сел-
ския и градски пазари**

АКЦИОНЕРНО ДРУЖЕСТВО
ЗА ИНДУСТРИЯ И
ТЪРГОВИЯ

„БРАТЯ П. Х. СТОЙЧЕВИ“

**Предачница за финни
вълнени преди.**

Централа Габрово — Клонъ София,
ул. Ц. Борисъ 71.

Телеграфически адресъ: Хаджи
Стойчеви — Габрово.

Телефонъ № 78 и 21.—Награди: Ан-
версъ—1894 год. Пловдивъ—1892 г.
Чикаго—1893 год. Парижъ—1900 г.
Лондонъ — 1907 год. Русе.

ВИСШЕ ТЪРГОВСКО УЧИЛИЩЕ

ПРИ ТЪРГОВСКО-ИНДУСТРИАЛНАТА КАМАРА ВЪ ГР. ВАРНА

Дава академическо образование на лица отъ двата пола, които се готвят за ръководни административни и организационни служби въ частнитъ, общественитъ и държавнитъ предприятия и учреждения. Дава теоретически и практически знания на кандидати за преподаватели въ разнитъ видове търговски училища.

Разработва обществено-стопанскитъ и търговско-техническитъ науки изобщо и съ огледъ на икономическия животъ на страната. Дава възможност на търговци, на стопански дейци и на чиновници отъ разни области да изучатъ нѣкои специални дисциплини или чужди езици.

За студенти се приематъ лица, завършили гимназия или сръдно търговско училище, съ минималенъ успѣхъ, опредѣлянъ въ началото на всѣка година отъ Академическия съветъ.

Курсътъ на учението е тригодишенъ (6 семестра). Свършилитъ съ дипломъ изпитъ получаватъ правата на лица съ висше образование. Записванията ставатъ отъ 1 до 25 октомврий срещу свидетелства: зрѣлостно, кръщелно, медицинско и за сѣдимостъ. Таксата за учение 1250 лв. за семестръ.

Отъ такси се освобождава само единъ малкъ процентъ крайно бедни студенти и то отъ началото на III семестръ. Начало на учебнитъ занятия — следъ есенната изпитна сесия.

Дисциплини и упражнения

I. Търговско-технически:

Обща теория на счетоводството, специални счетоводства, теория и критика на балансътъ, търговско смѣтане, политическа аритметика, търговска кореспонденция, организация на предприятията, стокознание, упражнения и семинаръ по счетоводство, търг.-технически семинаръ (счетоводство, баланси, експертизи и законодателство), упражнения по политическа аритметика (български държавни заеми), упражнения по кореспонденция, упражнения по стокознание.

II. Икономически:

Теория на политическата икономия, статистика, икономическа география, съ огледъ на България, история на икономическото развитие на народитъ и история на икономическитъ доктрини, икономическа политика, търговска политика и търговски договори, финансова наука, кооперативно дѣло, стопанска история на България, история на международнитъ отношения и източния въпросъ, индустриална икономия, кредитъ, банки, борси и парично обръщение, работнически въпроси и соц. законодателство, семинаръ по теор. икономия и статистика, семинаръ по стопанска история, семинаръ по икономическа политика, търг. политика, търговски договори и финанси, специаленъ икон. семинаръ за VI семестръ, общъ незадължителенъ икон. семинаръ.

III. Юридически дисциплини:

Гражданско право, търговско право (общо мѣнителнично и конкурсно), морско право, международно право, частно межд. право, администрат. право.

IV. Чужди езици (Отъ които единъ задължителенъ):

Френски езикъ съ търг. кореспонденция, нѣмски езикъ съ търг. кореспонденция, английски езикъ съ търг. коресп.

V. Педагогически дисциплини:

— Педагогика, дидактика, методика, хоспитиране, организация на образованието (Временно не се четатъ).

Подробенъ правилникъ се изпраща срещу 8 лв.

ОТЪ РЕКТОРАТА

БЪЛГАРСКО ТЪРГОВСКО ПАРАХОДНО Д-ВО — ВАРНА

ДИРЕКЦИЯ ВЪ ГР. ВАРНА

Агенции — въ всички посещавани от параходите на д-вото пристанища

Корабен парк: п-х „Евдокия“, „България“, „Бургасъ“, „Царь Фердинандъ“, „Кн. Мария Луиза“, „Балканъ“, „Родина“.

Дружеството поддържа няколко линии:

- 1) Крайбрежна, съ посещение на всички пристанища по черноморското ни крайбрежие 2 пъти седмично.

Отъ 15 юний до 15 септемврий — директни съобщения Варна—Бургасъ и обратно — специално за курортния сезонъ.

- 2) Египетско-Палестинска — съ посещение на пристанищата: Цариградъ — Хайфа—Александрия—Яфа—Портъ-Сайдъ — Родосъ — Калимво и факултативно — Пирей — о-въ Кипър (Ларнака, Фамагуста, Лимасолъ), Смирна и др.

- 3) Средиземноморска и Континентална — съ посещение на пристанищата: Варна, Бургасъ, Цариградъ, о-въ Малта, Ливерпулъ, Лондонъ, Хулъ, Анверсъ, Ротердамъ, Хамбургъ и факултативно: Кюстенджа, Браила, Галацъ, Марсилия, Валенция, Барселона, Венеция, Стокхолмъ и пр.

- 4) Специална директна лѣтна линия: Варна — Цариградъ и обратно за туристически пътувания съ престой въ Цариградъ отъ 3 дни за разглеждане на града и забележителностите и околностите му, съ храна и право на нощуване на парахода презъ време на престоя въ Цариградъ. Цени на билетите и храната при извънредно намалена тарифа.

Специални цени и намаления за групови пътувания до Палестина и Египетъ. Въ зависимост отъ числеността на групата и по предварително споразумение намаление отъ 25 на сто до 75 на сто отъ редовните тарифи. Храна изобилна и винаги първокачествена. Конфортно и бързо пътуване.

Редовна превозна служба за всички видове товари по всички, обслужвани отъ корабите на дружеството, линии. Навла вънъ отъ всякаква конкуренция.

За цени, дата на отплавания и въобще всички възможни необходими освѣтления и упътвания, които биха били отъ интересъ за пътниците и търговците, дирекцията на дружеството и всички негови агенции въ посещаваните отъ корабите му пристанища — сж на разположение.